

Рустам ШАРИПОВ

ТУРКИСТОН
ЖАЛИДЧИЛИК
ХАРАКАТИ
ТАРИХИДАН

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

63,3(54)
W-26

Рустам Шарипов

**ТУРКИСТОН
ЖАДИДЧИЛИК
ХАРАКАТИ
ТАРИХИДАН**

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 2002

ХХ аср бошида Туркистанда юз берган сиёсий жараёнлар жадидчилик ҳаракати билан чамбарчас боғлиқ. Унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, айниқса, сиёсий-хуқукий томонлари ва бугунги кундаги аҳамиятини очиб бериш ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан мухим ҳисобланади. Қўлингиздаги ўкув кўлланмада жадидчиликнинг вужудга келиши ва ривожланиш босқичлари, жадид зиёлиларининг миллый ва мустақил давлат барпо этиш йўлидаги саъй-ҳаракатларининг сиёсий-хуқукий мафкураси баён этилган.

Мазкур тадқиқот «Ўзбек адабиёти ва хуқукий тарбия», «Ўзбекистон тарихи», «Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти», «Сиёсий-хуқукий таълимотлар тарихи» фанларидан маъruzалар учун кўлланма сифатида тавсия этилган. Шунингдек, ундан миллый ўй-ғониш даври билан қизиқувчи китобхонлар фойдаланиши мумкин.

Масбул муҳаррир: Ҳ.Б. БОБОЕВ — юридик файлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси фан арабоби.

Тақризчилар: Н. КАРИМОВ — филология фанлари доктори, профессор, К. НАЗАРОВ — филология фанлари номзоди, профессор.

III 4306010600-120
353 (04) — 2002

катъий буюртма — 2002

ISBN 5—645—03934—3

© «Ўқитувчи» нашриёти, 2002 й.

К И Р И Ш

XXI асрнинг дастлабки йилларида ҳам ўтмишдан сабоқ чиқариш жараёни давом этмоқда. Айниқса, тарихга мураккаб сиёсий жараёнлар ва туб бурилишлар даври бўлиб кирган XX аср келажак авлодлар учун сабоқ бўладиган не-не воқеаларни бошидан кечирмади. Нихоят, ўтган юз йилликнинг тўқсонинчи йиллари бошидагина ҳалқимизнинг муқаддас орзуси ушалди – мустақиллик кўлга киритилди. Янги аср бўсағасида дунё ҳаритасида янги мустақил давлат – Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди. Ота-боболаримиз қалбида узоқ йиллар давомида ардоклаб келинган орзулар бугунга келиб рўёбга чиқа бошлиди. Навқирон мамлакатимиз қисқа вақт ичидаги давлатчилик асосларини куришда, иқтисод, хукуқ, маданият, фан ва техника соҳаларида салмоқли ютуқларни кўлга киритиб, жаҳон ҳамжамиятидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллади.

Ўтмиша Туркистон, Хоразм, Суғдиёна, Бақтрия, Марғиёна каби маъданияти юксак ва қудратли давлатлар мавжуд бўлгани, озодлик йўлида жонини фидо қилган Широк, Тўмарис, Спитамен, Муқанна каби қаҳрамонларнинг жасорати бугунги кун ёшлиарида Ватани учун ифтихор туйғусини шакллантириб, фидойилик ҳиссини тарбиялашга хизмат қилмоқда. Соҳибқирон Амир Темур томонидан бунёд этилган, Чиндан то Ўрга Ер денгизи соҳилларига қадар узантан қудратли давлатни ёки Мирзо Улуғбек хукмронлик қилган даврларни, Бобур Мирзонинг бунёдкорлик фаолиятларини эслайлик. Бундай буюк аждодларимиз хукмронлик қилган замонларда ҳунарманнадчилик, илм-фан ва санъат гуллаб-яшнаган, Форобий, ал-Хоразмий, Беруний, Имом Бухорий, Абу Али ибн Сино, Баҳовиддин Нақшбанд, ат-Термизий, ал-Фарғоний, Бурҳониддин Марғиноний, Мир Алишер Навоий, Аҳмад Яссавий каби табаррук зотларнинг номлари ҳамиша ўзбек ҳалқи учун ифтихор булоғи бўлиб хизмат қиласди.

Юқорида биз ўтмишимизнинг айрим нуқталарига тўхталиб ўтдик, холос. Аммо шунинг ўзи ҳам ҳалқимиз тарихи нақадар бой ва салмоқли эканини кўрсатиб турибди. Үлкамизнинг ўтмиши, буюк аждодлар руҳи поклари ва улар қолдирган бой илмий, маънавий мерос бизга катта ишонч, инти-

лиш, қатъият ва куч-куват бахш этиб, келажаги буюк хуку-
кий давлат барпо этишдек шарафли ишда мадад бўлишига
ишончимиз комил.

Ҳар қандай шароитда ҳам ўз ҳалқининг шаънини баланд
кўтаргувчи ёрқин шахслар бор бўлган, десак асло муболага
бўлмайди. Яқин ўтмишимизга назар ташлайдиган бўлсак, мил-
латнинг ўзлигини англашга хизмат қилиб, ҳалқ баҳти йўлида
азиз жонларини қурбон қилган Махмудхўжа Беҳбудий, Аб-
дурауф Фитрат, Файзула Хўжаев, Мунавварқори Абдурашид-
хонов, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир
ва бошқа кўплаб инсонлар сиймоси ҳар лаҳза қалбларимизни
ёритиб, тарихдан сабоқ олишга ундайди.

Хукмнингизга ҳавола этилаётган тадқиқот¹ XIX асрнинг
иккинчи ярми, XX аср бошларида юзага келиб, ҳалқимизнинг
ижтимоий ва сиёсий тафаккури ривожига бекиёс хисса кўшган
жадидчилик ҳаракати илгари сурган сиёсий, хукукий ва мъа-
рифий ғояларни ўрганишга бағишлиланган. Ушбу рисола юза-
сидан илмий-амалий фикр-мулоҳазаларини билдирган тарих
фанлари доктори, профессор Д.А. Алимовага муаллиф ўз мин-
натдорчилигини билдиради.

ИСТИБДОД МЕВАЛАРИ

Тарихнинг ўз қонуниятлари бор. Ҳар бир жамият ўз тарихи давомида туғилиш, ўсиш, авж нуқтага етиш ва секинаста таназзулга юз тутиш жараёнларини бошидан кечиради. Бу ҳолнинг объектив сабаблари кўп. Уларнинг энг биринчisi, бизнингча, ижтимоий фикрнинг қотиб қолишидир. Бино-барин, шу боис олдимизга, илмий мақсаддан келиб чиқсан ҳолда жамият ва ижтимоий тафаккур хусусида баҳс юритишни мақсад қилиб қўйганмиз.¹ Зеро, Ўзбекистон Президенти И. Каримов: «Тарих хотираси — ҳалқнинг, жонажон ўлканнинг, давлатимиз худудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида фоят муҳим ўриц тугади»¹, дея таъкидлаб ўтган эди.

Ўзбек ҳалқининг ўтмиши, бошқа ҳалқлар тарихидек, турли кабила ва уруғларнинг бир беклилка, бекликларнинг эса ҳонликларга бирлашишидан, бу ҳонликларнинг муайян тарихий мулодатда яшаб, ривожланиши, сўнг истило азобини қўриши ва ниҳоят, қуллик кишанларини янчиб, ўз мустақиллигига ҳишиншидан иборат бўлди. Бу ҳаётий ҳақиқат асрлар давомида турли шаклда юз кўрсатди. Ижтимоий-сиёсий фикрнинг эскириши ва янгисининг туғилиши ҳам худди шу жараён билан боғлиқ.

Ўзбек давлатчилиги тарихида, нафақат ҳарбий, балки ижтимоий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан ҳам қудратли салтанатнинг барпо этилишида соҳибқирон Амир Темурнинг тарихий хизмати бекиёсdir. Шу даврдан эътиборан ўзбек ҳалқининг жаҳон тарихидаги ўрни аникланиб, жамиятнинг сиёсий ва ҳуқуқий асослари шаклланиб борди. Ижтимоий, илмий ва бадиий тафаккур ўзининг оламшумул самарасини изчил бир шаклда бера бошлади. Бу тарих саҳнасига кўтарилган буюк шахснинг жамиятни янгилаш учун қудратли давлат барпо этиш, мамлакатни ҳароб этаётган ички

¹ И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсафасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 146-бет.

курашларга барҳам бериш, майда беклик ва хонликларни бирлаштириш, янги ижтимоий, иқтисодий ва маданий foяларни ҳаётга тадбиқ этиш лозимлигини тушунгандиги туфайли юз берди.

Мўғуллар XIII асрда Хоразм шоҳларидан ғолиб чиқиб, туркӣ ҳалқлар яшайдиган заминни забт этган бўлсалар, Амир Темур 1370 йилда чигатойлар ҳукмронлигига барҳам берди. Соҳибқирон Чиндан то Ўрта Ер денгизига қадар бўлган худудда буюк салтанат бунёд этишга муваффақ бўлди. Афсуски, XVIII асрга келиб, унинг айрим кўриниши (Хива, Кўқон хонликлари ва Бухоро амирлиги) мавжуд эди, холос. Хива хонлиги XVII асрда Амударёдан Хурросонга қадар бўлган худудни ўз ичига оларди. 1740—1747 йиллар орасида Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ кўли остида бўлган хонлик мустақилликка эришди-ю, аммо узоқ вакт ички курашлар авжига чиқиб, бу ҳол чор Россия истиносига қадар давом этди.

Амударёнинг ўнг соҳилидан тортиб то Хива хонлиги сарҳадларига қадар узанган Бухоро амирлиги 1752 йилдан эътиборан манғит сулоласининг вакили бўлмиш Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлиги остида яшади. Узоқ вакт бу ерда ҳам тинчлик қарор топмади. Фақат Шоҳ Мурод даврида (1785—1800) бир қадар осойишталик қарор топиб, мадрасаларда таълим-тарбия беришга эътибор ортди. Ўша вактда мадрасаларда ўттиз мингга яқин талаба таҳсил олар эди.

Кўқон хонлиги Амир Темурнинг невараси Умар Шайх томонидан 1467 йилда бунёд этилиб, шарқда Қашқар, гарбда Самарқанд, жанубда Бадахшон тоғлари, шимолда эса Олмаота шаҳри билан чегарадош бўлган. Ҳар уч хонлик XIX асрга келиб, ўзаро келишмовчилик ва ички низолар натижасида кучсизланиб, пароканда ва ташқи душманга дош бера олмайдиган аҳволга тушиб қолган эди.

Машхур можор олими Арминий Вамбери (1832—1913) 1863 иили дарвеш киёфасида Эрон орқали Туркистонга келган. Хатарли сафардан эсон-омон ватанинига қайтгач, ўз таассуротларини эълон қилади. Унда олимнинг кўхна худуд географияси, иқтисоди, тарихи, маданияти ва ижтимоий муносабатлари борасидаги мухим кузатишлари ўз аксини топган. Тадқиқотчи ўз кузатишларида асрлар давомида дин ақидалари асосида бошқариб келинаётган жамиятнинг ташқи оламдан ажralган ҳолда, яъни «ёпиқ ижтимоий тузум» сифатида ривожланаётганини ҳам алоҳида таъкидлади.

А. Вамберининг асари тез орада дунё ахлининг назарига тушади ва бир неча тилларга таржима қилинади. Унинг илк таржимаси ўша кезда ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборган чор ҳукумати томонидан амалга оширилади. Маълумотларга қараганда, истилочи қўшин қўмондонларига муҳим манба ҳисобланган ушбу асар билан яқиндан танишиб чиқиш юзасидан маҳсус кўрсатма ҳам берилган. Шу тариқа илмий кузатишлар стратегик аҳамият касб этган.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Турон замини устидан умумий ҳукмронлик ўрнатиш учун кучли Европа давлатлари ўртасида рақобат бошланди. Инглизлар Афғонистон ва Жанубий Туркистон билан қизиқишлини яширмай, 1839 йилда Помиргача етиб келишди. Уларнинг Туркистон жанубий чегаралари билан овора бўлиб турганидан фойдаланган Россия шу йилнинг ўзида Хивани қўлга киритишга ҳаракат қиласди. Аммо генерал Перовский қўмондонлиги остидаги олти минг кишилик чор қўшинлари муваффақиятсизликка учрайди ва Кўқон сари ҳаракат бошланади. Кўқон хонлигига қарашли, Сирдарё яқинида қад кўтарган Оқмасжид қалъаси 1853 йилда забт этилса-да, қўшинларнинг Туркистон ичкарисига ёпирилиб келиши вактинча тўхтайди.

1856 йилда Париж сулҳи имзоланганидан сўнг, Россия ҳарбий ҳаракатлардан бўшаган қўшинларини Кавказ ва Туркистонга йўллади. 1858 йилда генерал Игнатьев (кейинчалик рус ҳукуматининг Истанбулдаги элчиси) Бухорога элчи қилиб юборилади ва ўз фаолиятини амирга тазиик ўтказиш асосида ташкил этади. 1860 йилда Еттисувдан тажовуз бошлаган генерал Колпаковский Кўқон хонлиги қўшинларини мағлуб этади. Тўқмоқ ва Пишпек қалъаларини ишғол этиб, Шарқий Туркистонга олиб борувчи йўлларни ўз назоратига олади. 1863 йилда Пруссия билан шартнома имзоланганидан сўнг, Россия Кўқон хонлигига қарши ҳарбий ҳаракатларини давом эттириб, 1864 йилда Авлиё ота, Туркистон (Ясси) ва Чимкент шаҳарларини босиб олади. Шундан кейин генерал Кауфман уч минг беш юз аскар билан 1868 йилнинг 2 майида Самарқандга кириб келади. Бухоро амирлиги ва Кўқон хонлиги шароит тақозоси билан Россия ҳимоясига ўтади. 1873 йил 12 августда Хива хонлиги ҳам бу «таклиф»ни қабул қилишга мажбур бўлади. 1876 йил 19 февралда Кўқон хонлиги ўрнида «Фарғона вилояти» пайдо бўлади. Босиб олинган ерларга мамлакат ичкарисидан ахоли қўчирилиб, кўплаб рус кишлоқлари барпо этилади. Оқибатда, Вамбери ваҳима

билин таърифлаган жамият янги шаклга эга бўлиб, айни чоғда рус мустамлакасига айланади.

Қирқ йил давом этган босқинчилик уруши маҳаллий халқнинг иктиносидий, ижтимоий ва маданий ҳаётини бутуnlай издан чиқарди. Хонлик ва амирликлар даврида иктиносидий ночор яшаган, ижтимоий онги ва маданий даражаси фақат надомат туйғуларини уйғотадиган туб аҳоли мустамлакачилик туфайли таназзулга юз тутди. Бу ҳол нафақат маданий ва ижтимоий жиҳатдан ўсиш, балки кундалик рўзгор тебратишда мислиз мушкүлликлар туғдирди.

«Чор Россиясининг Ўрта Осиёда, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида олиб борган сиёсати, — деб ёзади юридик фанлари доктори Жўрақул Тошкулов, — узоқ йиллар давомида ҳар томонлама пухта ўйланган, режалаштирилган — ўлканинг битмас-туғанмас моддий ва маданий бойликлари ни шафқатсиз талаш, унинг меҳнатсевар халқларини эзиш, уларнинг меҳнати эвазига мустамлакачиларнинг бойишини таъминлашни мақсад қилиб кўйган босқинчилик сиёсати эди. Лекин бу сиёсатни амалга ошириш осонликча бўлмади. Ўрта Осиё ҳалқлари чор кўшинлари босқинчилик юришларини бошлаган дастлабки дақиқалардан эътиборан ўз юртини душмандан ҳимоя қилиш, унинг мустақиллигини сақлаб қолиш учун жон-жаҳдлари билан курашдилар, ҳар бир қалъа, қишлоқ, ҳар бир қарич ер учун жон олиб, жон бердилар. Шунга кирамасдан, куролланиш жиҳатидан устун бўлган чор кўшинлари, юқорида баён қилганимиздек, Ўрта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларини бирин-кетин босиб олдилар, уларнинг кулини кўкка совурдилар, ҳимоячиларини ва тинч ахолисини шафқатсиз кирдилар. Кейинги маълумотларга кўра, чор кўшинларининг Ўрта Осиёни босиб олиши жараёнида кўшин ва тинч аҳоли орасидан жами 598 минг одам нобуд бўлган»¹.

Китта қуриш ва ошкоралик, айниқса, мустақиллик йилларина ўйлон қилинган бир қатор китоб газета ва журнал мақолаларида мустамлакачи рус ҳукумати ва шўролар ҳокимиятининг ўзбек халқига келтирган жабрлари хусусида асосли фикрлар баён этилди. Зоро, бундай чиқишлиарнинг бир қисми чориғим даврига оид бўлгани учун улар жадидчилик ҳаракатининг нужудига келишиига сабаб бўлган ижтимоий омилларни тақдид этишга имкон яратади. Шундай масалалардан бири

¹ А. Тошкулов. Ўзбекистон ҳалқлари сиёсий-ҳукуқий фикрлари тарихидаи I. «Ўзбекистон», 1996, 43-бет.

руслаштиришдир. Руслаштириш деганда, энг аввало, XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Россиядан кўплаб мужикларни кўчириб, уларга маҳаллий халқдан сугориладиган, унумдор ерларнинг 55 фоизини тортиб олиб бериш, хокимият идораларини ўзга миллат вакиллари билан тўлдириш назарда тутилади. Бу ҳолат ҳам оддий халқнинг эзилишига олиб келди. Бозорлар ҳам секин-аста рус мануфактура саноати моллари билан тўлиб, майда хунармандлар, масалан, бўзчилар, косибларнинг бозори касод бўлди. Ишсизлик авж олди. Қишлоқ аҳолиси борган сари қашшоқлашиб, мардикорлик, чорикорлик, аниқроғи рус мужиклари қўлида корандалик қилишга мажбур бўлди.

Тарих фанлари доктори Ҳайдарбек Бобобековнинг «Ўрта Осиё Россияга кўшиб олинганми?» мақоласида вазиятни яхши билган бир рус олимдининг кўйидаги фикрлари келтирилган: «Ўлкани руслар эгаллагандан кейин аҳолининг аҳволи ваъда қилинган яхши имкониятлар ва қулайликлар, фаровонликлар ўрнига, аксинча, кундан-кунга ёмонлашиб ва оғирлашиб борди. Аҳолидан биз кўп нарсани талаб қилмоқдамиз, ундан солик олиша эса биз юксакликка кўтарилмоқдамиз, лекин биз халққа нима қилдик? Биз унга тинчлик, осойишталик бердик, қўшинлар ўртасидаги талон-тарож урушларга чек қўйдик, ўлим жазосини муттасил камайтирганимиз аниқ, лекин биз шу билан чекландик. Тошкентда турли комиссияларда чиройли айтилган сўзлардан ташқари, халқ хўжалиги учун биз ҳеч нарса қилмадик»¹.

Кўчирмада келтирилган соликлар масаласига оид фикрга эътиборни қаратмоқчимиз. Афсуски, шу пайтгача нафақат тарихчилар, балки бошқа соҳа тадқиқотчилари ҳам мустамлакачилик йилларида олинган соликлар туфайли халқнинг иктисадий шароити янада оғирлашгани билан шуғулланишмагани боис масаланинг бу муҳим тарафига эътибор берилмаган. Ҳолбуки, халқнинг қашшоқланиши, мардикор ва корандалиқнинг авж олиши, болаларнинг баччахоналарга, қизларнинг эса исловотхоналарга тушиши, аввало, ана шу ночорликнинг хунук оқибати эди. Кўқон хонлиги ҳали тугатилмай туриб, Россияга беҳисоб соликлар хазина ҳисобидан эмас, балки оддий халқни шилиш эвазига тўланган. Ҳар икки хонлик мустамлакага айлантирилиб, Бухоро амирлиги эса ярим вассал мақомига эга бўлган ҳолда икки хонликдан Россиянинг бевосита

¹«Фан ва турмуш» журнали, 1989, 10-сон, 14-бет.

ўзи аҳолини шилиб, янги солиқ тизимини жорий этди. Бухоро амирлиги ҳам мустамлакачиларга тўлаши лозим бўлгани соликни халқдан йиғди.

Бундай мустамлакачилик зулми туб аҳолини ҳар томонлама камситилишига йўл очган. Биринчи ўзбек кинорежиссёри Сулаймон Хўжаевнинг «Тонг олдидан» фильмси, шунингдек, Абдулла Қаххорнинг «Томошабоғ» ҳикоясида Тошкент ва бошқа шаҳарлардаги бунёд этилган маданият ва истироҳат боғларига маҳаллий халқ вакиллари киритилмагани тасвирланган. Рус бўлмаганлар губернаторликдаги бал ва бошқа расмий маросимларга яқин йўлатилмаган. Тошкент марказидаги собиқ чор томошабоғининг олдида эса «Сартам и собакам вход запрещается» («Сартлар ва итларга кириш тақиқланади») ёзуви осиғлик турган.

Бир қатор манбаларда чор амалдорлари чексиз ҳақ-хукуқларга эга эканликларини намойиш қилиш мақсадида масжидга ҳам ит билан кирганлиги баён этилган. Ҳатто Тошкент кўчаларида шу ерлик аҳолининг миллий либосда юриши тақиқланниб, ўша вактдаги йўловчи ташиб транспортида руслар билан ёнма-ён ўтираслиги учун алоҳида ўриндиқсиз жой ажратилган. Шу ўринда тарих фанлари доктори Ҳамид Зиёевнинг «Туркистанда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш» китобига мурожаат этиш ўринлидир. «Рус хукумати, — деб ёзади олим, — Туркистан ўлкасини уч қисмга бўлган ҳолда мустамлака бўғувида ушлаб туради. Ўлкани бу тарзда парчалашдан мақсад ўзбеклар, тожиклар, қозоклар, кирғизлар, туркманлар ва корақалпокларнинг бирдамлигига ва катта бир оиласга бирлашишларига йўл қўймасликдан иборат эди. Ҳудди шу мақсадни кўзлаган ҳолда босқинчилар миллий низо уруғларини сочиб турдилар. Ўлкада рус тилига давлат мақоми берилиб, миллий тиллар бурчакка сиқиб қўйилди. Оқибатда рус тилини тарғиб қилиш ва ўрганиш зарурати тобора кучайди. Ўлкада рус-тузем мактаблари очилди. Уларга Россияга содик қишиларни тарбиялаб этишириш вазифаси қўйилди.

Рус хукумати руслаштириш ва улуф давлатчиликка асосланган сиёsat юргизди. Бу хақда 1870 йилги Россия ҳалқ маорифи вазирлигининг кўрсатмасида: «Туб жой халқларни руслаштириш маорифнинг асосий вазифаси бўлмоғи лозим», деб таъкидланганни ҳам гувоҳлик беради. Шунинг учун рус хукумати имкони борича миллий тил ва миллий маданиятни

ривожлантиришга онгли равиша тұсқынлик қилиб, мактаблар таъминотига маблағ ажратыпни хәёлига ҳам келтирмади¹.

Босқинчилік зулми бундай давом этиши халқнинг сабр косасини түлдириб юборди. Шу боис жойларда маҳаллий миллат вакилларининг норозилиги кучайды. Дастлаб 1856 йили Сирдарё вилоятида халқ құтариған бұлса, 1864 йили Еттисувда дунганлар, 1869 йили Самарқандда туб ахоли бош құтарди.

Бундай халқ фалаёнлари айтиш мумкинки, бир-бирига уланиб турса-да, чор армияси томонидан шафқатсизлик билан бостирилаверди. Унинг фаол иштирокчилари дорга тортилди, Сибирга сурғун қилинди. «Русский инвалид» журналининг 1898 йилги 127-сонида келтирилған маълумотта күра, биргина Андижондаги Дукчи эшон құзғолони бостирилғандан кейин унинг қатнашчиларидан 777 киши хибсга олиниб, бор-йүғи 32 киши оқланған. 380 киши ўлим жазосига хукм қилиниб, 1 киши умрбод қамоқ жазосига, 3 киши эса тарбия лагерига юборилди. Надоматлар бұлсинки, журнал бу баҳти қароларнинг маълум бир қисми оқ подшо «марҳаматига» мұяссар бұлғани хусусида ёзған. Аммо тергов жараёнида қанчадан-қанча бегунохларнинг калтакланғанлиги, қийноклар остида ўлғанлиги, рус маъмуриятининг буйруғи ва суд хукми билан Кутчи, Тожик ва Қашқар қишлоқларидаги туб ахоли күчирилиб, улар яшаган үйлар күлтеплага айлантирилғани борасида лом-мим демаган. Бундан ташқари, құзғолончиларга мадад берган Мингтепа ва Андижон оралығидаги 29 қишлоқни ер билан яксон қилиш масаласи ҳам ўртага қўйилған. Аммо босқинчилар «марҳамат» и билан «атиги» 700 хонадондан иборат беш қишлоқнинг кули күкка совурилған. 1898 йил 12 июн куни Дукчи эшон бошчилигидаги құзғолончиларни дорга осини чоғи ноchorлик азобини тортаётгандарни таҳликага солиш мақсадида тинч ахоли жазо майдонига мажбурان түплади. Ўлимға хукм қилинғанлар йиғилғанларнинг кўз ўнгидаги қатл қилиниб, қабрлари топталади. Бетофиқ чор корчалонлари хунрезликни бир умр ёдда сақлаб қолиш учун ҳатто ёш гўдакларни ҳам ўлимга тик боқишига мажбур қилишган.

Бундай зулм остида яшаётган халқ мутелашиб, мўмин-қобил тўдага айланиши ёки бор кучини йиғиб, ўз ҳақ-хуқуқи учун мустамлака кишанларини узиб, курдатли оқимни юзага

¹Х.Зиёев. Туркистанда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши куршаш. Т., «Шарқ», 1998, 361-бет.

келтирган ҳолда кураш майдонига чиқиши лозим эди. Аммо бу йүл ҳалқ ва жамият тақдири учун ўта хавфли бўлган, чунки у ҳозирча эркинликни кўлга киритиш учун курашишга тайёр эмас эди.

Дин арбоблари қадимдан жамият ривожига ўз таъсири-ни ўtkазиб келишган. Ўтган замонларда оммага дин пешволари раҳнамолик қилишгани сир эмас. Кўпчилик уларга ишонган ва кўр-кўёна курашга отланган. XIX аср охири — XX аср бошидаги дин уламоларининг тарихий-ижтимоий шароитда қандай ўрин тутгани тўғрисида, афсуски тадки-қотлар олиб борилмаган. Шунинг учун профессор Ҳамид Зиёевнинг китобидаги куйидаги фикрлар эътиборга лойик: «Маълумки, ислом дини кўп асрлар мобайнида жамият маъ-навиятининг асоси бўлиб келаётган эди. Дин пешволари ҳар қандай оғир ва даҳшатли шароитларда ҳам олдинги сафларда туриб, умумхалқ манфаатларини ҳимоя қилганлар. Улар ҳалқ-ни босқинчиларга қарши курашга отлантиришда муҳим ўрин эгаллаб, мустақиллик ва динни саклашга қаратилган барча чораларни кўрганлар. Уламоларнинг бундай ватанпарварлиги рус давлатининг тажовузлари вактида ҳам ёрқин намоён бўлди. Шу боис рус хукумати вакиллари дин пешволарини энг хавфли душман ҳисоблаб, улар мавқеига қаттиқ зарба беришга интилдилар.

1877 йили Фарғона вилоятининг генерал-губернатори генерал Скобелев Кауфманга шундай деб ёзганди: «Маҳаллий ҳалқ орасида хоннинг амалдорлари ва, айниқса, руҳонийлар сингари бизнинг душманларимиз кўп. Биз келганимиздан кейин улар факат собиқ мавқеларинигина эмас, балки яхши ҳаётни таъминловчи имкониятлардан ҳам айрилдилар. Ўша тоифадаги кишилар ўз жамиятининг руҳи ва заиф томонларини яхши билганликлари учун аввалти тартибларни тиклаш мақсадида ҳалқни русларга қарши отлантиришга қодирлар». Рус маъмурияти буни яхши англаб, руҳонийларни сиёсатдан четлаштириб, фаолиятини чегаралади, қаттиқ назорат остига олиб турди».

Генерал Скобелев хати ёзилган 1877 йил билан XIX аср-нинг охири ўртасида катта фарқ бор эди. Бу даврга келиб, масжид ва мадрасалар рус маъмуриягининг назорати остига олинган, дин пешволари билан чор маъмурлари ўртасида му-росаи мадора ҳукм сурарди. Дастлаб чор амалдорларини ко-фиirlар деб атаган руҳонийлар секин-аста ҳалқнинг диний эътиқодини оёқости кильмаслик лозимлигини тушунтирган, улар ҳам бу нозик масалада хатога йўл қўйиш мумкин эмас-

ингини сезиб, шариат пешволари ёрдамида оддий фуқарони мутгеликда ушлаб туриш, улар ёрдамида хар қандай янгиликка, янги фикрга қарши курашиш, янги қарашлар ва ғоялар билан чиқувчи шахсларни коғир деб эълон қилган ҳолда ҳалқни улардан узоклаштириш мүмкин эканлигини англашган эди. Бинобарин, мустамлакачилик сиёсатини давом эттиришда чор маъмурлари руҳоний сиймосида вактинча бўлса-да, ўз «дуст»ларини топиш эди. Тўғри, бу даврда фаолият кўрсатган дин пешволарининг барчасини тарозининг бир палласига қўйиб бўлмайди. Улар ўзларининг ижтимоий қарашлари, энг аввало, чор амалдорларининг босқинчилик сиёсатига бўлган муносабатларидан келиб чиқиб, икки – ўнг ва сўл оқимларга ажраблиб чиқишиган. Агар «ўнг» оқимчилар оқ подшони кўллаб-кувватлаш тарафдори бўлишиша, «сўлчилар» миллий мустақиллик борасидаги орзуларига хиёнат қилишмади. Айни вактда, ўйфонаётган янгилик тарафдорларини бўғишига қаратилган кураш уларнинг ҳар икки қанотини маълум даражада бирлаштириб турди, десак хато қилмаган бўламиз. Шу даврдаги диндорларнинг турли ижтимоий масалаларга муносабати шундай хулоса чиқаришимизга асос бўлади.

«XIX асрнинг биринчи ярми XX аср бошларида, — деб ёзади профессор Ҳ.Зиёев, — Туркистон заминида мустамлакачилик ва улуғ миллатчиликка асосланган сиёсий-маъмурий тизим хукм сурди. Рус хукумати ўзбек ва бошқа туб аҳолига сиёсий ва инсоний хукуқларни беришни хаёлига ҳам келтирмади. Рус матбуотида ва илмий асарларда Туркистон ўлкаси очиқдан-очиқ «Россия мустамлакаси» номи билан изоҳланди. Иш шу даражага бориб етдики, «Русский Туркестан» («Рус Туркистони») атамасини ишлатиш одат тусига айланди»¹.

XX АСР БЎСАҒАСИДА

Мозийнинг қай лаҳзасига мурожаат этмайлик, инсон фаолиятининг дикқат-марказида доимо борликни билиш истаги турғанилигининг шоҳиди бўламиз. Билишгина эмас, балки билим ва тажриба асосида уни ўзгартиришга интилиш жамият хаётидаги (ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, маънавий соҳалардаги) янгиланишларга замин яратилган. Демак, инсоният тараққиётининг яна бир омили бор-

¹ Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва таракқиёт учун кураш. Т., «Университет», 1999, 13-14-бетлар.

лиқни билишга интилиш, уни чуқур таҳлил ва идрок этиш, олинган билимлар замирида ҳаётбахш хulosалар ясаш ва кашф этилган foяларни ҳаётга тадбиқ этишдан иборатдир.

✓ Юртбошимиз И.Каримов таъкидлаганларидек, «Жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч – маърифатдир»¹. Дарҳақиқат, маърифат дунёни обод ва озод этишга, инсонни жаҳолат ва хурофтот ботқоғидан олиб чиқиб кетишга, унинг маънавий-иктисодий муаммолари-ни ҳал этишга қодир бўлган ягона ва қудратли қучdir.

✓ «Асримиз бошида Туркистонда кечган воқеаларни бир эсланг, — деб ёзади юртбошимиз. — Нега, бу ўлқада ўша йиллари маърифатчилик ҳаракати ҳар қачонгидан ҳам кучайиб кетди? Негаки, чор хукумати асоратига тушиб қолиб, буткул таназзулга юз тутган ўлкани уйғотишига, ҳалқнинг кўзини очишга факат маърифат орқалигина эришиш мумкин эди. Маърифатпарварлик биз учун бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотганий йўқ, йўқотмайди ҳам. Ақл-заковатли, юксак маънавиятли кишиларни тарбиялай олсаккина, олдимизга қўйган мақсадларга эриша оламиз, юртимизда фаровонлик ва тараққиёт қарор топади»². Демак, маърифатпарварлик foясини авлод ва асрларни бир-бирига туташтириб турувчи ҳаётбахш кўприкка қиёс қилишимизга асос бор.

Туркистонда жадидчилик ҳаракати ўз-ўзидан пайдо бўлганий йўқ, албатта. Унинг вужудга келиши учун маълум бир объектив шароит ва сабаблар мавжуд эди. XIX асрнинг ўртаси ва XX асрнинг бошида жамиятда янгиланиш зарурати туғилди. Бир қатор ижтимоий, сиёсий, хукуқий ва маънавий муаммолар пайдо бўлди. Уларни ҳал этиш учун бел боғлаган бир гурух зиёлилар ҳалқ орасида «жадидлар» деб тан олинди.

Кишилик жамиятининг кўп асрлик тарихида хилма-хил ҳаракатлар, таълимот ва сиёсий оқимлар мавжуд бўлган. Уларнинг замирида адолатли, фуқароларнинг тенглиги асосига курилган, инсонпарвар жамиятни юзага келтириш учун, зулм ва зўравонлиқдан, куллик ва истибдоддан, тенгсизлик ва жаҳолатдан қутилиш учун тинимсиз изланиш истаги ётган. Жумладан, XIX асрда фарб мамлакатларида бошқа таълимотлар билан бир қаторда марксизм таълимоти ҳам туғилиб, унинг раҳнамолари асрлар давомида интилиб келинган идеал жамият куриш орзусини рӯёбга чиқариш учун илмий асослар ишлаб чиқишига ҳаракат қилишган. Бу таълимот замирида синфий

¹И. Каримов. Биз келажагимизни ўз қулемиз билан қурамиз. 7-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1999, 135-бет.

² Ўша асар, 135-бет.

кураш назарияси ётарди. Марксизм таълимотига кўра, кишилик тарихи синфий курашлардан иборат бўлиб, идеал жамият йўқсуллар (пролетариат)нинг ҳокимиятни ўз қўлига олиши натижасида барпо этилади. Надоматлар бўлсинки, бу таълимотга суюниб қурилган шўро ҳокимияти XX асрнинг охирида, ўзидан нохуш ном қолдирди, холос. Сабаби, пролетариатнинг раҳнамоси ҳисобланган коммунистик партия ўзидан бошқа синф ва фирмаларни душман деб билди ва уларни жисмонан йўқ қилишга ҳаракат қилди. Даҳшатли томони шундаки, бу таълимот отанинг фарзандга, аканинг укага фаним бўлиб қолишига шароит яратди. Тузум тарафдорларининг амалий мезони «агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар» бўлиб, зўрлик, бедодлик одатий хаёт «талаб»ига айлантирилди. Бунинг натижасида, улар нафақат Туркистон худудида, балки бошқа республикаларда ҳам бехисоб диёнатли кишиларнинг умрига зомин бўлишиди.¹

«Феодал қолоқлик, — деб ёзади адабиётшунос олим Б. Дўстқораев, — Шарқни гарбдаги мустабидларга қарам бўлишга олиб келганидан миллий зулмдан кутулиш учун озодлик кураши асосий ҳодиса ҳисобланарди. Озодлик, мустақиллик, эркка феодал қолоқлик, жаҳолатдан кутулғандагина эришиш мумкин бўлган. Бунинг учун жамиятдаги мавжуд тузумни тубдан ислоҳ килиш лозим бўлиб, буни амалга оширувчилар қотиб қолган, даққи кучларга, яъни «қадим» (эски)ларга қарши турувчи «жадид» (янги)лар сифатида майдонга келди. Шу боис жадидлар Мисрда ҳам, Туркияда ҳам, Туркистонда ҳам сиёсий оқим сифатида пайдо бўлди. Тўғри, уларнинг шаклланганлик, тараққий топғанлик даражаси бир хил эмасди. Россия томонидан босиб олинган ўлкаларда ҳам XIX аср охирiga келиб миллий озодлик ҳаракатлари охир-оқибатда жадидларни тарих саҳнасига чиқарди. Миллий истибодд занжирига тушган халқ ва элатлар курдатли империя чангалидан фақат бирлашиб ҳаракат қилғандагина кутулишлари мумкин эди. Бунинг учун, энг аввало, миллий онгни уйфотиш, миллатнинг ўзлигини англаб етишувига эришиш лозим эди. Қулнинг кўнг қўнглигини англаб, озодликка чиқиши учун унда ўз аҳволига онгли назар ташлаш қобилиятини ҳосил этиш талаб қилинарди»¹.

¹Б. Дўстқораев. Туркистон жадидларининг йирик сиймоси. «Жаҳон адабиёти» журнали, 1998, 3-сон, 146-бет.

Аммо шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, жадидчилик ҳаракати (чет эл олимлари уни ўз тадқиқотларида «Янгиланиш ҳаракати» деб ҳам юритишган) фақат Туркистон учунгина хос бўлган ҳодиса эмас эди. Бу даврга келиб у анча кенг миқёсларда Туркия, Идил-Урал, Кавказ (Озарбайжон), Туркистоннинг кенг худудлари, ҳаттоки Россия мусулмонлари ўртасида ёйилиб улгурган эди. Туркистонга назар ташлашдан аввал бошқа ўлкаларда вужудга келган ҳаракатлар ҳақида маълумот бериб ўтишни истардик.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Кавказ ва Озарбайжонда жадидчилик ҳаракати вужудга келади. Бу худудда, айниқса, нефт саноати тез суръатлар билан ривожланиб, дунё миқёсида машхур «Нобель», «Ротшильд», «Сиеменс» каби ширкатлар, Кокорев, Шибаев, Бенкендорф каби рус сармоядорлари ўз ишларини бошлаган эди. Бунинг натижасида, худудга янги технология ва бошқа турдаги янгиликлар жадал кириб келди. Чунончи, 1897 йилда Озарбайжон аҳолиси 1.805.788 кишини ташкил этган бўлса, шундан 26.637 киши нефт саноатида хизмат қиласди¹.

Вужудга келган янгиланиш ҳаракати дин аҳлининг кескин норозилигига учради. Европа таъсирида етишган бир қанча Озарбайжон зиёлилари насронийликни тарғиб этишда айбланишди. Шунга қарамасдан, XIX асрнинг иккинчи ярмида Аббосқули Оға Бокихонли, Мирза Фатали Охундов, Ҳожи Сайид Азим Ширвоний ва Ҳасан Маликзода Зардобий каби сиймолар етишиб чиқди. Бу зиёлилар, энг аввало, маориф, матбуот ва театр соҳаларида ислоҳотларни амалга оширишни ўз олдиларига максад қилиб қўйдилар ва шу йўналишда маълум бир муваффакиятларга ҳам эришдилар.

Аббосқули Оға Бокихонли (1794—1848) машхур Озарбайжон тарихчиси, ёзувчи ва файласуфи. У миллий юксалишни маориф ва янги усулдаги таълим тизими воситасида амалга оширишга интилиб, бошланғич синфлар учун «Насиҳатнома» дарслигини яратган.

Мирза Фатали Охундов (1812—1878) дастлаб диний, сўнгра европача таҳсил олган. У 1850—1852 йилларда бешта саҳна асари ёзиб, шуҳрат қозонади. Унинг дастлабки «Ҳикояи Мулла Иброҳим Халили кимёгар» асари рус, форс, немис, француз ва инглиз тилларига таржима қилинали. 1857 йилда «Алданган юлдузлар» илк ҳикоясини ёзади. 1863 йилда Тифлисдан Ис-

¹ Нодир Даъват. Россия туркларининг миллий кураши тарихи (1905—1917). Анқара, 1985. ?1-бет.

танбулга келиб, араб ёзувига асосланган алифбо ислоҳоти ишларида фаол иштирок этади.

Хожи Саййил Азим Ширвоний (1835—1888) болалигидә-
ёқ ота-онасидан етим қолиб, Догистондаги буваси қўлида тар-
бия топади. 1856 йили Боғоддода ўқийди. У ердан Сурия ва
Мисрға келади. 1866 йилда Озарбайжоннинг Шимохи (ҳозирги
Ширвон) қишлоғига келиб, «усули жадид» мактабини очади
ва унда дарс бера бошлайди. Дарслик яратади. Шеърлар ёзиб,
халқ орасида шуҳрат қозонади. Унинг икки жилдан иборат
шеръий китоби 1892 йилда Табриз (Эрон)да, 1902 йилда эса
Бокуда напирантилади.

Ҳасан Маликзода Зардобий (1837—1907) Москва уни-
верситетининг табиат ва математика бўлимида таҳсил олади.
Сунгра Бокуда ўқитувчилик қилиб, бир қатор рус газета ва
журналларида мақолалар ёълон қиласди. 1875 йили озарбай-
жон тилида «Экинчи» номли газета чиқаради. Газета тез ора-
да халқ орасида оғлиб қозониб, 1877 йилдаёқ 400 га яқин
обулачичи оға булади. Бир оздан кейин, яъни 1901 йилда
ҳожи Зайнабибиддин Тагиевнинг таклифига биноан Россия
хукуматининг рухсати билан Озарбайжонда Александревский
номли биринчи қизил лицейини очиб, хотини Ҳанифа хоним
унга муадириллик қиласди. Зардобий илк озар педагоги, театр таш-
килотчиси ва матбакчиси сифатида тарихдан ўрин эгаллаган.

Кавказ, хусусан, Озарбайжонда янгиланиш жараёни учун
асосий иктиносидий ва маданий шароит етилган бўлса, ўзга
худудларда аҳвол бир оз бошқачароқ эди. Масалан, қўмчанчи
ва ярим қўмчанчи ҳаёт тарзига одатланган қозоқларда янги
таълим тизимишининг кириб келиши бир оз кийин бўлганини
тарьқидлаб ўтиш жоиз. XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб улар-
нинг турмушида Россиянинг таъсири сезила бошлайди. 1841
йили Ханская Ставка шаҳрида қозоқ болалари учун илк мак-
таб очилади. 1866 йилда эса бундай мактаблар сони саккизта-
га етади. Қозоқ жадидларидан энг кўзга кўринганлари Чўқон
Валихонов, Иброҳим Алтинсарин ва Абай Қўнонбоев бўлиб,
уларнинг фаолиятларига рус ва татар зиёлиларининг таъси-
ри катта бўлганини ҳам тарьқидлаб ўтиш лозим.

Чўқон Валихонов (1835—1865) бой қозоқ оиласидан бўлиб,
у Омскдаги рус ҳарбий академиясида таҳсил олади. Мутахас-
сислиги жўтробия ва антропология бўлган Ч. Валихонов икки
йил давомида Петербургда яшайди. Ф.М.Достоевский,
П.П.Семёнов-Тянь-Шанский, Н.А.Некрасов, Н.Г.Чернишевс-
кий, тарихчи Костомаров каби ўз даврининг машҳур киши-

лари билан яқындан дүстлашади, қозоқ халқининг маънавий қадриятлари ва адабий мероси борасида тадқиқотлар олиб боради. У кирғиз халқининг дурдона асари «Манас» эпосига жамоатчиликнинг эътиборини қаратган эди. Қозоқ жамияти-нинг исломлашувига қарши чиқиб, миллий фуурни байроқ килиб күтарган Ч. Валихонов хаётдан жуда эрта (30 ёшда) кетди, аммо унинг фоялари кўплаб издошлари дунёқарашининг шаклланишига бекиёс таъсир кўрсатади.

Иброҳим Алтінсарин (1841—1899) халқ орасида Иброй номи билан ҳам танилиб, таълим соҳасида бир қатор ибратли ишларни амалга оширади. 1859 йилда Оренбургда «Қозоқ тили грамматикаси» китобини ёзган рус олим Ильминскийдан кейин «ұқишикитоби»ни яратади. Тарбиявий характердаги шеър ва ҳикоялардан иборат бўлган бу дарсликдан янги усуздаги мактабларда кенг фойдаланилди. Бундан ташқари, И.Алтінсарин қозоқ фольклори намуналарини тўплашда ҳам фаол иштирок этди.

Абай Құнанбоев (1845—1904) қозоқ адабиётининг йирик вакилларидан бири бўлиб, илк бор Семипалатинск (Шамай) шаҳрида рус адабиёти ва зиёлилари билан яқындан танишади. Рус маданиятини тарғиб қиласа-да, таълим-тарбияни қозоқ тилида олиб бориш ва янги усуздаги таълим тизимини жорий қилиш борасида қатор ишларни амалга оширади.

XIX асрнинг 90-йилларида бошланган жадидчилик ҳаркатининг тан олинган марказларидан бири, шубҳасиз, Волга бўйлари (Идил-Урал)дир. Бу ерда пайдо бўлган кучли маърифатпарварлик ҳаракати ислоҳчилик интилишлари билан қўшилган ҳолда татар жадидчилик ҳаракатини юзага келтириди. Бошқа минтақаларда қўзга ташланганидек, жадидчилик бу ерда ҳам дастлаб мактаб таълим тизимини ислоҳ этишдан бошланади. Бу ташаббусни XIX асрнинг иккинчи ярмида Ҳусайн Файзхонов («Мактаб ислоҳоти» дастури) ҳамда Шаҳобиддин Маржоний (шогирдларни ўқитишида ўзи тузган амалий дастур) билан бошлаб берди. Аммо уларнинг новаторона моҳиятга эга бўлган фоялари ўз вақтида ҳаётга қисман тадбир этилди. Ш.Маржоний фоялари муаллиф томонидан мадраса таълимининг янгиланишига ёрдам берган бўлса, иккинчи фор қоғозда қолиб кетди.

Шунга қарамай, таълим тизимининг ислоҳ этилиши XX аср бошларида татар руҳий ва маънавий маданиятида рўй берган уйғонишнинг бош омилидир. Татаристонда жадидлар билан қадимчилар ўртасида бошланган ҳаёт-мамот кураши, бир томондан, ёш татар маърифатпарварларининг Ўрта Осиё,

хусусан, Ўзбекистонга оқиб келишига сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, жадидларга матбуот, адабиёт ва театр ёрдами билан халқ оммасини ўз тарафига оғдириш, улардан мадад олиш ва айни пайтда улар ўртасида ўзларининг илфор гояларини тарқатиш имконини берди. Қозондаги «Мұҳаммадия», Уфадаги «Олия» ва «Усмония», Оренбургдаги «Хусайнія» мадрасалари орқали ҳам жадидчилик фоялари кенг халқ оммаси ўртасида тарқала бошлади.

XIX аср ўрталари, XX аср бошларида Россия, Туркистон, Кавказ (Озарбайжон), Идил-Урал ва Кримда янгиланишга интилиш жараёни оммавий тус олганини кузатиш мумкин. Биз бу жараённинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлмиш жадидларнинг айримлари ҳақидагина сўз юритдик, холос. Аммо ўз даврининг қўзга кўринган сиймоси, назарий ва амалий фаолияти билан жадидчилик ҳаракати шаклланиши ва ривожига бекиёс ҳисса қўшган Исмоил Фаспирали ҳақида фикр билдириласлик мумкин эмас.

Дастлаб, бу табаррук инсон дунёкарашини шакллантиришга хизмат қилган омилларга назар ташлаш мақсадга мувофиқ бўларди. И.Фаспиралининг ўзи устози Ш.Маржоний ижодидан самарали таъсир олгани ҳақида кўп ёзади. Дарҳақиқат, Шаҳобиддин Маржоний (1818—1889) ўз даврида исломиятнинг байзи қотиб қолган қарашларига қарши чиқсан жасоратли шахслардан эди. У Бухородаги Мир Араб ва Самарқанддаги Шердор мадрасаларида таҳсил олиб, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Ибн Рошид, Ал-Мааррий, Ибн Халдун каби олимлар, Саъдий, Фирдавсий, Румий, Хайём, Низомий, Навоий каби шоириларнинг асарлари билан яқиндан танишади. 1849 йили ватанига қайтган Ш.Маржоний Мұҳаммадия мадрасасида имом-хатиб ва мударрис бўлиб ишлайди. Йигирма икки йил мобайнида юзга яқин шогирд етиштиради, 24 та асар ёзади. Бундан ташқари, 1876 йил 12 сентябрда очилган рус-татар ўқитувчилар мактабида тўқиз йил муаллимлик қиласди. «Мустағфод ул-ахбор фи аҳбоби Қозон ва булфор» асари унга катта шуҳрат келтирган. Шаҳобиддин Маржонийдан аввал яшаб ижод қилган ва жадидчилик фоялари туғилишига замин яратган яна бир сиймо Абдуносир Курсавий эди.

Абдуносир Курсавий (1771—1812) Миллий уйғониш ҳаракатининг йирик вакили сифатида майдонга чиқади. Бухоро ва Самарқанд кутубхоналарида мумтоз ислом олимлари ва файласуфларининг асарларини ўрганиб, бу илмнинг бир қатор қотиб қолган қарашларини инкор этади. Ўз фикрларини «Ал-иршоду лил-ибод» асарида баён қиласди ва мулла-эшонлар қаршилигига учрайди.

Қозон татарлари ўртасида Миллий уйғониш ҳаракати вужудга келишига катта ҳисса қўшганлардан яна бир И. Халфиндир. **Иброҳим Халфин (1778—1829)** 1819 йилда ёзган «Ахволи Чингизхон ва Темур» номли китоби билан довруғ қозонади. 1812 йилда Қозон университетига татар ва араб тиллари ўқитувчиси этиб тайинланган бу олим 1823 йилда Шарқ адабиёти профессори даражасига эришади.

Шаҳобиддин Маржонийнинг яна бир шогирди **Хусайн Файзхонийдир (1828—1866)**. У Қозон университетида шарқ тилларидан дарс бериб, 1853 йилдан бошлаб Петербургда яшаб Император Археология жамиятига аъзо этиб сайданади. У қадимий қабр тошларидаги булғорча ёзувни тадқиқ қиларкан, эски булғор тилининг чуваш тили билан бир илдиздан келиб чиққанини исботлаб беради. Устози Маржоний билан ҳамкорликда миллий маданият самараларини таҳдил этади. «Ислохи мадорис» рисоласида мадрасаларда дунёвий фанларни ўқитиши, оврӯпоча тизимдаги лицейларини очиш зарурлиги ҳақидаги фикрларни илгари суради.

Маржоний изидан борган зиёлилардан ташқари, 1789 йили Уфада Екатерина Иккинчи Фармони олийси билан ташкил этилган «Рухоний мажлис» аъзоси бўлган баъзи қозилар (масалан, қози Абдурашид Иброҳим, қози Ризаиддин Фахриддин) ҳам жадид эдилар.

Ризаиддин Фахриддин (1858—1936) йирик исломий файласуф, тарихчи ва маърифатпарвар сифатида нафақат татар ва бошқирд халқлари ўртасида, балки бутун мусулмонлар оламида машҳурдир. У 1906 йили «Рухоний мажлис» қошидаги қозилик лавозимини тарқ этиб, Оренбургда «Шўро» журналини нашр эта бошлайди. 1922 йили марҳум Олимжон Барудийнинг ўрнига муфти этиб тайинлангач, ўзининг диний, педагогик ва тарихий асарлар ёзишга қаратилган фаолиятини янги куч билан давом эттиради. Шу даврдаги унинг асосий хизматларидан бири большевикларнинг атеистик хатти-харакатларидан татар ва бошқирд мусулмонлари эътиқоди ҳамда ахлоқини ҳимоя қилишидир.

Диний билим соҳибларидан Олимжон Барудий, Хайрулло Усмоний, Ҳоди Мақсадий, Қозондаги рус-татар мактаби ўқитувчиси Шокирjon Тоҳирий, шу мактабдан етишиб чиққан Айёз Исҳоқий ҳам янгиланиш ҳаракатининг ташвиқотчилари сифатида таниладилар. Татар жадидчилик ҳаракати ҳақида сўз борганида 1908 йил 10 январдан Оренбургда чоп этила бошлаган ижтимоий-маърифий, адабий-публицистик «Шўро» журналини тилга олиш жоиздир. Олтин саноати билан

шүгүлланган таникли татар шоири Зокир Ромиев (Дардман) бу журналнинг ношири, Р.Фахриддин эса бош мухаррири эди. Журналнинг таҳир ҳайъатида ўзбек зиёлиларига ҳам яхши таниш Фотих Каримов, Кабир Бакир, Шариф Камол каби таникли татар жадидлари бўлишган. Журналда факат татар ва бошқирд ёзувчиларининг асарларигина босилмай, унинг саҳифаларида Ҳофиз, Умар Хайём, Саъдий, Абу Али Мааррий, Низомий, Навоий, Мирза Фатали Охундов, Фузулий, Махтумкули, Номиқ Камол ҳаёти ва ижодларига бағишлиган мақолалар ҳам ўрин олган. Ўзбек журналистлари ва ёзувчилари ҳам журнал фаолиятида иштирок этишган.

Журнал 14 та доимий рукнга эга бўлиб, улар орасида-ги: 1) машҳур сиймолар ва буюк воқеалар, 2) мақолалар, 3) диния масалалари, 4) тарбия ва маориф, 5) сиҳат-саломатлик, 6) археология обидалари, 7) адабиёт: назм ва наср, 8) библиография ва танқид ва ҳ.к. рукнларида мусулмон оламини қизиктирган жуда кўп мавзулар ёритилган. Журналнинг фоявий ва маърифий йўналиши ҳақида «Буюк киншиларнинг сўзлари» рукнида берилган куйидаги ҳикматли иборалар орқали тасаввур ҳосил қилиш мумкин:

«Орзу нажот бермайди, факат ҳаракат нажоткордир» (Г.Ибсен).

«Ҳаёт доимий ҳаракатдир» (Л.Н.Толстой).
«Мен факат инсониятни деб жасорат кўрсатган кишиларнингина буюк кишилар, деб биламан» (Вольтер).

«Дунёда сўздан кўра кучли ва заиф нарса йўқ» (И.С. Тургенев).

Журнал ўз фаолияти билан жадидчилик ҳаракатининг Миллий уйғониш ҳаракатига айланишига катта ҳисса қўшди. Татар зиёлилари «Шуро» журналининг туркий халқлар орасида катта муваффакият қозонганидан рағбатланиб, «Вақт» газетасини ҳам нашр эта бошладилар. Энг эътиборли томони шундаки, юқорида номлари зикр этилган зиёлиларнинг асарияти Бухоро, Самарқанд ёки Хива мадрасаларида таҳсил кўриб, Марказий Осиё ҳудудларида дунёга келган ҳолда у ёки бу тариқат йўлини тутган эдилар. Уларга ўрта асрларда яшаб ўтган мутафаккирларимизнинг асарлари қанчалик маънавий озуқа берган бўлса, Исмоил Фасириали ва унинг ҳам-фирклари илгари сурган фоялар ҳам шунчалик катта таъсир кўрсатди. Демокчимизки, XIX аср охирлари, XX аср бошларида Туркистанда вужудга келган маърифатпарварлик ҳаракатининг илдизлари ўз тупроғимизда ниш урган эди.

Бундан ташқари жадидчилик ҳаракатининг юзага келиш манбаларига оид яна бир омилни ёддан чиқармаслик лозим. Ўрта Осиё чор хукумати томонидан истило этилиши билан ижтимоий ва маданий ҳаётда янги шабадалар эса бошлади. Рус халқи ўзи билан бирга ўзга маданиятни, ўзгача ҳаёт гарзини олиб келди. Янгича меъморий услубдаги бинолар курилди. Темир йўл барпо этилди. «Туркистон вилоятининг газети» рус ҳаёт тарзини тарғиб этди. Ўлкага рус театр труппалари гастролга келди. Сатторхон Абдуғаффоров сингари зиёлилар рус маданиятининг тарғиботчилари сифатида майдонга чикишди. Фурқат «Илм хосияти», «Гимназия», «Суворов» сингари манзумаларида янги мактаблар очиш, адабиёт ва санъатга оид долзарб масалаларни ўртага ташлади. Мукимий, Завқий, Аваз ўтар каби шоирлар ижоди туфайли ҳажвий шеърият ривож топиб, халқ ва жамиятнинг ижтимоий, маиший ва маданий ҳаётидаги нуқсонлар шафқатсизлик билан очиб ташланди. Шу ўринда айрим маърифатли кишилар тўғрисида баъзи бир маълумотларни бериш лозим кўринади.

Сатторхон Абдуғаффоров (1843—1902). XIX асрнинг иккинчи ярмида кўзга кўринган ўзбек зиёлиларидан бири Сатторхон Абдуғаффоров Чимкентда саводхон оиласда дунёга келган. Дастлабки маълумотни бобоси қўлида олган, 14 ёшида Тошкентга келиб, Шукурхон мадрасасида таҳсил кўради. Сўнг Чимкент, Кўконда муфтилик ва қозилик қиласи. 1883 йилдан бошлаб «Туркистон вилоятининг газети»да таржимон бўлиб ишлайди, Туркистон ўқитувчилар семинариясида форс ва ўзбек тилидан сабоқ беради. Бундан ташқари, таржимон сифатида турли идора ва комиссияларга жалб этилган. 1876 йили Петербургда ўтказилган Шарқшуносларнинг III халқаро курултойида иштирок этиб, маъруза қиласи.

С.Абдуғаффоров ўз даврининг билимдони сифатида XII асрда ёзилган ва мусулмон ҳуқуқшунослиги асосларига бағишиланган «Ал-хидоя»ни рус тилига таржима қилишда фаол қатнашади. Айни пайтда ўзи «Қўқон хонлиги ички аҳволи-нинг кисқача изоҳи», «Мусулмон эшонлари», «Билимни эгаллаш», «Туркистондаги эшонлар ва халқни ўз-ўзини бошқарипши ҳақида мулоҳазалар», шунингдек, «Сатторхон мактублари»ни ёзиб, уларда сиёсий-хукукий қараашларини тарихий давр тажрибалари билан узвий алоқада давом эттирган. Нафакат араб ва форс тиллари, балки рус тилини мукаммал билган Сатторхон ўз асарларини шу тилда ёзиб, уларда ўзбек халқининг тарихи, хусусан, Қўқон хонлиги тарихини пухта билишини намойиш этган. Унинг тилга олинган асарларида суд

ва давлат тузилиши, пораҳўрлик, маҳаллийчилик, ички низоларни йўқотиш каби хилма-хил масалалар юзасидан билдириган фикрлари ҳамон ўз кимматини йўқотмаган.

Сатторхон рус фани ва маданиятининг дастлабки тарғиботчиларидан бири сифатида майдонга чиқди. У «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилган мақолаларининг бирида (1890 йил 14 май сонида) шундай ёзган эди: «Биз рус халқи ёрдамида Оврупо халқлари билан алоқа ўрнатишими мумкин, бунинг натижасида биз умумбашарий ҳаёт ва илмий тараққиётнинг иштирокчиларига айланамиз». Унинг бу сўзлари И.Фаспирали, М.Беҳбудий фикрлари билан уйғун бўлиб, улардан бирмунча вақт илгари баён этилгани билан аҳамиятга молиқдир.

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий (1850—1903). XIX аср иккинчи ярмидаги Кўқон адабий мухитининг ёрқин намояндаси Муқимий ўзбек мумтоз адабиётининг сўнгги вакиллари жумласига киради. Хат-саводини ибтидоий мактабда чиқарган Муҳаммад Аминхўжа дастлаб Кўқон, сўнгра Бухоро мадрасаларида таълим олди. 1876 йили Бухородан қайтгач, маҳкамада мирза, Сирдарёда кемачи бўлиб ишлади. Шу тарзда халқ ҳаёти билан яхши танишган Муқимий мумтоз шеърият руҳидаги лирик ғазаллар билан бирга халқ турмушидаги ноҳуш манзараларни, айрим кишиларнинг кирдикорларини кескин фонш этувчи ҳажвий асарлар битди.

Муқимий номи билан боғлиқ ҳажвий лирика XIX асрнинг иккинчи ярмида шеърият халқ ижтимоий ва майший ҳаётини жиддий равишда тасвир этишга киришганидан дарак берди. Муқимий ижодида ўз бадиий инъикосини топган ҳаёт, айрим шоирлар асарларида кўринганидек, замон ва мақон билан узвий боғлиқ бўлмаган ҳаёт эмас, балки мустамлақа шароитида яшаб, икки ёқлама зулм остида эзилган халқнинг ҳаётидир. Шунинг учун ҳам унинг ҳажвий шеърлари халққа тез етиб борди ва худди кўзгуга ўхшаб оддий инсонларнинг аянчли тақдирини акс эттириди. Агар XIX асрнинг иккинчи ярмида зулмга қарши ўнлаб ғалаёнлар кўтарилиган бўлса, ана шу исёнкорлик туйғуси халқда Муқимий асарлари орқали уйғонди, десак муболага бўлмайди. Шу маънода шоирнинг ҳажвий асарлари халқ ижтимоий онгининг уйғонишида муҳим рол ўйнаган.

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фуркат (1858—1909) ҳам Кўқон адабий мухитининг ёрқин юлдузларидан биридир. Бошланғич билимни, Муқимий сингари, Кўқондаги эски мактабда олган, сўнг мадрасада ўқиган Зокиржон, эҳтимол, даст-

лабки касби – савдо ишлари билан шуғулланганида дунёни кўпроқ кўрган ва олам тўғрисидаги тасаввури янада бой булиши мумкин эди. Аммо у Марғилондан яна Кўконга қайтгач, Муқимий ва Завқий билан танишиб, ижодга жиддий берилди.

У турли юмушлар боис Тошкент ва Самарқандда яшади, ҳаж сафари муносабати билан Туркия, Юнонистон, Булғория, Миср, Арабистон, Ҳиндистон сингари мамлакатларда бўлди. Фуркат Муқимидан фарқли ўлароқ, рус мустамлакачилик тузумининг мусбат томонларини чукур англаб етди. Унинг нозиктаъб, дўст-ёрлари ўртасида хурмат-эътиборга сазовор инсон эканини сезган «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири Н. Остроумов шоирни ўз таъсир доирасига тортди. Фуркат бу рус миссионери ёрдами билан Тошкентдаги рус гимназиясини, қишлоқ ҳўжалиги ва саноат кўргазмасини, генерал-губернатор хузуридаги бўлиб ўтган театр томошасини кўрди. Ўзбек ҳалқи бебаҳра бўлган маданий янгиликлар Фуркатни лол қолдирди. Шу туфайли у бутун истеъоди билан рус фани ва маданиятини тарғиб этишга киришди. Н. Остроумовга худди шу керак эди. Аммо, шуни тан олиш зарурки, ижтимоий ва маданий жиҳатдан қолоқ ҳалқни маърифат чўққилари сари чорлаш, унинг қархисида рус фани ва маданияти ютуқларини кўз-кўз қилиш, ундаги тараққиёт билан боғлиқ туйғуларни уйғотиш катта ижтимоий аҳамиятга эга эди. Фуркат ўзининг «Гимназия», «Илм ҳусусида», «Суворов» сингари маснавий йўлида ёзилган шеърлари билан шундай аҳамиятта молик ишларни бажарди. Шубҳасиз, Фуркат ижоди жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиши ва шаклланишига таъсир кўрсатган ижобий омиллардан биридир.

Дилшод Барно (1800—1905). Агар XIX асрнинг биринчи ярмида ўзбек шеърияти Нодира, Увайсий номи билан безанган бўлса, шу асрнинг иккинчи ярмида уларнинг ижодий ишини янги тарихий шароитда давом эттирган ижодкорлар орасида Дилшод Барно алоҳида ўрин тутади. У Ўратепада, ўз даврининг маърифатли кишилари оиласида туғилди. Ота-онасидан жуда эрта етим қолган қиз бувиси қўлида таълим ва тарбия олди. 1816 йили Кўкон хони сарбозлари томонидан асирилкка олинган Дилшод замона зайларни билан Умархонга тортиқ қилинади. Шундай кейин у Тошмукум исмли имомга турмушга чиқади. Унинг ана шу хонадондаги ҳаёти, ўз даврининг саводхон ва шеърхон аёлларидан бири бўлган қайнона-сининг ижобий таъсири шоиранинг кейинги тақдирини белгилаб берди. У қайнонаси ташкил этган қизлар мактабини

давом эттиргани хусусида шундай ёзади: «Ҳамдам ва ҳамсұхбатларим зеңли, сохибназм қызлар бўлиб, эллик бир йил мактабдорлик қилдим. Мактабда доимо йигирма-үттиз қиз таълим олар эди. Саккиз юз тўқсон бир қизни саводли қилиб чиқардим. Булардан якин тўртдан бир кисми табыи назми бор шоира ва оқила қызлар эди»¹.

Дилшод ана шу саккиз юз тўқсон бир қиз орқали ўзининг илфор дунёқарашини, маърифат ҳақидаги фикрлари, инсонни, унинг ақл-заковатини улуғловчи шеърларини халқ ичига ёйди, десак, тўғри бўлади. У мана бу байтлари билан ўзбек ва тожик хотин-қызларини Ҳамзадан бирмунча вақт олдин очилишга, маърифат гулшанларидан гулдасталар теришига даъват этди:

Пардани очинг, чиройингиз кўринсун сакта аро,
Шамъи рухсорингиза куйсун, кўруб, парвоналар.

Куйлангиз озодлик мазмунида сиз беибо,
Тингласун Тошканд, Хўканд, Хўжанд ҳам Фарғоналар².

XIX асрнинг иккинчи ярмидаги маърифатпарварлик ғоялари билан сугорилган ҳаракат намояндалари икки тилли ижодкорлар бўлишган. Юқорида номлари тилга олинган шоирларнинг асарлари ўзбек ва форс (тожик) тилларида ёзилган. Бинобарин, айтиш мумкинки, бу даврда илфор ғоялар билан яшаган тожик ва ўзбек ёзувчилари ижодидан икки қўшни халқнинг китобхонлари баравар баҳраманд бўлишган. Ўзбек китобхонлари Муқимий, Фурқат, Завқий билан биргаликда форс-тожик адиллари ижоди билан ҳам яхши таниш эди. Ўзбек зиёлилари дунёқарашига таъсир кўрсатган ана шундай сиймолардан яна бири Аҳмад Доњишдир.

Аҳмад Доњиш (1827—1897). Бухорода руҳоний оиласида туғилган Аҳмад Доњиш шу даврда етишиб чиққан мутафаккирлар орасида алоҳида ўрин эгаллайди. У эски мактабда ва Бухородаги мадрасаларнинг бирида таҳсил кўргач, фақат мадраса билими билан кифояланиш билимга чанқоқ ва ўз олдига катта мақсадларни кўйган киши учун етарли эмаслигини тушунди. Шундай қарашга эга бўлган Аҳмад Маҳдум ибн Носир тарих, фалсафа, астрономия, ҳатто математика ва гео-

¹ Дилшод Барно ва мероси адабий. Душанбе, 1970, 44-бет.

² Зебунисо, Дилшод ва Анбар отинлар шеъриятидан. Т., 1981, 91-бет.

метрия сингари фанларни хусусий мутолаа йўли билан ўрганди. Турли соҳалардан яхши хабардор бўлган ва бу борада муайян ютуқларга эришган Аҳмад Дониш Бухоро амири саройида хаттот ва бош меъмор вазифаларини адо этди. Унинг амир саройидаги фаолияти ҳаёти ва ижодининг муҳим бир воқеа билан музайян бўлишига сабабчидир. У 1857, 1869 ва 1873—1874 йилларда Бухоро амирининг элчиси сифатида Петербургга сафар қилди. Худди шу ҳол унинг бош асари — «Наводир ул-вақое» китобининг майдонга келишига турткі бўлди.

Аҳмад Донишнинг бутун ҳаёти Бухорода кечди. У қози, кутубхона мудири бўлди. Ҳаётининг сўнгти йилларини эса илмий ишларга бағишлиди ва адабиёт, тарих, фалсафа, ҳатто табиий фанларга оид ўнлаб асарлар яратди. Бу асарлардан бири — «Бухоролик мангит амирларининг қисқача тарихи» бўлиб, унда адибнинг диний, хукукий, фалсафий қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган. Аҳмад Дониш қаламига мансуб бўлган бошқа асарларни камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, унинг Петербург сафари билан боғлиқ хотиралар китоби айрича илмий ва маърифий аҳамиятга молик. Бу асарида у, Фурқат сингари, рус фани, маданияти, санъати эришган ютуқлар хусусида ҳаяжон билан сўзлаб, Бухоро амирлиги, умуман, Туркистон халқларининг тарихий тараққиётда кечириб бўлмас даражада ортда қолгани сабабларини очишига ҳаракат қилган ва ўзининг маърифатпарварлик фояларини дадил олға сурган.

Айрим тадқиқотчилар ўзбек адабиётида жадидчилик оқими мини Муқимий ва Фурқатдан бошлаш лозим, деб фикр билдиришмоқда. Лекин том маънодаги жадидчилик ҳаракати ва унинг адабиёти билан Муқимий ҳамда Фурқат ижодининг йўналишида фарқловчи хусусиятлар оз бўлгани учун уларни ўзбек жадид адабиётининг миллий манбалари сифатида талқин этиш тўгрироқдир. Шундай қилиб, бир томондан, ўзбек жадидчилик ҳаракатига озиқ берган кучлар устоз Форобий, Беруний, Ибн Сино, Навоий сингари ўзбек илм-фани ва адабиётининг буюк намояндалари ижодидан рағбат олган ва бу манба ўзбек жадидлари учун ҳам доимо очиқ бўлган бўлса, иккинчи томондан, Муқимий ва Фурқат сиймосида ўзбек жадидчилигининг яқин миллий илдизлари ҳам, албатта, бор эди. Бироқ бу илдизлардан яралган дарахт қуёшга бўй чўзиб, Иймон, Миллий шуур ва Истиқлол куртакларини чиқаргунга кадар беҳисоб курбонлар берилди.

Жадидчилик ҳаракатининг сиёсий-ижтимоий соҳадаги маҳсулларидан яна бири, шубҳасиз, асримиз бошларида вужудга келган миллий драматургия эди. Жадид драматурглари, биринчидан, ўз олдиларига миллатни маърифатга, илмга етаклаш вазифасини кўйишиди. Бунинг учун ўз асарларида маърифтарварварлик ғояларини илгари суришган. Иккинчидан, XX аср бошларида Туркистон ўлкасининг турли бурчакларида очилаётган ва фаолият кўрсатаётган «усули савтия тадрижия» («усули жадид») мактаблари учун маблағ ишлаб, «Жамияти хайрия» ёки «вакъфлар» орқали шу мактаб ва маориф масканлари учун дарсликлар, ўкув кўлланмалари яратиш, ўкув жихозлари билан таъминлаш, иқтидорли ёшларни таракқий этган мамлакатларга (кўпроқ Туркия, Олмония ва Марказий Русияга) ўқишга юбориш вазифасини кўйдилар. «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» газеталари ҳамда «Ойина» журналларида ушбу масалага бағишлиланган мақолаларни кўздан кечирар эканмиз, театр томошаларидан тушган маблағнинг қандай мақсадларда сарф этилгани ҳақида тўла маълумотга эга бўламиз. «Ойина» журналининг 21-сонида самарқандлик театр ҳаваскорларининг Қўқон шаҳрида «усули жадид» мактаби фойдасига «Падаркуш» драмасининг намойиш этилгани хусусида ахборот берилади ва театр мудири Акобир Мансурийнинг ушбу намойишдан йиғилган маблағ хисботи босилади. Маълум бўлишибча, томошадан жами 1331 сўм 50 тийин тушган бўлиб, шундан 727 сўм 10 тийин турли хил харажатларга (рўйхати илова қилинади) сарфланиб, 604 сўм 40 тийин эса «усули жадид» мактаби фойдасига ўтказилади.

Ўзбек миллий драматургияси ҳамда миллий театри Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли» драмаси билан бошланади. Асар биринчи марта 1914 йил 15 январда Самарқандда намойиш этилиб, «Ойина» журналида бу ҳақда мақола эълон қилинали. 1914 йил 27 февралда Абдулла Авлоний ва Мунавварқори Абдурашидхонов бошчилигидаги «Турон» театри гурухи Тошкент шаҳрининг ўша вакътлардаги энг катта театр-концерт биноси – икки минг кишини сиёдира оладиган «Колизей»да спектаклни намойиш этади. Бу эса маданиятимиз тарихида улкан воқеа бўлиб, замонавий миллий театрнинг туғилишидан далолат беради. Ушбу кутлуг кунда ўзбек миллий театри саҳнасини очишдек шарафли вазифа Мунавварқори зиммасига тушади. Асарга нисбатан салбий фикрлар, ҳаваскорларга жисмоний таҳдидлар, кескин мунозаралар давом этиб турган пайтда

Мунавварқори театр санъатининг маънавиятимиз тараққиётида тутган ўрни хусусида маъруза қиласди.

Ҳар қандай янгилик халқ ҳаётига осонлика сингиб кетмаганидек, театр ҳам дастлаб Туркистон худудида катта қаршилик ва тўсиқларга, ҳатто хужумларга дуч келди. Адабиётшунос олим Шуҳрат Ризаев ўзининг «Жадид драмаси»¹ китобида бу ҳакда алоҳида тўхталади. Унинг фикрича, бундай тўсиқларнинг энг каттаси мустамлакачи маъмурлар бўлиб, драматик асар босмадан чиқиб, то саҳна юзини кўргунга қадар цензуранинг минг чигирифидан ўтиши керак эди. Бу жараёнда ҳар бир сўз ва жумлага алоҳида эътибор бериларди. Ногаҳон одамларнинг онгини уйғотиб юбориши ёки уларни чор ҳокимииятига зид бўлган харакатга ундовчи ўринлар асардан олиб ташланарди.

Иккинчидан, «қадимчи» ва «жадидлар» ўртасидаги низо театр муносабати билан янада кескин тус олди. Ўз даврининг кўзга кўринган зиёлларидан бири, чукур замонавий ва диний билимга эга бўлган улуғ зот Саидаҳмад Васлий билан Маҳмудхўжа Беҳбудий ўртасида бўлиб ўтган муноザарани мисол тариқасида келтириш мумкин. Мальумки, Васлийни «қадимчи» ёки «мугаассиб уламо» дейиш қийин. Чунки асри-миз бошларида ҳеч бир зот мадраса, мактаб ислоҳоти борасида унингчалик дадил фикр билдирган эмас эди. Ҳамза Саидаҳмад Васлийни «Тараққиёт гулшанида миллат андалиби» деб бежиз атамаган. Дарҳакиқат, XX аср бошларида Туркистонда ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикр тараққиётида Васлийнинг алоҳида ўрни бор. Саидаҳмад Васлийнинг «Садои Фарғона» газетасида эълон қилинган «Шариати исломия» мақолосига нисбатан илмий асосли фикрни факат Маҳмудхўжа Беҳбудийгина айтиши мумкин эди. Ўрни келганида Беҳбудийнинг ўз миллатининг ривожи йўлида амалга оширган бошқа ижтимоий-сиёсий ишларини ҳам эслаб ўтиш жоизdir. 1906 йил 6 сентябрда Мунавварқори ва Маҳмудхўжа Беҳбудий бошчилигидаги бир гурӯҳ жадидлар «Хуршид» газетасини чиқара бошлашади. Газетанинг 10 сони дунё юзини кўрганидан кейин у хукумат тарафидан ёпилади. 1913 йилнинг апрел ойида чика бошлаган «Самарқанд» газетасига муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий масъул муҳаррир этиб тайин-

¹ Ш. Ризаев. Жадид драмаси. Т., «Шарқ», 1997.

ланади. Ўзбек, форс ва рус тилларида мақолалар эълон қилинган газета саҳифаларида Мирзоҳид Мироқилов, Акобир Мансур, ҳожи Муйин Шукрулло каби жадид зиёлиларининг асарлари ўрин эгаллаган эди. Олти юзга яқин нусхада тарқалган бу газетанинг 45 сони чиққанидан кейин маблағ танқислиги сабабли ёпилади. 1913 йил 20 августдан эътиборан Беҳбудий ўзининг «Ойина» журналини чоп эттиради. Унинг саҳифаларида Мунавварқори, Маҳмуд Саттор, Акобир Мансурларнинг бир қатор мақолалари ўрин эгаллаган бўлиб, журнал «Миллат, исломияи саодат» шиорини кўтарган эди. Аммо «Ойина» журнали ҳам 136 сони эълон қилинганидан кейин 1915 йил 15 июнда ёпилади.

Ёки 1916 йилги қонли воқеаларни эслайлик. Феврал ойда ахборот воситалари, жумладан «Туркестанские ведомости» нашри маҳаллий аҳоли ўртасида сафарбарлик эълон қилиш ҳақида чор хукуматининг қарори борлигини хабар беради. Ҳақиқатан ҳам, 1916 йил 25 июнда оқ подшо Николай фронт ортида хизмат қилиш учун 250 минг киши жалб этилиши юзасидан Фармонга имзо чекади. «Туркестанские ведомости»да босилган хабардан кейин, 1916 йилнинг май ойида бир гурух жадид зиёлилари Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг Самарқанддаги уйида яширинча тўпланишади. Улар ичida Мунавварқори, Паҳлавон Ниёз, Усмон Ҳўжа, Комил қори ва Обиджон Маҳмуд каби сиймолар бор эди. Йигилишдан асосий мақсад, сафарбарликка норозилик билдириш мақсадида халқни исёнга даъват этиб, шу йўл билан истиқдолга эришиш эди. Бу борада қозоқларнинг «Алаш Ӯрда» фирмаси билан ҳамжиҳатликда фаолият олиб боришга қарор қилинади.

Машхур шарқшунос олим Заки Валидий Тўғон ўзининг «Бугунги туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи» китобида 1917 йил апрел ойида Тошкентда бўлиб ўтган «Туркистон мусулмонларининг биринчи конгресси» ҳақида шундай мълумот беради: «Конгрессда зиёлиларнинг бир қисми (бильқисса Чўқаев ва Шахинаҳмедов), қозондан келган вакиллар (Оренбургда чиқаётган «Вақит» газетаси мухаррири Кабир Бекир ва хукумат аъзоси сифатида Тошкентга келган Садри Максудийларнинг) таъсири остида Туркистоннинг бошқарув усули масаласида федерацион қурилиш фикрига муҳолиф бўлдилар. Мунавварқори ва унинг айрим дўстлари ҳам тараддулда қолдилар. Факат Маҳмудхўжа Беҳбудий билан мен автономия ва федерация фикрини ёқлаб, охиригача бу ишон-

чимизда мустақил қолдик. Шуни ҳам таъкиллаб ўтмоқчиманки, анжумандаги энг гўзал нутқ Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг маърузаси бўлди (**таржима – Р. Ш.**)»¹.

ҲУДУДЛАР ОША...

Жадидчилик харакатининг вужудга келиши ва шаклланишида ички омиллар билан бир қаторда ташқи омиллар ҳам мавжуд эди, улардан энг эътиборлиси Исмоил Фаспирали таълимотидир. Исмоил Фаспирали 1851 йилда Кримнинг Боқчасарой шаҳри яқинида дунёга келади. Москвада таҳсил олиб, кейинчалик Франция ва Туркияда яшайди. 1875—1881 йилларда Боқчасаройда ўқитувчилик қиласи, ҳокимиётнинг раҳбар лавозимларида ишлайди. 1881 йили «Таврида» газетасидаги мақоласида у ўзининг амалий дастурини шундай ифода этади:

- миллий маориф тизимини ислоҳ этиш;
- миллий маориф тизимини моддий жиҳатдан қўллаб-куvvatlash учун «Жамияти хайрия»лар ташкил этиш;
- туркий халқларнинг умумий миллий матбуотини ташкил этиш;
- мусулмон хотин-қизларни озод этиш;
- миллий мутахассис ва зиёлиларни етиштириш учун шароит яратиш.

Бу эса ўз вактида сиёсий ва хукуқий аҳамиятга эга бўлган асосий дастур хисобланган. Унда баён этилган вазифаларни И. Фаспирали 1883 йилдан чиқа бошлаган «Таржимон» газетасида ҳам илгари суради. Назарий ва хукуқий foяларини ҳаётга тадбиқ этиб, 1884 йил Боқчасаройда янги усулдаги биринчи мактаб очади.

Унинг foялари ва амалий фаолияти катта ҳаётий таъсир кучига эга эди. «Таржимон» газетаси Россия худудида нашр этилган биринчи туркий тилдаги газета бўлишига қарамай, бир қатор халқлар тақдирида, миллий янгиланиш ҳаракати ривожида, ундан ўсиб чиқсан миллий озодлик ҳаракати жараённида тутган ўрни бекёёсdir. Чунки, 1883 йилдан 1916 йилгача чоп этилган газета Қоҳирадан Қашқарга, Қозондан Ҳиндистонга қадар тарқалган ва ўз даврининг машхур нашрларидан бирига айланган эди. Агар дастлаб газетанинг уч юз обуначиси бўлган бўлса, 1885 йилга келиб минг нусхага етади.

¹ З. В. Түғон. Бугунги туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи. 2-нашри, Истанбул, 1981, 357-бет.

Исмоил Фаспирали 1884 йил «усули жадид» мактабини очиб, маориф тизимини ислоҳ этиш борасидаги фояларини «Таржимон» газетасида эълон қила бошлайди. Унинг фикрича, маориф тизими олдида куйидаги вазифаларни ҳал этиш муаммоси турар эди:

- мактаб маҳрасалан ажралиб чиқиши керак;
- бошлангич синфлар учун алоҳида ўқитувчилар тайёрланни лозим;
- Ўқитувчи «садака» эмас, ойлик маош билан таъминланни зарур;
- Ўқиш ва ёзиш эски «хижжалама» йўли билан эмас. Янги «Алифбо» китоблари воситасида ўргатилиши максадга мувоғик;
- факатгина ўқиш эмас, шу билан бирга ёзишга ҳам ахамият берилиши шарт;
- кизлар учун ҳам алоҳида мактаблар очилиб, у ерда ўқиш ва ёзишга алоҳида эътибор берилиши керак;
- Ўқитиши маълум бир Дастур асосида ва дарсликлар воситасида олиб борилиши керак.

«Усули жадид» харакати вақт ўтиши билан ўз меваларини бера бошлайди. 1904 йилга келиб Россиянинг ўзида беш мингга яқин «усули жадид» мактаблари очилади. Сўнгра бу харакат Туркистонга ҳам ёйила бошлади. Аммо Туркистон генерал-губернатори Кауфман янги маориф тизимини рус ҳукумати учун таҳликали билиб, уларнинг ўрнига рус-тузем мактаблари очдиради. 1915 йил уларнинг сони тўқсонтага етади. Ўқувчиларнинг 95 фоизи рус болалари эди. Нодир Давлатнинг ёзишича, 1879—1904 йиллар орасида «Тошкент ўқитувчилар мактаби»ни битирган 415 боладан 65 нафари туркий миллат вакиллари (11 нафари ўзбек, туркман ва татар, 54 нафари эса қозоқ ва қирғиз) эди, холос.

Зиёлилар ва аҳолининг асосий қисми «усули жадид» мактаблари очилиши тарафдори бўлишган. Шунинг учун ҳам И. Фаспирали фикрларини қоғозга тушириб, рус ҳукуматига, нусхасини эса генерал-губернатор Н. О. Розенбаҳга жўнатади. Афсуски, натижа кутилгандек бўлиб чиқмайди. И. Фаспирали рад жавоб олади. Шундан кейин, самимий муносабатда бўлган Бухоро амири Абдулаҳадга мурожаат этиб, янги усулдаги мактаблар очишга изн сўрайди. Амир Абдулаҳад 1893 йил бошида Россия зиёрати сирасида Бокчасаройга келиб, Исмоил Фаспирали билан танишиб, узоқ сухбат қуради. Ўша учрашувда уни Бухорога таклиф қилган.

Бу таклифни мамнуният билан қабул қилган И. Фаспирали 1893 йилнинг май ойи охирида Бухорога ташриф буюради. Сафари давомида Самарқанд ва Тошкентда ҳам бўлиб, бир қатор эски усулдаги мактабларни бориб кўради. Мутасадди раҳбарлар, шу жумладан, Н. Остроумов билан Туркистондаги маориф тизими хусусида сұхбатлашади.

Амирнинг Шахрисабздаги ёзги қароргоҳида меҳмон савимий қарши олинади. Узундан-узун сұхбатлар чоғида ўз фикрларига хайриҳоҳлик топади. Аммо шунга қарамасдан мақсадига эриша олмайди. Сабаби, бу вақтга келиб, Бухоро амири чор ҳукуматидан изн олмай туриб, бирор масалани ўзи хоҳлаганича ҳал этиш эркидан маҳрум эди¹.

Албатта, ўша кезда ўлқага Европа таъсири ҳам кириб келганилигини инкор этиб бўлмайди. Бу таъсир турмушнинг барча жабҳаларида, иқтисодий, ижтимоий ва маданий муносабатларда ўз ифодасини топган. Натижада, ўша вақтда ҳудудда мавжуд бўлган мадраса таълими етарли эмаслиги, дунёвий илмларга кўпроқ эътибор қаратиш зарурлиги англаб етилган эди. Жаҳон илми ва маданияти билан узвий алоқа ўрнатиш лозимлиги борасида фикрлар билдирила бошланганда, бу ҳаракатнинг маълум бир илдизлари мавжуд эди. Бухоро ва Самарқандда маориф тизимини исдоҳ этиш масаласини илк бор Аҳмад Дониш кўтарган эди. У Бухоро амирилиги чор қўшинлари томонидан ишғол этилганидан кейин бир неча марта Россияга бориб келгач, ўз гояларини «Наводир ул-вақое» ва «Таржимаи аҳволи амирони Бухорои Шариф» асарларида баён қиласди. Бундан ташқари, Туркистонда жадидчиликнинг шаклланишига И. Фаспиралиниң «Таржимон» газетаси, Қозон ва Ozарбайжондан келтирилган турли адабиётлар, «Ёш турклар» номли усмонли миллий ҳаракатнинг таъсири ҳам кучли бўлганини айтиб ўтиш лозим.

«Туркистон вилоятининг газети»га ўттиз беш йил муҳаррирлик қилган Н. Остроумов ўз навбатида Россия ва Европа маданияти ҳамда ҳаёт тарзини тарғиб қилишга катта эътибор қаратди. Газетада қўшни юртларга саёҳат қилган бир қатор ўзбек тужорлари ва зиёлиларининг хотиралари мунтазам эълон қилинди. Масалан, 1887 йилда Харьковда бўлиб ўтган қишлоқ ҳўжалиги кўргазмасида иштирок этган самарқандлик савдогар Мирза Бухариннинг Боку, Харьков, Москва ва Петербург таассуротлари (1888, № 4—7), тошкентлик савдогар

¹Мехмет Сарой. Турк дунёсида маориф ислоҳоти ва Фаспирали Исмоил. Анқара, 1987,⁴⁹ бет.

Тожимуҳаммад Исамуҳаммедовнинг 1900 йилда Боку—Истанбул йўли орқали Парижга киlgан саёхати (1900, № 44—45), газета мухаррирларидан Сатторхон Абдуғаффоров (1893), шоир Зокиржон Фурқат (1891, № 22—28, 32), Худоёрхоннинг кичик ўғли Ибн Яминбек (1893, №20), тошкентлик савдогар Орифхўжанинг (1894, №28) кўрган-кечиргандари газета сахифаларида эълон қилинди¹.

XIX аср охири, XX аср бошида Туркистондаги бошқарувчи куч чор амалдорлари ва генерал-губернатор бўлиб, мавжуд хонликлар уларга тобе эди. Маҳаллий зиёлилардан таркиб топган бир гуруҳ жадидлар маориф тизимида ислоҳотлар ўтказиш, амирлик ва хонлик тузуми ўрнига миллий халқ жумҳуриятларини барпо этиш foяси йўлида фаолият кўрсатишарди. Қадимчилар эса мавжуд тузумни саклаб қолиши тарафдори эдилар. Аммо бу ҳаракат оммавий тус олмай, сарой аъёнлари ва уларнинг яқинлари доирасида қолиб кетади. Бухоро амири ва Хива хони жадидларга қарши очиқча курашиб, улар фаолиятига барҳам бериш йўлида зобитлардан ёрдам сўрашдан ҳам тойишмасди.

1898 йилда Кўқонда Салоҳиддин Мажидий, Самарқандда Махмудхўжа Бехбудий, 1904 йилда эса Тошкентда Мунавваркори Абдурашидхоновлар томонидан янги «усули жадид» мактаблари очилади. 1900 йилда Бухорода Мулла Жўрабой асос солган мактабнинг очилиши учун амир Абдулаҳадхон дастлаб руҳсат берган бўлса-да, лекин орадан уч ой ўтгач унинг фаолияти тўхтатилиб, муаллимлари қувфинга учрайди. 1908 йили Бухорода Мирза Абдувоҳид томонидан «Таълим ўчғи» номли яна бир мактаб очилади. Унга ҳам дастлаб руҳсат берилган бўлса-да, бир ой ўтар-ўтмас тақиқланиб, ўқитувчилари қамоққа олинади. Ўқитувчиларнинг бир гуруҳи Тошкент ва Самарқандга қочиб, базўр жон саклаб қолади. Бухоро амири Олимхон Крим ва Туркиядан келадиган даврий нашр ва адабиётларни ман этади, жадидчилик foяларини илгари сурган маҳаллий нашрлар фаолиятини тақиқлайди.

«Усули жадид» мактаблари ёпилаётган бир вактда Н. Ильминский усулида фаолият кўрсатадиган мактабларга кенг йўл очиб берилади. Уларнинг дастлабкиси 1894 йилда ташкил этилади, 1915 йилга келиб тўқсонтага этади. Профессор Николай Ильминский (1822—1891) Қозон университетида турк лаҗжалари ва илохиёт фанларидан дарс берган. У маориф исло-

¹ З. В. Тўғон. Бугунги туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи. Истанбул, 1981, 502-бет.

ҳотчиси бўлмиш Исломи Фаспиралининг энг ашаддий муҳолифларидан эди. Профессорнинг фикрича, Россия хукмронлиги остида яшайдиган ҳалқларни «руслаштириш»нинг ягона йўли шу худудларда мактаблар очиб, ўқувчиларга рус тили ва маданиятини ўқитиш, шунингдек, насронийликни тарғиб этиш муҳим бўлган. Бу ғоялар билан батафсил танишган рус ҳукумати аъзолари, чунончи, у вакълардаги маориф нозири Д. А. Толстой «Рус бўлмаган миллат вакилларини руслаштириш методи» яхши натижалар бера олишига ишонч ҳосил қиласи ва уни тадбиқ этишга кенг йўл очиб беради.

Россия Қозон ва Астрахан хонликларини босиб олгач, маҳаллий аҳолининг тили, дини, тарихи, миллий анъаналари ва маданиятини унинг ҳаётидан, онг-шууридан бутқул чиқариб ташлашга астойдил киришади. Бу сиёсатнинг бошида тургандардан бири Николай Иванович Ильминский бўлган. У аслида «Бобурнома», «Қиссаи ул-анбиё» сингари асарларни чоп эттириб, туркӣ тиллар бўйича бир қатор тадқиқотлар олиб борган олим ҳисобланар эди. Босқинчи ҳукумат учун унинг бу фаолиятидан кўра бошқа миллатларни руслаштириш, уларнинг ҳукуқий асосларини поймол этиш, мусулмонларни христианлаштириш ҳусусидаги фикрлари муҳим эди. Н. Ильминский файрирус миллатларни руслаштиришнинг бирдан-бир йўли уларга рус тили ва христианликни чукур ўргатиш деб билди. У Қозон диний академияси ва Қозон университетида сабоқ берганида, Қозон ўқувчилар семинариясида директорлик қилганида бу фикрларни чукурроқ сингдиришга ҳаракат қилган. Айни ўша вакъларда руслаштиришнинг «Ильминский услуги» тушунчаси пайдо бўлиб, шу асосда мактабларда машғулотлар ҳам олиб борилган.

Маориф нозири Д. А. Толстой «Ильминский услуги»да дарс берилаётган мактабларнинг таълим тизимини атрофлича ўрганиб, пиравард натижада, уни Туркистонда қўллаш зарур, деган холосага келади. Маориф нозири Александр Иккинчига ёзган мактубида ўзининг бу фикрларини шундай баён этади: «Рус бўлмаган миллатларни тарбиялаб саводли қилишнинг ва уларга рўслик руҳини сингдиришнинг давлатимиз олиб бораётган сиёсат нұқтаи назаридан жуда аҳамиятли бўлганини англайпман».

Мактубда бошқа миллат фарзандларини ўқитишда руслаштириш билан боғлиқ бошқа таклифлар ҳам билдирилган эди. Бу фикрни маъқул топган рус ҳукумати 1870 йил «Ильминский услуги»да ўқитишни рус бўлмаган миллатлар таълимига тадбиқ қилиш тўғрисида қарор қабул қиласи. Маориф

позирлигининг ўша йилги буйруклар тўпламида «Барча бегона халқлар маорифининг пировард мақсади... уларни ҳеч шубҳасиз руслаштириш ва рус халқи билан қўшиб юбориш бўлмоғи керак», каби фикрлар ошкора баён этилган.

XIX асрнинг охирида Туркистонда очилган рус-тузем мактаблари ҳам шу мақсадда иш бошлагани сир эмас. Буни 1882 йилнинг 30 августида Н. Остроумов директорлик қилган Тошкентдаги ўқитувчилар семинариясида бўлиб ўтган бир анжуман ҳам тасдиқлайди. Унда «Русиялик файрижинс мусулмонлар маорифининг асосини қандай тамойиллар белгилаши керак?» масаласи муҳокама қилиниб ва ўлкадаги маориф тизимининг асосий мақсади шундай белгиланади: «...мусулмонлар маорифи учун асос қилиб олиниши шарт бўлган асосий тамойил уларни руслаштириш, иккинчи тамойил, исломни бузиш, кисқача айтганда, бизга ёт бўлган мусулмончиликнинг диний жиҳатларини бузишдир»¹.

Туркистонда «Ильминский услуби»даги мактабларни жорий эта бошлаган чор маъмурлари учун қадимчилар ёқлаб чиқаётган эски усул мактаблари жиддий хавф тудирмас эди. Уларга янги «усули жадид» мактабларигина жиддий таҳлика солиб турарди, холос. Н. Ильминскийнинг фикрича, «Тараққиёт сари юз тутиб, ислоҳ бўлаётган мусулмонлик Farb маданияти келтириб чиқарган техник имкониятлардан фойдаланса, шу билан бирга, замонавий мактаблар очишга кучини сафарбар этса, у янги тарихий босқичга чиқади ва насронийлик учун жиддий хавф тудиради. Шу сабабли Фаспирали илгари сураётган жадидчилик оқимига қарши чиқишига мажбурмиз. Рус хукумати ва зиёлилари жадид мактабларининг очилишига рухсат бериш билан ўзлари ўтирган дарахт шохини кесмоқдалар»².

Дарҳакиқат, Исмоил Фаспирали ва унинг ҳаётбахш ғоялари мустамлакачилик мағкураси йўлидаги ғов эди. У масаланинг жиддий ва кўп қиррали эканлигини эътироф этган ҳолда «туркий қавмлар, умуман мусулмонлар бирлашиб, катта кучга айланган қудратли ва маккор салтанат чангалидан қутулиш мумкинлиги, бунинг учун асрний жаҳолатдан, феодал қолоқликдан холи бўлиб, дунёвий илмларни, замонавий фан ва техникани эгаллаб, тараққий топган миллатлар даражасига кўтаган

¹ Ж. Худойбердинев. Турк дунёси ва Ильминский. «Миллий тикланиш» газетаси, 1998 йил 29 декабрь.

² Мехмет Сарой. Турк дунёсида таълим ислоҳоти ва Фаспирали Исмоил. Анкара, 1987, 30- бет.

рилиш лозимлиги фоясини илгари сурди. Шу боис ҳаракатни, энг аввало, инсоннинг дунёқарашини, савиясини шакллантирадиган таълим-тарбия тизимини ислоҳ этишдан бошлаш керак, деган қаттий қарорга келди. Натижада, мусулмон оламида янги бўлган «усули савтия тадрижия»ни жорий этишга киришиб, мақсадига эришди. Бу усулни у нафақат Кавказда, балки Туркистонда, Волга бўйида ҳам жорий этилишини ташвиқ қилди. Бу борада унинг тарафдорлари, издошлари пайдо бўлди. Туркистонда Махмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори, Абдулқодир Шакурий, Абдулла Авлоний ва бошқалар унинг ҳам-маслаклари эди¹.

БАҲСЛАР ГИРДОБИДА

XX асрнинг бошида жадидчилик ҳаракати ҳар томонлама шаклланди. «Усули савтия» мактаблари кўпайиб, жадид матбуоти, адабиёти ва театри майдонга келди.

1905 йил инқилобидан кейинги даврда миллий матбуот дунёга келди ва бир қатор янги нашрлар чиқа бошлади. «Тараккий» (1906—1907, Тошкент, муҳаррири Исмоил Обидов), «Хуршид» (1906—1907, Тошкент, муҳаррири Мунавварқори), «Шухрат» (1907—1908, Тошкент, муҳаррири Абдулла Авлоний), «Осиё» (1908, Тошкент, муҳаррири Аҳмаджон Бектемиров), «Бухоро Шариф» (1912—1913, тоҷик тилида, Бухоро, муҳаррири Мирзо Жалол Юсуфзода, ношири Мирбадалов), «Турон» (1912, Бухоро, муҳаррири Мирбадалов), «Самарқанд» (1914, Самарқанд, муҳаррири Махмудхўжа Беҳбудий), «Садои Фарғона» (1914—1915, Кўқон, муҳаррири Ашурали Зоҳирий, ношири Обиджон Махмуд), «Садои Туркистон» (1914—1915, Тошкент, муҳаррирлари Мунавварқори ва Убайдулла Хўжа) газеталари шулар жумласидандир. Аммо бу ҳали жадидчиликнинг барча минтақаларда тўла ғалаба қозонганини англатмасди. Бухородаги вазият ва жадидларнинг бу ердаги ҳаракат доираси нафақат амирнинг ҳар қандай тараққиётга ва янгилика қарши қаратилган сиёсати, балки дин пешволарининг норозилиги туфайли ҳам мураккаб бир ҳолда эди.

Бамисоли, янгича эсаётган шабадалар гўё Бухорони четлаб ўтгандек эди. Ҳолбуки, бу вактда Ҳиндистон (Калькутта), Миср (Қоҳира), Озарбайжон (Боку, Тифлис), Татаристон (Қозон),

¹ Б. Дўстқораев. Туркистон жадидларининг йирик сиймоси. «Жаҳон адабиёти» журнали, 1998 йил, 3-сон, 146-бет.

Бошқирдистон (Уфа)да нашр этилган газета ва журналлар Туркестон ёшларини жунбишга келтиради. Чунончи, Ҳамза 1909 йилда отасини ҳажга жўннатиш муносабати билан Намангандаги бўлгани ва Жоме масжиди қошидаги мадрасада жадид газеталарини буюк бир ҳавас билан ўқиганини айтган.

Бухоролик руҳонийлар амирликнинг кейинги тақдири масаласида кўп баҳс ва мунозара юритишаради. Ҳатто шу заминда улар икки қанотга ажралиб кетишиди. 1910 йилдан 1920 йилга қадар амирликда қозикалон вазифасини бажарган Бурхониддин эскилилк тарафдорлари бўлган гуруҳга, мударрис Мулла Икром эса либерал-демократик қанотга раҳбарлик қилдилар. Муҳаммад Икром ибн Абдусалом номи билан ҳам машхур бўлган бу зот Ҳамзанинг таржимаи ҳоли орқали илм аҳлига маълум. Ҳамза 1910 йили Бухорога шу мударрис қўлида араб тилини мукаммал ўрганиш учун борган. Мулла Икром Бухоро амирлигидаги кўзга қўринган шахслардан бири бўлиб, руҳонийларнинг консерватив вакилларидан фарқли ўлароқ, амирликдаги нуқсонларни шафқатсиз равишда очиб ташланган ҳолда амалдорларнинг ўзбошимчаликлари, адолатсизлик рўй берган ҳолатларни кескин фош этган. Ўз дунёқарашларини, теварак-атрофдаги воқеаларга бўлган муносабатини нафақат Бухоро руҳонийлари, ҳатто қушбеги ва амирдан ҳам яширмаган. У «усули савтия» мактабарининг тарафдори бўлиб, эски мактаб ва мадраса таълимидаги нуқсонларни аёвсиз танқид қилган. Шунинг учун ҳам Мулла Икром билан қадимчилар ўртасида кўпинча тўқнашувлар бўлиб турарди. У ўзига хос теран билими, дунёқарashi ва мантиқ кучи билан бундай тўқнашувларда голиб чиқибина қолмасдан, балки рақибларини ўз томонига ҳам оғдирган.

Шубҳасиз, Мулла Икромнинг шахси чор амалдорлари эътиборини тортмасдан қолмади. Эски Бухоро полицияси бошлиғи Вильман 1914 йил 14 июн санали рапортида сиёсий агентликка шундай хабар йўллаган эди: «Жорий июн ойининг дастлабки кунларида маҳаллий эшон Шояхсий (63 ёшга тўлиши муносабати билан) анъанавий тўй (зиёфат) берди. Бу тўй учун амир 15 минг тангани эҳсон қилди. Мазкур тантанада Бухородаги барча олий зотлар билан бирга руҳонийларнинг барча юқори қатламлари ҳам ҳозир бўлдилар. Қозикалон, раис, миршаб, тўпчи боши, мулло-аскар ва бошқ., шу жумладан Мулла Икром ҳам. Эътиборли меҳмонлар жойлашган меҳмонхонада бўлиб ўтган тантана пайтида қарийб барча меҳмонларнинг Мулла Икромча билан тўқнашувлари рўй берди.

Мулла Икромча бу ердаги йиғилишдан фойдаланиб, «усули қадим» тарафдорларини фош этувчи нутқ сүзлади¹.

Шу сүзлардан кейин полиция бошлиғи Мулла Икром билан «усули қадим» тарафдорлари ўргасида бўлиб ўтган баҳсга эътиборини қаратиб, янги усульнинг афзаллигини исботлагани, эскилиқдан юз ўғирган Туркия ва бошқа маърифатли мусулмон мамлакатларининг фақат маърифат орқасида ўз обрў-эътиборлари ва мустақилликларини сақлаб қолганини қайд этган. Яна шу манбанинг айтишича, Мулла Икром ўз нутқида 4 ой мобайнида Яқин Шарқдаги мусулмон мамлакатларида бўлиб, 9 ой давомида Истанбулда мактаб ва маориф тизимини ўрганганини айтган.

Мулла Икромнинг нутқи қозикалонда мунозара қилиш хоҳишини уйғотиб, у ўз мавқеи ва қараашларини тушунтиришга интилди ва «Бухоро юз йиллардан бери яшаб келмоқда, шу вақт орасида эски мактабдан қанчадан-қанча буюк олимлар ва жамоат арбоблари етишиб чиқди ва биз улар билан ҳақли равишда фахрланамиз, шунинг учун ҳам бу мактабни таг-туғи билан бузишга ҳеч қандай ҳожат йўқ», деди. Қозикалоннинг бу сўзларини Мулла Икромдан бошқа барча ҳозир бўлганлар маъқуллашди. Аммо Мулла Икром ўзининг охирги сўзида қозикалоннинг бу фикрларига жавобан бундай деди: «Ҳозир ҳам Бухоро ўз олимларига эга. Аммо булар ўз хаётини бутунлай илм-фанга бағишилаган ўн минглаб кишилар орасидан чиқсан бахтли инсонлардир. Агар Бухорода бошқача шароит бўлганида бундай олимлар сони мингларга ҳам етган бўларди. Нима учун биз ҳозир Бухоронинг гуллаб-яшнаши ва равнақи учун, Оврупо очиқдан-очиқ уруш эълон қилган ислом учун ҳукуматдан эски усулни янгиси билан алмаштиришни талаб қилдик? Мен, Икромча, амалдорлар билан руҳонийлар ўргасида ўзимга мадад топмасам, муқаддас иш учун очиқ кураш майдонига кириб, жабр чекишга ва ўз ўлимимни қабул қилишга ҳам тайёрман»².

Вильманнинг хабар беришига қараганда, Мулла Икромнинг сўнгги сўзи йиғилганларга кучли таъсир қилгани боис қозикалон ер билан битта бўлиб, агар амир янги усулга ўтишга розилик берса, бу усул тарафдорлари сафига қўшилишга рози эканини тан олган. Мулла Асқар эса Мулла Икромга қўшилишини очиқдан-очиқ тан олиб, уни қўллаб-қувватлашга ваъда

¹ ЎзР МДА. З-фонд, 2-тавсиф, 30-иш, 19-варақ.

² Уша манба.

берди. Тантана охирида ҳатто Мулла Икром келтирган таклифлар асосида, «амирдан янги усулга ўтишга рухсат бериш сўралсин», қарорига келишиди.

Аммо мазкур қозикалон бошчилигидаги эскича фикрли руҳонийларнинг янги усулга нисбатан салбий муносабатлари кейинчалик ҳам давом этди. Шунинг учун амирлик ҳудудида очилган «усули савтия» мактаблари ўз фаолиятларини яширип тарзда олиб боришга мажбур бўлганди. Эскича фикрли руҳонийлар гуруҳининг XX аср бошидаги мавқеи, хусусан, Бухоро амирлиги тасарруфида маориф тизимини янгилашга қаратилган ҳар қандай ташаббусни бўғиб келди. Ҳолбуки, ўз олдига катта мақсадларни қўйган жадидчилик ҳаракатининг «бисмилло»си эски йўналишдаги мактабларни янги асосда ислоҳ этиш эди.

Жадидлар, бир томондан, рус мустамлакачилари, иккинчи томондан, маҳаллий ғоявий ракибларининг кескин қаршилигини енгиб, ҳудудда мактаб тизимини услубий жиҳатдан янгилашга, ёш авлоднинг саводли бўлиш ва илм олиш жараёнини тезлаштиришга эришдилар. Шу билан бир қаторда, янгилашиш ҳаракати маориф соҳасидаги ислоҳотлар билан чекланиб қолмай, балки адабиёт, илм-фан, матбуот ва матбаачиликда ҳам бир қатор ютуқлар қўлга киритилди. Маҳмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Садриддин Айний, Сайид Аҳмад Васлий, Ҳожи Муин каби ижодкорларнинг кўпчиликка маълум бўлган асарларини тилга олиш кифоя.

Ўз вақтида Қозонда таҳсил олган зиёлилар, шу жумладан, Аҳмаджон Бектемиров, Шокир Мухторий, Шокир Сулаймон, Мухтор Бакир, қори Абдураҳмон Тожи, Исмоил Обидов, Фози Юнуслар катта ишларни амалга оширишиди. Шокир Сулаймоннинг тўрт кисмдан иборат бўлган «Ислом тарихи» ва Мухтор Бакирнинг (у бир вақтлар Хива хони Исфандиёрхон хузурида муаллимлик қилган) «Муфассал Туркистон жугрофияси» китоблари, Абдураҳмон Тожи (адабий таҳаллуси «Тикан»)нинг қатор гўзал шеърларини эслаб ўтиш жоиздир.

Ўзбек жадидчилиги сарчашмалари тўғрисида сўз борганда, яна бир манбани унутмаслик лозим. Бу Туркиядаги ёш усмонлилар ҳаракати ва танзимат адабиётидир. Туркий халқларнинг ўзаро яқинлашишига тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатган шўро тизими азалий ўзбек-турк илмий, маданий, ижтимоий ва савдо алоқаларини узиш учун тегишли чораларни кўрди. Шунинг учун ҳам бу алоқаларнинг 1917 йилга қадар бўлган тарихи унугилаёзди. Ҳолбуки, ўзбек жадид адабиётининг асосчиларидан бири Фитрат 1909—1913 йилларда

Туркияда бўлган вақтида ёш усмонлилар ҳаракати ва адабиёти таъсирида ёзган дастлабки асарлар жадид адабиётининг дастури ўлароқ хизмат қилган эди. Шубҳасиз, Фитратдан олдин ҳам, кейин ҳам кўплаб ўзбек ёшлари Туркияга бориб таҳсил олишган. Уларнинг аксарияти ўз ватанига қайтгач, жадид мактаби очиб, жадид адабиёти ва театринг пойдевор кўйишида иштирок этишган.

Зеро, Туркия ва Туркистоннинг жадидчилик борасидаги алоқалари бир томонлама бўлмаган. Ўз навбатида ёш усмонлилар ҳам Туркистон ва Шарқий Туркистон (Кашқар)га ўз вакилларини жўнатиб, жадидчилик фояларини тарқатишга ҳаракат қилишган.

Чингизхон ва Ботуга бағишлиланган тарихий асарлари билан ўзбек китобхонларига таниш бўлган В. Яннинг кўп бор тилга олинган кундаликларида бу ҳақда муҳим бир маълумот учрайди. Ёзувчи «Катта совет энциклопедияси» учун Чўлпон ҳақида қисқача бир мақола ёзиш мақсадида 1933 йили Москвада яшаб, Шарқ халқлари марказий нашриётида ишлаётган шоир билан учрашган ва унга бир қанча саволлар билан мурожаат этган. Ана шундай саволлардан бирига жавоб берар экан, Чўлпон Андижонда Туркиядан Шарқий Туркистонга ёш усмонлилар фояларини тарғиб этиш учун кетаётган ва маълум бир вақтга Фарғона водийсида тўхтаган икки турк билан танишганини айтган. Ўша пайтгача Сулаймон Юнус ўғли (Чўлпоннинг отаси) фарзандининг мударрис бўлишини истаган ва шу мақсадда уни тарбия этаётган экан. Лекин жадидчилик фоялари билан танишган Чўлпон ота орзусига қарши ўлароқ, Тошкентга келиб, жадид ёзувчиси бўлиб этишган. Агар Чўлпоннинг Тошкентга 1914 йилда келганини инобатга олсак, унинг ёш усмонлилар таъсирига берилиши ҳам таҳминан шу йилга тўғри келади. Чўлпон тўғрисида хотира-ларини эълон қилган геодезист олим Фуломқодир Норхўжаев атоқли шоирнинг Тошкентдаги «Турон» кутубхонасида Туркияда нашр этилган «Сарвати фунун» журналини мунтазам ўқиб борганига гувоҳлик беради.

Ўша кезларда Тошкентдаги қатор мактабларда Туркиядан таҳсил кўрган ўзбеклар ёки Туркиядан турли сабаблар билан келиб қолган турклар сабоқ беришган ва улар ҳам ўз шогирдларини турк жадидчилик ҳаракати таъсирида тарбиялашга интилишган. Шундай кишилардан бири тошкентлик Эсон афанди бўлиб, у Ойбекнинг шаклланишида ижобий рол ўйнаган. Турк-ўзбек алоқалари тарихида 1914 йили рус-турк урушида асир тушган турк зобитлари алоҳида сахифани ташкил этади.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, маориф ва маданиятнинг жонланиши, истеъодли зиёлилар авлодининг шаклланишида турк зобитларининг хиссаси бор. Маълум бўлишича, улар Туркистонга кичик-кичик гуруҳ бўлиб, тўрт марта келишган. Тўртинчи гуруҳ Биринчи жаҳон уруши йилларида Кавказортида асир тушган турк зобитларидан ташкил топганди. Шулардан бири Рожи Чакирўз эди. Унинг эсадаликлири жадидчилик ҳаракатининг намояндаларидан бири Усмон Хўжанинг ўғли Темирхўжа томонидан ёзиг олиниб, «Турк дунёси тарихи» журналиниң 1987 йил 1–12-сонларида эълон қилинган. Ушбу хотиралар 1914–1923 йилларда Туркистонда бўлиб ўтган бир қатор муҳим тарихий воқеалар ва шахслар ҳақида янги маълумотлар бериши билан аҳамиятлидир.

Хотиралардаги «Тошкент билан танишув» деб номланган фаслнинг бальзи бир лавҳаларини келтирамиз: «...1918 йил январ ойининг бошларида Тошкент вокзалига етиб келдик. Поезддан тушибоқ, икки шеригимизни «Улуф Туркистон» газетаси идорасига жўнатдик. У вақтларда газета сохиби (**муҳаррири – Р. Ш.**) Мухтор Бекир биздан бирмунча аввал Тошкентга келган турк зобитларининг манзилларини топишимиизга ёрдам берди. Булар Зиёбей (Бойбурт қаймақоми – ижроқўм раиси), тўпчи Ҳайдар Шавқий, юзбоши Голиб, юзбоши Шукрий, Сулаймон Сомий, кичик зобит Саид Аҳорий (асли Туркистоннинг Хўжанд шаҳридан) каби дўстларимиз эдилар.

Биз кўплациб, улар турган «Ирфон» мактабига йўл олдик. Дўстларимиз билан кўришганимиздан сўнг бизни яқин ўртадаги бир ҳаммомга олиб боришиди. Ҳаммом Истанбул ёки Онадўлидаги ҳаммомлардан деярли фарқ қилмас эди. Вагонларда узоқ вақт қилинган саёҳатдан кейин ҳаммом бизни дунёга янгидан келтиргандай бўлди. Дўстларимиз берган янги кийимларни кийиб олдик. Ўсиб кетган соч-соқолимиз ва эски кийимларимиз билан расмга тушмаганимизга ҳанузгача афсусланаман.

Аввал «Изҳор ул-ҳақ» идораси бўлган хонага етти киши жойлашдик. Қолган икки дўстимизга бошқа ер топдик. Йўлда оғир хасталанган Мехметни эса Эски шаҳардаги касалхонага ётқиздик. Мехметбей зотилжам бўлган экан. Касалхонадан соғайиб чиқиши билан йўлимизда давом этмоқчи бўлдик, аммо Ашхобод йўли ёпилгани тўғрисидаги хабар бизни тўхтатди. Шимол томонни генерал Дутов қўшинлари эгаллаган бўлиб, қизиллар билан оклар ўртасида жанглар давом этмоқда эди.

Шу сабабли Тошкентда очила бошлаган мактабларда маълум муддат ўқитувчилик қилишга қарор қилдик. Бинобарин, Она-дўлидан минглаб километр узоклика жойлашган бу ўлкада ўқитувчилик қилиш пешонамизга ёзилган экан...

Дўстларимиздан Ҳайдар Шавкий Хадра—Кўкча маҳалласидаги 1- «Намуна» мактабида дарс бера бошлади. Фолиб Шайхонтохур—Мерганча маҳалласидаги 6- «Турон» мактабида, юзбоши Шукрий «Мухторият» мактабида ишлаб, «Турон кучи» тўдасига раҳбарлик қила бошлади. Саид Аҳрорий эса Бешёфоч маҳалласидаги 12- «Турон» мактабида ишлар ва «Изчи» тўдасига раҳбар эди. Истанбулда таҳсил кўриб қайтган Абдураҳмонбей Үрда маҳалласидаги 10- «Ирфон» мактабида ишлар ва «Тараққий» жамиятига раҳбарлик қиласр эди.

Мени ҳам 6-«Турон» мактабига юборишди. Ишни мактаб кошида «Турк кучи» гурухини ташкил этишдан бошладим. Шундай қилиб, беш-олти синфдан иборат бўлган мактабларда туркистонлик ўқитувчилар билан бирга биз, Онадўлидан келган турк зобитлари ҳам дарс бера бошладик.

Гурухимиз ўз сафига ёшларни бирлаштирган жамият сифатида ташкил этилган бўлиб, унда жисмоний тарбия машқлари ва спорт мусобақалари ўтказилар эди. Ҳар бир гурухда кичик мусиқа оркестри бўлгани учун биз ҳам ўз ишимизга бир гуруҳ мусиқачиларни жалб этдик. Мен оҳангларни қоғозга туширишни билмаганим учун улар бир неча марш куйини менинг хиргойимдан ёзиб олдилар. Шу тариқа бир қанча ҳарбий маршларнинг ноталари ҳам пайдо бўлди.¹

Маълумки, жадидчилик ҳаракати ўз тарихи давомида икки босқични босиб ўтди. 1917 йилдан кейин Туркистон жадидлари большевиклар диктатураси шароитида ишлашга мажбур бўлишган. Коммунистлар эса 1918 йил февралида Туркистон мухториятини курол кучи билан тугатганларидан кейин мактаб ва маориф тизимига раҳбарлик қилишни ўз қўлларига олишди. Шундай шароитда жадидлар олдида турган асосий вазифа келажакда фожиали оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган сиёсатга қарши курашиб, навқирон авлодда тил, тарих ва маданиятга ҳурмат туйғусини тарбиялаш, миллий урф-одатлар ва санъат турларини сақлаб қолиш ва мустақилликка эришиш фояларини ёшлар шуурига сингдириш эди.

¹Роҳзи Чакириўз. Туркистонда турк субайлари. (Хотиралар. 1914—1923 йиллар.) «Турк дунёси» журнали, Истанбул, 1987 йил, 4-сон, 40—41-бетлар.

Турк зобитлари ана шундай тарихий вазиятда Туркистанга келиб, ўзбек биродарларига ёрдам бера бошладилар. Яна Рожи Чакирўз хотираларига мурожаат этайлик: «Биз Тошкентга келганимизда бу ерда жадидчилик ҳаракати бошланиб кетган ва шаҳарнинг ҳар тарафига ёйилган эди. Баъзи ерларда эса рус-тузем мактаблари очилиб (**бундай мактаблар 1917 йилгача очилган – Р. Ш.**), ерли аҳоли ўргасида рус маданияти уруғларини сочиш ҳаракати мавжуд эди. Бунга қарши кримлик Исмоил Фаспирали йўлини тутган бир гуруҳ туркистанлик зиёлилар янги усуздаги мактабларни очаётган эдилар (**бундай мактаблар аввалроқ ҳам очилган – Р. Ш.**). Жадидчилик ҳаракати бошида Маҳмудхўжа Беҳбудий, Усмонхўжа ва Мунавваркори Абдурашидхонов каби зиёлилар турар эдилар. Биз келган вақтда (1918 йил) бундай бошлангич, ўрта мактабларнинг сони етмиш иккига етган эди. Бирин-кетин очилаётган мактабларга ўқитувчи топиш қийин иш эди. Ҳаттоқи, рус лицейларининг охирги синфларида ўқиётган туркистанлик ўкувчилардан бир қисми ҳам бу мактабларда дарс бериш учун жалб этила бошланди. Бундан ташқари, ўқитувчиларга бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида уч ва олти ойлик «ўқитувчиларни тайёрлаш курслари» ҳам очилди.

Мен муаллимлик қилаётган «Турон» мактабида рус тили фанидан бир чех киши дарс берарди. У вақтда мен «Турк кучи» гуруҳини ташкил этиш билан машғул эдим. Мусулмон бўлмагани учун фаолиятимни бу чехнинг олдида олиб боришим баъзи бир мураккабликларни туғдирди. Бу ҳақда мактаб директори Мажид Қодирийга айтишга мажбур бўлдим. Унга: «Бу ерда ё у қолиши керак ёки мен», дедим. Шундан кейин уни бошқа мактабга юбордилар ва ўrniga Раънохоним деган ёш туркистанлик қизни ишга олдилар. Раънохоним бу вақтда рус лицейининг битирувчи синфида ўқир эди».

Таникли адабимиз Абдулла Қаҳхорнинг таржимаи ҳолига доир мақолалардан шу нарса маълум бўладики, турк зобитлари нафақат Тошкентда, айни пайтда Кўқонда ва, эҳтимол, Фарғона водийсининг бошқа шаҳарларида ҳам маърифатпарварлик фаолияти билан шуғуланишган. Тўғри, улар фаолиятида туркчилик асосларини тарғиб этиш тамойили етакчи ролни ўйнаган. Аммо шу билан бирга, ўша пайтда турк зобитлари қўлида тарбия кўрган ёшлар орасидан ўз халқига астойдил хизмат қилган Ойбек, Миркарим Осим, Абдулла Қаҳхор каби илфор зиёлилар етишиб чиқишиган.

Түрк зобитлари хизмат қилган мактабларда билим берішдан ташқары, «Түрк кучи» сингари тұдалар ташкил этилиб, унинг аъзолари ҳарбий-ватанпарварлық машиналари, спорт мусобақалари, мусика ва театр кечаларини ташкил этиш билан ҳам шуғулланишган. Драма тұғараги қатнашчилари ижросида кичик-кичик сақна асарлари үйналиб, үз даврининг маданий ҳәётига таъсир үтказилған. Тұдалар қошидаги оркестрлар эса турли сиёсий ва маданий тадбирларнинг юксак савияда үтишига хизмат қиласы.

Собық түрк зобити хотираларыда Ҳамзаниң театрчилик фаолияти билан боғлиқ мароқлы фикрлар ҳам учрайдики, улар илмий доираларга маълум бўлмагани учун кўчирма келтиришда давом этамиз: «Фарғона водийсида Мусажон ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий томонидан ташкил этилган мусиқали театр труппаси бизнинг «Түрк кучи» тұдаси билан бирлашиш истагини билдириди. Биз ҳам бунга рози бўлдик. Бу вақтда труппа Тошкентта келиб, ёзувчи Ҳамза Ҳакимзоданинг «Лошман фожиаси» пьесасини кўяётган эди. Унда чор Русиясининг Биринчи жаҳон уруши даврида туркистонликларга үтказган зулми ҳақида хикоя қилинарди. Руслар қозоқ, қирғиз, ўзбек ва туркманларни фронт орқасида хизмат қилиш учун мажбурий равишда мардикорликка олиш ишларини бошлаб юборадилар. Ерли ахоли бунга қарши чиққач, аскарлар курол ишлатадилар. Натижада, 1916 йили Туркистонда умумхалқ қўзғолони бошланади. Асарда ана шу қонли воқеалар ҳақида хикоя қилинганди.

Ҳамза Ҳакимзода раҳбарлик қилған ушбу сайёр труппа эркак санъаткорларининг аксарияти ўзбеклар эди. Улар орасида биргина татар аёл бор эди. Бизнинг тұдамиз билан бирлашганидан кейин труппага Фотима туташ деган яна бир татар қизи келиб қўшилди. «Туташ» сўзи татарчада «эрға тегмаган қиз, бокира» деган маънони билдиради. Ўзбеклар у вақтларда қизларининг театрға кириб ишлашларига рухсат бермас эдилар. Шунинг учун ҳам театрнинг аёл санъаткорларга бўлған эҳтиёжи татар, арман ва яхудий хонимларни саҳнага жалб этиш йўли билан қондирилар эди.

Гуруҳларимизнинг бирлашиши тантанали бир маросимда амалга оширилди. Ҳамзаниң театр труппаси мусика садолари остида Тошкентнинг Янги шаҳар қисмидан, бизнинг «Турон кучи» гурухимиз эса маҳсус тикилған либосларда ва оркестр садолари остида Эски шаҳардан йўлга чиқдик. Бир оздан кейин гуруҳлар Ўрда оғзи деган ерда учрашиб, биргаликда «Турон» мактабига томон йўл олдилар. Театрлаштирилган

юриш давомида ҳар икки гурӯҳ мусиқачилари «Эски дўст» (аслида олмонларнинг «Alte Kamarat») номли маршини ча-либ бордилар. «Турон» мактаби ҳовлисида Муҳиддинқори (сўз Қори Ёкубов ҳақида бормоқда – Р. Ш.) томонидан мавлуд ўқилди ва дастурхонларга ош тортилди.

Ёзувчи Ҳамза Ҳакимзодага мактабдаги бўш хоналардан бири ажратиб берилди. У ҳар сафар Тошкентга келганида шу ерда истиқомат қиласиган бўлди. Бирлашган театр трупасига ҳам Ҳамзанинг ўзи раҳбарлик қила бошлади.

Бир қарашда бу хотираларнинг жадидчилик ҳаракати сар-чашиларига алоқаси йўқдек кўринади. Аммо аср бошида ўзбек-турк маданий алоқалари шунга яқин манзаралардан иборат бўлган бўлиши, дастлабки ўзбек театрининг очилиши ё газетасининг чоп этилиши маросими ҳам шундай тантана-вор кечгандилиги эҳтимолдан холи эмас. Бундан ташқари, ҳар ҳолда ўзбек ёшлиарининг, Фитрат сингари, Туркияга «қип-қи-зил мусулмон фарзанди» сифатида бориб, сўнг «жадид» бўлиб қайтиши ўзбек жадидчилик ҳаракатининг оёққа туришида «Туркия омили» ҳам муҳим аҳамиятга молик бўлганини кўрса-тади. Адабиётшунос олимларнинг Чўлпон ижодига Яхё Ка-мол, Тавфиқ Фикрат, Мухаммад Амин сингари турк шоирла-рининг таъсир кўрсатгани, ҳатто 20-йилларнинг бошларида шеъриятга кириб келган Ойбек ижоди ҳам бу таъсирдан чет-да шаклланмагани ҳам бу омилни жиддий ўрганиш лозим-лигидан дарак беради.

1920 йилда Бокуда нашр этилган «Фуқаро фуюзато» жур-налида эълон қилинган «Туркистанда матбуот» мақолосида Чўлпон маҳаллий матбуот фаолияти, унинг ҳалқ ҳаёти ва сиёсий воелилда тутган ўрнига шундай баҳо берган эди: «Эски вақтларда: «Матбуот еттинчи давлатdir» дерлар эди. Бу сўз, бу даъво энди-да аҳамиятини йитирмабдир. Бу кунда-да матбуотнинг аҳамияти буюқдир. Хусусан, Шарқ ҳалқи бу кун матбуотнинг аҳамиятини тушунмишдир. Буюқ инқилоб оламининг кетишидан бехабар ётган шарқликларни уйғот-миш, қонсиз томирларига қон, «яшамак учун мубораза эда-жак» муқаддас қон савқ этмишдир. Қамоқда матбуотни аж-набийларга — хорижликларга маҳсус бир «шай» билан шарқ-лилар бу кун уни излар, топар, унинг устида мулоҳаза юри-тарлар. Оламнинг тугул, ҳатто шаҳарнинг ҳаётига-да кўзи-нинг ичи билан боқсан кўйли, қандли бу кун кўйнинг таш-қарисида, йироқларда тантанали, муборазали ва ўзига ҳам тааллукли бўлган ҳаётни билмоқ ва ўрганмок истаб таъкиб этадилар».

Чўлпоннинг мазкур мақоласи билан бир қаторда «Шарқ исёни» шеърининг ҳам Озарбайжон матбуотида эълон қилиниши 1920 йилнинг сентябр ойи бошларида Бокуда бўлиб ўтган Шарқ халқларининг тарихий қурултойи билан боғликдир. Матъумки, Чўлпон ҳам бу қурултойда Туркистондан борганинг бир гурӯҳ вакиллар қаторида қатнашган эди. Шу пайтгача ўзбек журналистикаси тарихи ҳақида Абдулла Авлонийнинг «Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи» («Туркистон» газетаси, 1924 йил, 295-сон) ҳамда Зиё Сайднинг 1927 йилда босилиб чиқкан «Ўзбек вақтли матбуотига доир материаллар» китоби маълум эди. Айниқса, кейинтирисола большевистик мафкура руҳида бирёқлама ёзилган бўлишига қарамай, ўзбек вақтли матбуоти тарихини ўрганишда муҳим манба хисобланади. Чўлпоннинг «Туркистонда матбуот» мақоласи эса ёзилиш санасига кўра бу мавзудаги дастлабки иш бўлиши билан бирга, ўзбек вақтли матбуоти тарихида нашр этилган газета ва журналларнинг ўз даврида миллатимизга кай даражада хизмат қилганини шўро ҳокимияти шароитида ҳаққоний ва холисона баҳолаган иш сифатида қимматлидир.

Тошкент ва Бухорода бу вақтга келиб, мусулмон матбаа (босмахона)лари ҳам фаолият кўрсата бошлайди. Тошкентлик бойлардан Гулом Ҳасан Орифжоновнинг босмахонасида бир қатор форс ва ўзбек тилларидаги асарлар литография усулида чоп этила бошланди. Тошкентдаги Борсов ва Бухородаги Ливнин матбаалари тарих ва адабиётга оид бир қатор асарларни, жумладан, Алишер Навоийнинг «Ҳамса» асарини, Аҳмад Яссавийнинг «Девон»ини, «Або Муслим ривоятлари», «Темурнома», «Шоҳнома» каби асарларни чоп этди. Тошкентда янги асарларни нашр этиш мақсадида «Туркистон» нашриёт ширкати ҳам ташкил этилди.

Кўриб ўтганимиздек, XIX асрнинг иккинчи ярми, XX аср бошларида Туркистон анча оғир ва зиддиятли, аммо шу билан бирга умидбахш босқични бошдан кечирди. Туркистон, Кавказ (Озарбайжон), Идил-Урал каби худудларда вужудга келган янгиланиш ҳаракати кескин мафкуравий кураш долгали кечди. Бу жараёнда иштирок этган ҳар бир мўътабар сиймо ҳаёти умуминсоний қадриятлар, ўз халқи манфаатлари учун онгли равишда олиб борилган курашдан иборат бўлди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг сўнгги йилларида Туркистонда майдонга келган тарихий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий вазият бу худудда яшовчи халқлар ҳаётини тубдан ўзгартириш, ўлқанинг ижтимоий ва маданий ҳаётида исло-

ҳотлар ўтказишни тақозо этди. Ҳалкнинг илғор қисми бўлган зиёлилар бу тарихий заруратни ўз вактида тушуниб етишди. Улар дунёқарашининг шаклланиши, мамлакатни қайси бир йўналишда олга етаклаш лозимлигини тушунишлари учун, биринчи навбатда, Исломил Фаспиралининг Бокчасаройда чоп этган «Таржимон» газетаси, шунингдек, Татаристон, Озарбайжон, Миср, Ҳиндистон сингари ўлка ва мамлакатлардан келтирилган даврий нашрлар катта рол ўйнади. Иккинчидан, татар маърифатпарварларининг Туркистонга келиб, ўзбек ҳамкаслари билан ёнма-ён туриб, усули жадид мактабларини очишлари, учинчидан, истеъодли ёшларнинг хорижга, биринчи навбатда, Туркияга ўқишига юборилиши янгича фикрли шахсларнинг вужудга келишига тегишли шарт-шароитлар тайёрлади. Тўргинчидан, Туркистонда миллий матбуотнинг майдонга келиши, жадид ёзувчилари қаламига мансуб асарларнинг пайдо бўлиши жадидчилик ғояларининг кенг ҳалқ омраси орасига кириб боришига шарт-шароитлар яратди. Нихоят, бешинчидан, рус, татар, озарбайжон театрлари таъсирида миллий ўзбек театри туғилиб, бу ғояларни бевосита сахна орқали ҳалққа етказиш имкони туғилди. Ана шу тилга олинган ҳолат Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг юзага келиши ва шаклланишида ҳал қилувчи омиллар бўлиб қолди.

ИСТИҚЛОЛ САРЧАШМАЛАРИ

Туркистон тарихида қонга бўялган саҳифалар кўп бўлгани сабабли миллий озодлик харакати деганимизда, кўз олдимизга, энг аввало, қуролли тўқнашувлар, исёнлар ва бу борадаги беҳисоб қурбонлар келади. Дарҳақиқат, бир томондан, жадид зиёлилари маориф, адабиёт ва санъат ҳамда бошқа соҳаларда ислоҳотларни амалга ошириб, янги мустақил ва миллий давлат асосларини барпо этиш йўлида фаолият олиб борган бўлсалар, иккинчи томондан, маҳаллий аҳоли мустабид тузумга қарши норозилик чиқишиларини асло тўхтатмади. Бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган бу икки жараён Россия учун жиддий хавф туғдира бошлади. Шу сабабли маҳаллий халқнинг эркесварлик интилишларига барҳам бериш учун катта кучлар сафарбар этилди.

Тинимсиз кураш йўлини босиб ўтган жадидчилик харакати тарихида 1905 ва 1917 йилларда Россияда юз берган тўнтиришлар чуқур из қолдириб, жадидлар унинг тажрибасидан фойдаланишга уриндилар. 1917 йил Феврал ва Октябр воқеалари натижасида эса Туркистон ўлкасида миллий муҳтор жумхуриятлар барпо этиш учун замин яратилди. Аммо унгача аҳолининг маҳаллий аҳамиятга эга бўлган кўплаб норозилик чиқишилари бўлиб ўтган эдики, улардан энг йириклари юқорида тилга олганимиз 1898 йилги Дукчи эшон раҳбарлигидаги ва 1916 йилги халқ кўзғолонларидир.

Тарихда «Дукчи эшон кўзғолони» деб ном олган халқ озодлик харакати 1898 йил 18 май куни эрта тонгда бошланган эди. Андижон шаҳри ва унинг атрофида яшовчи аҳоли чор маъмурлари зулмiga чидай олмай, мавжуд тузумга қарши бош кўтардилар. Кўчага чиққан икки мингга яқин исёнчига қарши қуролли кўшин ташланди. Қуролсиз одамлар мардонавор қаршилик кўрсатиб, йигирмага яқин аскарни ер тишлатишиди.

Исён раҳбари Дукчи эшон халқ орасида Мухаммад халфа ва Шайх Муҳаммадали номлари билан ҳам машҳур эди. У эллик икки ёшда бўлиб, қишлоқда шайхлик киларди.

Шоҳидонда туғилиб ўсган Дукчи эшон Бухорода таҳсил олган. Сўнгра Андижон яқинидаги Мингтепа қишлоғи (кеинчалик Шермуҳаммад қўрбоши бошчилигидағи миллий озодлик ҳаракатида марказий ўринлардан бирини эгаллаган қишлоқ)да имомлик қилган. Одесса-Истанбул йўли орқали ҳажга бориб, у ерда икки йилга яқин қолиб кетган. Ниҳоят, Хиндистон орқали Туркистонга қайтиб келган.

Ўзининг диний ва дунёвий илми ҳамда руҳий таъсир кўрсатиш хусусиятлари билан оддий ҳалқнинг хурмат-эътиборини қозонган Дукчи эшон шахсида одамлар ўз нажоткорларини кўришганди. Аммо ўз-ўзидан бошланган ҳалқ ҳаракатининг фожиали якун топиши аниқ эди. Дукчи эшоннинг фикрича, бу ҳаракатга бутун Туркистон ахолиси яқдиллик билан келиб кўшилган тақдирдагина натижа самарали бўлиши кутиларди. Афсуски, бунинг учун ҳалқ етарли даражада етилмаган эди.

Бундай умумхалқ ҳаракати 1916 йилга келиб амалга ошди ва бутун Туркистон бўйлаб ёйилди. Унинг келиб чиқишига Николай Иккинчининг Фармонига кўра Биринчи жаҳон уруши фронтлари ортида хизмат қилиш учун Туркистондан 250 минг киши жалб этилиши кераклиги сабаб бўлди. Бу чор-ночор кун кечираётган маҳаллий аҳолининг сабр косасини тўлдириб юборди. Чунки бунгача ҳам Туркистондаги рус амалдорларининг зулми ва пораҳўрликла-ри авжига чиққанди. Масалан, Хива ҳонлигидан олинган солиқ 553 минг рублни ташкил этган бўлса, ҳарбий солиқ сифатида 20 миллион рубл тўпланган эди. Туркистон генерал-губернатори Куропаткин эса ўзи учун «ҳадя» сифатида 2 миллион 400 минг рублни ўзлаштирган эди¹.

4 июл куни Ҳўжанд шаҳрида бошланган ҳалқ норози-лик чиқишилари, кўп ўтмай, Самарқанд, Фарғона, Сирдарё, Еттисув (Семиреченск) вилоятларига, яна бир оздан кейин шимолдаги қозоқ яйловларига, ниҳоят бутун Туркистонга ёйилиб, умумхалқ исёнига айланди. Унда ўн бир миллионга яқин киши қатнашган деган таҳминлар мавжуд. Лекин бу сафар ҳам марказлашган раҳбарлик йўқлиги сабабли жанглар маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб қолаверди. Қўзғолонга турли жойларда ўзбеклардан Назирхўжа Абдулло, қозоқлардан Абдуғаффор, туркманлардан Жунайидхон (унинг етак-

¹Абдуқодир Инон. Туркистонда 1916 йил исёни. «Турк маданияти» журнали, Истанбул, 1953, 12-сон, 25-бет.

чилигидаги ҳаракат кейинги йилларда ҳам давом этди), кирғизлардан Шабдан Жонтой каби мард йигитлар бошчилик қилдилар. Исён ўша йилнинг декабр ойида шафқатсизларча бостирилади, аммо шимолдаги кичик гурухлар курашни 1917 йилнинг июляига қадар давом эттиридилар. Мағлубиятдан сўнг исёнчиларнинг катта қисми — тахминан 100—200 минг киши Хитой чегарасидан Шарқий Туркистонга ўтиб кетди.

Шундай қилиб, ҳалқнинг бу галги уриниши ҳам муваффақиятсизликка учради. Юзлаб оиласалар мотам ичидаги қилиб, минглаб кишилар ватанин тарқ этишга мажбур бўлишди. Аммо бундан ҳалқ норозилик ҳаракатлари умуман бесамар ўтди, дея хулоса чиқариш тўғри эмас. Чунки Дукчи эшон исёни ҳам, 1916 йилги умумхалқ қўзғолони ҳам, шу вақт ичидаги рўй берган бошқа воқеалар ҳам маҳаллий ахолининг норозилиги кундан-кунга ортиб бораётганидан далолат берар, Туркистон ва унга яқин бўлган ҳудудларда миллий мухторият ҳукуматларининг барпо этилишига замин яратмокда эди.

Қўзғолоннинг чор ҳукумати томонидан қонга ботирилиши, мустамлакачиларнинг ўлка маънавий бойликларини оёқсти қилиб, иқтисодий бойликларини шафқатсиз равишда талон-тарож қилишлари жадидчилик ҳаракатининг буюк раҳнамолари Махмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий кабиларнинг кўзини очди. Улар ҳали онгги етилмаган, қора ҳалқни замонавий ҳарбий техника билан куролланган ёвуз мустамлакачиларга қарши курашга оёқлантириш мумкин эмаслигини, биринчи навбатда ҳалқнинг онггини ёритиш зарурлигини тушуниб этишди. Шу маънода XIX аср охири XX аср бошларида жамиятнинг энг илфор фикрли қатламлари қарашларини юқори кўтарган миллий уйғониш муайян мафкура сифатида дастлабки даврда маърифатчиликда ўз аксини топди. Миллий уйғониш даври мутафаккирлари ўзбек ҳалқини ҳам ривож топган ҳалқлар билан teng кўришни истадилар ва бу истакни амалга оширишнинг асосий йўли сифатида мактаб ҳамда мадрасаларни тубдан ислоҳ қилиш масаласига бутун куч-ғайратларини, билим ва истеъдодларини сафарбар қилишди. Бу масалани ҳал қилишда матбуотга, театр саҳнасига катта минбар сифатида мурожаат қилинди.

Зоро, 1917 йил ноябр ойи бошларида Идил-Уралда Бошқирдистон Мухторияти расман эълон қилинади. 79.560

квадрат километр майдонда яшовчи маҳаллий аҳоли томонидан кўллаб-куватланган бу Мухторият ўз миллий хукуматини тузади. Юнус Беков хукумат раиси, Аҳмад Заки Валидий Тўғон Ички ва ҳарбий ишлар нозири этиб сайланади. Фақат биргаликда олиб борилган ҳаракат самара бера олишини тушунган хукумат аъзолари инқилобий жараёнлар давом этаётган ўлкалар билан яқин алоқада бўлишга ҳаракат қиласди. Оренбург, Тошкент, Кўқон ва Самарқанд зиёлилари билан аввалги муносабатларни давом эттиришади. Бошқирдистон Миллий Мухтор хукуматининг Таъсис мажлиси Карвон Саройда бўлиб ўтади.

Бошқирдистон Мухторияти эълон қилингач, Тошкент, Фарфона, Самарқанд ва Кўқон зиёлилари 1917 йил 26 ноябрда Туркистон ўлкасининг Фавқулодда IV курултойига тўпланишади. Курултой ўтказилишидан асосий максад — Туркистон ўлкасининг келажагини ҳал этиш эди. Анжуманд шаҳар ва қишлоқлардан келган юздан ортиқ вакил иштирок этди. Тошкент, Андижон, Наманганд, Хўжанд шаҳарларида курултой муносабати билан байрам намоишлари бўлиб ўтди.

Кўқон курултойи икки кун давом этиб, ниҳоят 28 ноябр куни сабрсизлик билан кутилган қарор қабул қилинди. Фарфона водийси ва Самарқанд вилоятини ўз ичига қамраб олиб, маркази Кўқон шаҳри бўлган Туркистон Миллий Мухторияти эълон қилинди. Етмиш тўрт кишидан иборат бўлган Халқ Шўроси аъзолари сайланди. Улардан 56 нафари туркий миллат вакили, 17 нафари рус, бир нафари яхудий эди.

Курултой қарорининг 1-моддасида шундай сатрлар бор эди: «...Туркистон ўлкасининг Фавқулодда Курултойи Россия инқилоби асосларига таянган ҳолда ўлка халклари ўй ва истакларини ифода этиб, Туркистонни демократик, Россия Федератив Жумҳуриятининг Мухтор бир аъзоси ва бўлағи деб эълон қиласди. Барча ташкилий масалаларни ҳал этиш бир оздан кейин бўлиб ўтадиган Таъсис мажлиси зиммасига юкланади. Курултой Туркистонда яшаётган майда миллатларнинг хуқуклари ҳар томонлама ҳимоя қилинади, деб тантанали равишда эълон қиласди»¹.

¹Али Бодомчи. 1917—1934. Туркистонда миллий озодлик ҳаракати ва Анвар Пошшо. 1-жилд. Истанбул, 1975, 160-бет.

Кўкон Миллий Мухториятининг Вакъти хукумати тар-
кибидан қўйидаги фаоллар ўрин олган эди: Маҳмуджон
Тинишбой (мухандис, Русия Давлат Думасининг собиқ аъзо-
си) — хукумат раиси ва ички ишлар нозири; Мустафо Чўқай
(хукуқшунос) — Туркистон Халқ Шўроси раиси ва ташки
ишлар нозири; Убайдулла Хўжа (хукуқшунос) — ҳарбий
ишлар нозири; Исломбек Шоаҳмедов — молия нозири;
Носирхон тўра (Наманганд уламоларидан) — маориф но-
зири; Соломон Херцфельд (адвокат) — яхудийлар жамоа-
си вакили. Аммо Таъсис мажлиси йигилмай туриб, Маҳ-
муджон Тинишбой истеъфога чиқади ва унинг ўрнига
Мустафо Чўқай хукумат раиси этиб тайинланади.

Кўконда Туркистон Миллий Мухториятининг эълон
қилиниши маҳаллий халқ томонидан катта кўтаринкилик
ва мамнуният билан кутиб олиниади. Тошкент ва Фарғона
водийсининг бошқа шаҳарларида кўп минг кишилик на-
мойишлар бўлиб ўтди. Тошкентда Мунавваркори раҳбарли-
гида ўтказилган халқ намойиши айни авжига чиққан
вактда рус ва арман дошноқ қўшинларининг хужумига
учраб, ёвузларча бостирилди.

Мувакқат хукумат ўз фаолиятининг бошиданоқ қўшни
ўлкалар билан яқин муносабат ўрнатишга, турли соҳалар
бўйича мутахассислар тайёрлаш учун билим юртлари очишига,
маҳаллий матбуот фаолиятини жадаллаштириш каби маса-
лаларга алоҳида аҳамият берди. Оз сонли бўлса-да, мудофаа
қудратини ошириб, милиция отрядларини ташкил этди.
Мухторият мудофаасига, хатто собиқ шўро тарихчилари то-
монидан «босмачилар» деб ном олган гуруҳлар ҳам жалб
этилди. Кўконда Эргаш кўрбоши, Марғilonда Муҳаммад-
аминбек кўрбоши Миршаб қўшинлари кўмондони ва по-
лиция бошлиғи лавозимларига тайинланади. Фарғона во-
дийсининг бошқа шаҳарларида ҳам шу каби куролланган
гуруҳлардан миллий қўшиннинг асосий бўғини сифатида
кенг фойдаланилди.

Мувакқат хукумат аъзолари бўлган Мустафо Чўқай, Маҳ-
муджон Тинишбой, Абдураҳмон Ўрозовлар жадидчилик
харакатида аввалдан фаол иштирок этиб келаётган қозоқ
зиёлиларидан эдилар. 1905 йил инқилобидан кейин Маҳ-
муджон Тинишбой Русия Давлат Думасига аъзо қилиб сай-
ланган, аммо бир оз вактдан кейин истеъфога чиқишига маж-
бур бўлган. Шундан кейин бир гурух қозоқ зиёлилари бир-
лашиб, «Алаш фирмаси» яширин жамиятини ташкил этишади.
Унинг аъзолари тарихда «алашчилар» номини олган. Кўкон

Мухториятинг Муваққат хукумати таркибига кирган қозоқ зиёлилари айнан шу «алашчилар»дан эди.

Бу яширин ташкилот фаолияти 1917 йил феврал тўнтаришига қадар давом этади. А.Ф.Керенский Россияда Муваққат хукумат тузганидан кейин «Алаш фирмаси» очиқ фаолиятга ўтади. Ҳатто, 21—26 июл кунлари Оренбург шахрида Қозок курултойи бўлиб ўтади ва унда «Алаш фирмаси»нинг ташкил бўлгани расмий равишда эълон қилиниб, унинг ижроия органлари сайланади. Қурултой ишида Туркестондаги жадидчилик ҳаракатининг етакчиларидан Мұнавварқори Абдурашидхонов ва Кўқон Мухторияти хукуматининг аъзоси бўлган бир гурӯҳ қозоқ зиёлилари иштирок этишади. Қурултойнинг биринчи куниёқ кўпчиликнинг иродасини акс эттирган ушбу қарор қабул қилинади:

«1. Русиядан Туркистонга ахоли кўчириш жараёни дархол тўхтатилиши керак.

2. Махаллий ахолидан тортиб олиниб, кўчманчиларга таркатилган ерлар ўз эгаларига қайтарилиши лозим.

3. Жаҳон уруши фронтлари ортида ишлаш учун (Николай II нинг 1916 йил 25 июнь Фармонига биноан) мардикор килиб олиб кетилган Туркистон ахолиси дархол ватанига қайтарилиши керак.

4. 1916 йилги умумхалк исёнида иштирок этгани учун маҳбус этилган кишилар дархол озод этилиши керак».

1917 йил 5—13 декабр кунлари Оренбургда «Алаш фирмаси»нинг III курултойи бўлиб ўтади. Мазкур курултойда 1917 йилнинг 13 декабрида пойтахти Семипалатинск шахри бўлган Алаш Ўрда Мухторияти эълон қилинади ва Алихон Букейхон раислигига миллий хукумат сайланади. Тез орада бу хукумат 27 минг кишилик миллий қўшин ва хукуқтартибот органларини ташкил этишга муваффақ бўлади. Шу тариқа, 1917 йилнинг охирига келиб Бошқирдистон, Туркестон (Кўқон) ва Алаш Ўрда Миллий Мухториятлари эълон қилинади. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги эса, ҳали бу жараёнлардан четда турарди.

Русиянинг янги хукумати бу ҳаракатнинг ёйилишига йўл бермаслик мақсадида маълум тадбирларни амалга оширишга киришди. 1918 йил 18 январда Қизил армия қўшинлари оқ гвардиячи генерал Дутов қўлидан Оренбург шахрини тортиб олишга муваффақ бўлишди. Тошкент билан Москва ўртасидаги темир йўл алоқаси тикланди. Бу йўл орқали Тошкентга катта миқдорда курол-аслаҳа ва ўқ-дори келтирилди. Оренбург шаҳрининг ишғол қилиниши нати-

жасида Бошқирдистон ва Алаш Ўрда хукуматлари учун стратегик аҳамиятга эга бўлган марказ қўлдан бой берилди. Эндиликда Қизил армия қисмларининг диққат-эътибори Қўкон шаҳрига қаратилган эди. Режа бўйича, ҳарбий комиссар Г.Перфильев қўмондонлиги остидаги кўп сонли қўшин, арман дошноқларидан тузилган милиция отрядлари, австриялик ва можор асиrlаридан иборат бўлган ҳарбий бўлинмалар бу ҳаракатда иштирок этиши керак эди.

Вазиятнинг жиддийлашганини кўрган Миллий Мухторият раҳбарлари ўзаро ҳамкорликда ҳаракат қилиш юзасидан музокаралар олиб боришади. Туркистон ва Алаш Ўрда Мухторият хукуматларининг кўп сонли қўшинларини бирлаштириш ҳақидаги масала Ясси шаҳрида бўлиб ўтган йигилишда муҳокама қилинса-да, аммо ундан натижа чиқмади.

12 февралда Қўонга шиддатли ҳужум бошланди. Шаҳар ўраб олиниб, тўрт тарафдан тўпга тутилди, уйлар, омборлар, дўконлар ёкиб юборилди. Миллий қўшин қўмондони Эргаш қўрбоши шаҳарни қаҳрамонларча ҳимоя қилди. Тенг бўлмаган жангларда ҳалок бўлгач, ўрнини дўсти ва сафдоши Катта Эргаш эгаллади. Бироқ у ҳам ҳар томонлама устун турган душманга бас кела олмай, шаҳарни тарк этишга мажбур бўлди. Натижада, 15 феврал куни Қўкон душман томонидан забт этилди. Алқисса, олтмиш тўрт кун умр кўрган Туркистон Миллий Мухторият хукумати барбод бўлди. Аммо Ҳуррият ва Истиқлол истаги, шаҳидлар кони маҳаллий аҳоли юрагидаги муқаддас туйғуларни жумбишга келтирган эди.

1918 йил 15 февралда Қизил армия кучлари ҳарбий ҳаракатларининг иккинчи — Марғilon йўналишидаги босқичи бошланди. Туркистон Мухторияти маркази Қўкон қонга ботирилгач, навбат Фарғона водийсидаги иккинчи йирик шаҳар — Марғilonга келди. Муҳаммадаминбек бошчилитидаги йигитлардан иборат бўлган миллий қўшин шаҳарни бир неча кун давомида қаҳрамонона ҳимоя қилди. Ҳатто 20 феврал куни бўлиб ўтган қақшатқич жанглар натижасида миллий қўшин душманни шаҳардан бутунлай қувиб чиқаришга муваффақ бўлди ва ҳокимиётни ўз қўлига олди.

23 февралда «Туркистон Мухторияти Баённомаси» ўзбек ва рус тилларида эълон қилинади. Қўкон Мухторияти тормор этилган кунларда янги Мухториятнинг эълон қилинishi маҳаллий аҳоли қалбида яна умид чироғини ёқади. Аммо бу қувонч ҳам узокка чўзилмайди. Эртаси куни генерал

Осипов күмөндөнлиги остида Тошкентдан етиб келган күп сонли ва яхши қуролланған қүшин мудофаачиларни мағлубиятта учратиб, шахарни ишғол этади. Құқонда бұлгани каби, Марғилонда ҳам миллий озодлик ҳаракати беаёв бос-тирилади. Бу қырғынлар Алаш Үрда ва Бошқирдистон ҳукуматлари фаолиятига ҳам қаттық зарба бўлиб тушди. Оқибатда, 1920 йилнинг ёзига келиб, ҳар икки ҳукуматнинг туғатилиши маълум бўлиб қолади. Ҳукумат аъзоларидан бир гурухи сиёсий ташкилот тузиб, яширин фаолият йўлига ўтиш керак, деган холосага келади. Чунки факат шу йўл биланги-на бошланған жараённи давом эттириш мумкин эди. Ушбу гурух бошида Бошқирдистон Мухторият ҳукумати раиси (собиқ ички ишлар ва ҳарбий ишлар нозири) Аҳмад Заки Валидий Тўғон турарди. Шундан бир оз аввал, апрел ойида, Карвон-Сарой шаҳрида Тўғон раислигига бўлиб ўтган маҳсус йиғилишда ушбу масала муҳокама қилиниб, Туркистон ўлкасидағи ҳамфирклар билан алоқа боғлаш учун 14 кишидан иборат бўлган ҳайъат тузилган эди. Айнан шу масала юзасидан Тўғон Шарқ ҳалқлари қурултойи бўлаётган вақтда (1920 йил) Бокуга боради ва у ердан тўғри Туркистонга йўл олади. Қирқ беш кун давом этган сафардан кейин у Қўнғирот шаҳрига келади. 1919 йилнинг декабрида ҳукумат тепасига «Ёш хиваликлар» келган бўлсалар-да, Хиванинг ҳақиқий ҳокими «босмачилар» раҳбари Жунайидхон эди. Куч ўз томонида бўлгани учун у янги ҳукуматни тан олмаган эди. Заки Валидий Хивага келгач, Жунайидхон ва «Ёш хиваликлар» ҳукумати раиси Паҳлавон Ниёз ҳожи ўртасида туриб, музокаралар учун замин яратади. Бир неча учрашувдан кейин ҳар икки томон ҳамкорликда ҳаракат олиб боришга розилик билдиради. Ҳатто Жунайидхонга ҳукумат томонидан бир нечта тўп ва маълум миқдорда ўқ-дори беришга ваъда қилинади. Энг асосийси, икки томон ҳам тузилаётган яширин ташкилот фаолиятини ҳар томонла-ма кўллаб-куватлашга рози эди.

Тўғон Хивадан тўғри Бухорога келади. Бу вақтда Бухоро амирлиги қулаб, Миллий Муваққат ҳукумат тузилганига атиги бир неча ой бўлганди. Аввалидан режалаштирилганидек, 1920 йил декабр ойида Тўғон бир гурух дўстлари билан учрашади. Аммо Бухородаги сиёсий ахволнинг мураккаблиги туфайли яширин ташкилот тузиш анча узоққа чўзилади. Ниҳоят, Бухоро жумхурияти раиси Мирза Абдуқодир Муҳиддиновнинг уйида турли худудлардан келган бир гурух зиёлилар иштироқида йиғилиш бўлади. Йиғилиш яширин

ташкилот барпо этиш масаласига бағишенгандан бўлиб, кескин мунозаралар билан ўтди.

Заки Валидий Тўғон «Хотиралар»ида бу ҳақда шундай деб ёзади: «...Муштарак бир раҳбар хайъатини тузиш қийин бўлди. Бунга сабаб, бухоролик ва тошкентлик иштирокчилар ўртасида мавжуд бўлган рақобат ва ҳар икки гурӯхнинг қозоқларга нисбатан ишончсизлиги эди. Шунинг учун умумий қўмита раис сайдлаш масаласи ҳам ҳал бўлмаётган эди. Бир тарафдан Абдуқодир Мухиддинов, иккинчи томондан Файзулла Хўжаев гурухлари бошқа бирининг умумий қўмита раиси лавозимида кўришни истамасди. Биз, бошқирдлар, бу лавозимга тошкентлик Мунавварқори сайланиши тарафдори эдик. Аммо бухороликлар бу таклифни қабул қилишни истамадилар. Бундан ташқари, сайланадиган қўмита раиси яширин шароитда ҳам ишлашга тайёр бўлиши керак эди. Мунавварқори эса факат расмий ва очик фаолият олиб бориш тарафдори эди. Тожиклар йўлбошлиси Садриддин Айний номзодини таклиф этдик. Аммо у ҳам яширин фаолиятга қарши чиқди».

Охир-оқибатда, узоқ давом этган мунозаралардан сўнг қўмита раиси этиб Заки Валидий Тўғон сайланади, яширин ташкилот эса «Ўрта Осиё Мусулмон Миллий Халқ Инқиlobий Жамиятлар Иттифоқи» номини олади. Жамият куйидаги етти мoddадан иборат дастурни қабул килади:

«1. Жамиятнинг асосий максали — Туркистон мустакиллиги. Унинг келажаги маҳаллий ҳалқ томонидан ҳал этилмоғи керак.

2. Мустакил Туркистоннинг идора үсули Демократик Жумхуриятдир.

3. Миллий қўшин ташкил этиш йўли билангина истиқдолни саклаб қолиши мумкин. Миллий хукумат таянчи миллий қўшиндир.

4. Туркистон истиқтоли иқтисодий мустакиллик соясидагина амалга ошиши мумкин. Туркистон иқтисодининг умумий чегарасини белгилаш, саноат ва кишлек хўжалигининг барча соҳаларини юритиши маҳаллий ҳалқ ихтиёрида бўлиши керак.

5. Асрий маориф анъаналарини тараккӣ эттириш ва Еврона маданияти билан тўғридан-тўғри танишиш ва ундан таъсиrlаниш.

6. Миллий ва табиий захиралардан фойдаланиш масалаларини маҳаллий ахоли манфаатлари нуктаи назаридан туриб ҳал этиш.

7. Диний эътиқод эркинлигини жорий этиш. Давлат ва дин ишларини бир-бираидан алоҳида олиб бориш.

Ушбу дастурда Туркистон ўлкаси учун муҳим ва долзарб сиёсий, ижтимоий, ҳарбий, миллий ва маданий масалалар ўз аксини топган эдик, кейинги йиғилишларда ҳам унга ўзгартиришлар киритилмади. Фақат ташкилот номи «Туркистон Миллий Бирлиги» («ТМБ») деб ўзгартирилди, холос. ТМБ бир неча йиллар давомида ўз мақсадлари йўлида фаолият олиб борди. Тўғон Туркистондан кетганидан кейин ТМБ Бухоро Ҳалқ Жумхурияти раиси Файзула Хўжаев томонидан «Миллий Иттифоқ Фирқаси» номли сиёсий партия ҳолига келтирилади ва ўз фаолиятини давом эттиради.

ЗАКИ ВАЛИДИЙ ТЎҒОН ВА ТУРКИСТОН

Ўрни келганида, Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг фаол иштирокчиси, шарқшунос олим Аҳмад Заки Валидий Тўғон ҳақида яна баъзи бир маълумотларни бериб ўтишни истар эдик. У 1915 йилда Уфадаги «Усмония» мадрасасида турк ҳалклари тарихидан дарс бера бошлайди ва маълум даражада сиёсий ҳаётга ўзининг илк қадамларини қўяди. Бу вактда Русия Давлат Думаси таркибида мусулмон ҳалклари номидан қозонликлардан 5, озарбайжонлардан эса атиги 1 вакил фаолият олиб борарди. Уларнинг ҳалқ билан алоқаси анча узилиб колган бўлиб, оддий меҳнаткашнинг ўй ва истаклари олий бошқарув органига етиб бормайдиган бир шароит вужудга келган эди. Ана шу камчиликни бартараф этиш мақсадида мусулмон жамоалари замирида вужудга келган сиёсий кучлар ўзларининг бир гурух вакилларини Петербургга юборишга қарор қиласди. Думадаги Мусулмон фракцияси аъзоларига ёрдам бериш учун Уфадан Заки Валидий Тўғон сайланиб, 1915 йилда Петербургга келади ва шу тариқа унинг сиёсий фаолияти бошланади.

1915—1916 йиллар Заки Валидий учун тайёргарлик даври бўлди. У Петербургда фаодият олиб бораётган бир қатор мусулмон ҳамкасб дўстлари билан танишди, Россиянинг ички ва ташқи сиёсати, иқтисоди ва маданияти тарихини атрофлича ўрганди. Бир оздан кейин юз берган Феврал инқилобини эса у инқироз сари бораётган жамиятнинг мантикий интиҳоси сифатида қабул қилиб, унга катта умидлар боғлади, Шарқ ҳалклари ҳаётида туб ўзгаришлар бўлишига ич-ичдан ишонди.

Миллий тарихимизнинг энг зиддиятли ва туб бурилиш даври — XX асрнинг илк чорагида юз берган воқеалар ҳақида олим ўзининг бир қатор асарларида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган (масалан, «Кум остида қолган ўн етти шаҳар ва Садри Максудий», Истанбул, 1934; «Бугунги туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи», Истанбул, 1942-47; «Туркэли харитаси ва унга оид изоҳлар», Истанбул, 1943; «Хотиралар», Истанбул, 1969 ва хоказо). Уларда Шарқ халқлари тақдири билан боғлиқ масалалар ҳам кенг ўрин эгаллади.

Петербургда фаолият олиб борган Шарқ халқлари манфаатларини ҳимоя қилиши керак бўлган зиёлилар ўртасида кескин келишмовчиликлар мавжуд бўлиб, улар икки асосий гурухга бўлинган эди. Биринчи гурух инқилоб натижасида барпо бўладиган янги Русиянинг яхлит ва ажралмаслиги тарафдори бўлса, иккинчи гурух Шарқ ўлкаларининг муҳтор идораси ва уларнинг мустақиллик йўлидан боришини ёқлаб чиқади. Иккинчи гурух зиёлилар қаторида Заки Валидий ҳам бор эди. Мусулмон халқлари тақдирини ҳал қилувчи ушбу курашда Қозон зиёлилари бошқирдлар билан ҳамкорлик қилиш тарафдори эдилар. Заки Валидий бошчилигидаги бир гурух бошқирд зиёлилари эса ўз келажакларини Туркистон халқлари билан узвий боғлиқликда тасаввур қилиб, ўзларининг бутун фаолиятларини шунга қаратган эди. Шу сабабли, Қозон зиёлилари Заки Валидийга Қозон-Бошқирд бирлигига раҳна солган киши сифатида муносабатда бўлишган. Бу икки сиёсий гурух ўртасидаги келишмовчилик келгусида ҳам яққол кўзга ташланади.

1917 йилнинг май ойида Москвада бўлиб ўтган Россия мусулмонлари конгресси (Шарқ халқлари қурултойи)да узоқ давом этган мунозаралардан сўнг Шарқ ўлкалари учун муҳтор бошқарув foяси ёқлаб чиқилди. Халқларнинг мустақил ривожланиш йўлидан бориши foясига қарши чиқканлар орасида Садри Мақсудий бошчилигидаги бир гурух зиёлилар бор эди. Қурултойда қабул қилинган қарорга биноан, ўша йилнинг май ойида Оренбург шаҳрида Заки Валидийнинг фаол иштирокида Бошқирд Марказий Шўроси тузилади. Большевикларнинг Октябр тўнтаришидан кейин эса, яъни 1918 йилнинг 29 ноябрида бу ташкилот замираида Бошқирд Мухторияги барпо бўлиб, унинг хукумати таркибига, юқорида айтиб ўтганимиздек, Заки Валидий Тўғон ҳарбий ва ички ишлар нозири сифатида киради.

Москвада бўлиб ўтган Шарқ халқлари курултойида қабул қилинган қарорлар миллий сиёсий кучлар фаолиятига ўзининг самарали таъсирини кўрсатди. Бошкирлар билан олдинма-кейин Крим, Озарбайжон, Туркистон (Кўқон) ва Алаш Ўрда Мухториятлари эълон қилинди. Халқ харакатларига раҳбарлик килган зиёлилар мисли қўрилмаган мужодала ичидаги фаолият олиб бориб, тарихда ўчмас из қолдиришга муваффак бўлишди. 1917 йил охирлари, 1918 йил бошларида Бошкирд Мухториятининг III курултойи бўлиб ўтди. Унинг ўтказилишида Заки Валидий ҳам фаол иштирок этди. Аммо 18 январда Оренбург шаҳри большевиклар томонидан ишғол этилгач, Тўғон қамоққа олинди (3 феврал) ва 4 апрелдагина у ердан қочади.

1918 йил 27 майда содир бўлган чех легионерларининг исёни Бошкирд ўлкасидаги Шўроларнинг таъсирига барҳам беради. Заки Валидий бундан фойдаланиб, чехлар ёрдамида бошкирлардан иборат бўлган ҳарбий қўшинни ташкил этишга киришади. 7 июндан эътиборан эса Бошкирд миллий хукумати ўз фаолиятини давом эттиради. 1918 йилнинг охирларига келиб, шароит мураккаблашади: бир томондан оқ гвардиячи генераллар, иккинчи томондан большевик қўшинлари Бошкирд хукумати аскарларига қарши хужумга ўтадилар. Икки ўт орасида қолган ёш хукумат бир қарорга келишга мажбур бўлади ва 1919 йил 18 февралда Шўро ҳокимияти билан сулҳ ҳақидаги шартнома имзоланади. Шу тариқа Заки Валидийнинг Советлар билан ўн беш ой давом этган ҳамкорлиги бошланади. Фаолияти давомида у шўролар мафкурасининг бир қатор раҳнамолари билан ёнма-ён туриб ишлайди.

Тўғон «Хотиралар»ининг «Советлар билан ўн беш ойлик ҳамкорлик» номли бобида ўзининг миллий мустақиллик foғasi большевиклар сиёсатига зид эканлигини тушуниб этиши жараёнини қадам-бакадам очиб боради. Охир оқибатда, Тўғон бошкирд халқининг тақдирни ва келажаги Туркистон халқлари олиб бораётган миллий озодлик ҳаракати билан чамбарчас боғлиқ деган фикрга келади. Натижада, 1920 йилнинг 29 июнида у яширинча Туркистон сари йўлга чиқади.

1920—1922 йилларда Заки Валидий Тўғон Туркистон ўлкасидаги сиёсий жараёнларда фаол иштирок этади. У Туркистон Миллий Бирлиги ташкилоти раҳбарлари, жадидчилик ҳаракати раҳнамолари бўлмиш зиёлилар қаторидан ўрин

эгаллайди. «Босмачилик ҳаракати»да фаол иштирок этади. Уни гоҳ Бокудаги Шарқ ҳалқлари курултойида, гоҳ Туркманистонда, бир оздан сўнг эса Хива, Тошкент, Бухоро ёки Самарқандда учратиш мумкин эди. Тўғон жадид зиёлилари давраларида бўлишни ёқтиарди. Туркистонга муросасиз кураш олиб бориш учун келган Анвар Пошшо билан бўлиб ўтган бир неча сұхбат эса бу икки инсон ўтасидаги дўстликка замин яратади. Орадан кўп ўтмай, кўп сонли большевиклар қўшини Туркистон худудларига кенг миқёсли хужум бошлайди. Бунинг натижасида Тўғон бу ерни ҳам тарқ этишга мажбур бўлади.

1923 йилнинг 12 марта Машҳадга бориб, у ерда беш хафта қолади. «Равза» кутубхонасида олиб борган тадқиқотлари натижасида шарқшунослик илми учун янгилик бўлган Ибн Фадлан саёҳатномалари қўлёзмаси ва бир қатор нодир китобларни топишига муваффақ бўлади. Йиллар ўтгач, бу асарлар замирида Тўғоннинг йирик фундаментал тадқиқотлари дунёга келади. Ўша йилнинг 20 апрелида Машҳаддан Афғонистон сари йўлга чиқкан Заки Валидий, 26 апрелда Ҳиротга етиб келади ва бу ерда ҳам беш ойга яқин вақт қолади. Ўзининг деярли вақтини Ҳирот ва Кобул кутубхоналарида ўтказади. Олимнинг дунё бўйлаб саёҳати энди бошланаётган эди. Шундан сўнг Ҳиндистон, Арабистон, Туркия, кейинроқ Европа, жумладан, Франция, Олмония, Англия мамлакатлари унга пешвоз чиқади.

1925 йилнинг март ойи бошларида туркиялиқ олим ва жамоат арбоби, доктор Ризо Нур Берлинга келиб, Тўғон билан учрашади. Сұхбат чоғида у илмий фаолиятини давом эттириш учун олимни Туркияга таклиф этади. Бунга қадар Заки Валидий Англия ҳукуматидан ҳам худди шундай таклифни олган эди. Тўғон кўп ўйлаб ўтирамай, 1925 йилнинг 12 майида Берлиндан йўлга чиқиб, 20 май куни Истанбулга етиб келади. Шу вақтдан эътиборан то умрининг сўнгги лаҳзасига қадар Туркия унинг учун иккинчи ватан бўлиб қолади.

Ўзининг узоқ ҳаёт йўли давомида, аввал айтиб ўтганимиздек, Тўғон XX асрда яшаб ижод қылган кўплаб машҳур кишилар билан мuloқотда бўлди. «Хотиралар»ида у Керенский, Плеханов, Ленин, Троцкий, Сталин каби сиёсатчилар, Бартольд, Радлов, Катанов, Крачковский, Мелиоранский, Богородицкий каби шарқшунос олимлар билан бўлиб ўтган учрашувлари ҳақида қизиқарли маълумотларни берган. Аммо биз учун олимнинг бир неча бор Туркистонга

келгани ҳақидаги хотиралари алохидат ахамият касб этади. Бу ерда у халқимиз учун азиз бүлган сиймолар билан учрашиб, улар билан яқин муносабатда бүлди. Үзининг асарларида Тұғон XX аср бошларидаги Туркистан худудларида ҳукм сурган ижтимоий-сиёсий ва маданий мухит ҳақида атрофлича маълумотлар берган.

1913 йилда Тұғон илмий тадқиқотлар олиб бориш учун илк бор Тошкентта келади. Бу сафар олим учун жуда самарали үтганини у шундай эътироф этади: «Аввалдан омад менга кулиб бокди. Тошкентта келган биринчи кунларимдаёт Шайх Ҳованд Тахур (1380 йилда вафот этган) ҳаёти ва саёҳатларига оид эски қўлёзмаларга дуч келдим. Булар илмда ҳанузгача номаълум қўлёзмалар эди. Қизифи шундаки, Шайх Ҳованд Тахур отамнинг маънавий устозларидан бүлган тошкентлик Шайх Убайдулла Ахрорнинг узок қариндоши эди. Қўлёзмалардан олимнинг турк ва форс тилларида ёзилган гўзал шеърлари ҳам ўрин олган эди... Бу ерда мен тарих ва адабиётга оид қўплаб номаълум қўлёзмаларни излаб топишга муваффақ бўлдим. Уларнинг аксарияти XVI асрдан кейинги даврга мансуб эди»¹.

Заки Валидий Тұғон Тошкент, Фаргона, Самарқанд ва Бухорога қылган сафарлари давомида қўплаб янги дўстлар ҳам ортиради. Гимназия толиби, кейинчалик коммунистлар сафидан ўрин олган қозоқ фарзанди Назир Тұрақулов, Петербург университети хуқуқшунослик факультетининг толиби, тошкентлик Мустафо Чўқай, йиллар үтгач ўзбек халқининг машхур шоири бўлиб етишган андижонлик Абдулхамид Сулаймон (Чўлпон), тошкентлик тарихчи Бўлат Солиев, Мунавварқори, Убайдулла Ҳўжа, самарқандлик Махмудхўжа Беҳбудий, бухоролик Аҳмаджон Маҳдум, бошлангич мактаб ўқитувчиси Жонузоқ Иброҳим ва бошқалар шулар жумласидандир.

Тұғон, айника, Назир Тұрақулов ва Абдулхамид Чўлпон билан яқындан дўстлашади. Чўлпоннинг Андижондаги уйида меҳмон бўлганини эслаб, у шундай ёзади: «Вақти билан буюк ўзбек шоири бўлиб етишган Чўлпон ўшандада ўн беш ёшли йигитча эди. Менга ёзган мактубида у китобимни катта қизиқиши билан ўқиб чиққанини, кўп ўринларда мен билан ҳамфир эканини айтиб, Андижонга таклиф

¹ Заки Валиди Тоган. Воспоминания. Книга 1, Уфа, «Китап», 1994, стр. 136—137.

этди. Аммо Назир (Тұрақулов) билан иккимиз уйига келганимизда унинг отаси Сулаймон оға бизни бир оз совук қаршилади: «Ёш бола ҳам отасидан сүрексиз уйга мәхмон тақлиф этиши мүмкін эканми?», деди у. Абдулхамид ёш бўлишига қарамай, биз уни катта одам сифатида қабул қиласардик. Сулаймон оғанинг гапидан кейин биз мусофирихонага кетишга қарор қилган эдик, аммо унинг: «Бирга овқатланамиз, кейин кетасизлар», деган сўзлари бизни тўхтатди.

Дастурхон устида мен Сулаймон оға билан, Абдулхамид эса дўсти билан гаплашиб ўтиридан. Бу ҳам отасига ёқмади, каттага хурматсизликдай туюлди ва ўғлига жаҳл қилди. Шунда мен форсчада Мавлавийнинг ушбу сатрларини эслатдим: «Булбул — ажойиб күш, аммо у хониш қилганида бошқа күшлар ҳам сайрашдан тўхтамайдилар». Зукко Сулаймон оға ўзига яхши маълум бўлган сўзлар мағзини дарров чақди ва бир лаҳзада жаҳлдан тушди. «Энди сизлар ўғлимнинг эмас, менинг мәхмонимсизлар», деб бизни уйда олиб қолди. Бўлажак шоир Чўлпоннинг отаси форс маданиятига чексиз хурмат билан қарап эди...».

Юкорида биз олимнинг айрим қирралари ҳақида сўз юритдик, холос. Ваҳоланки, «Турк ва татар тарихи», «Бугунги туркэли (Туркистон) ва яқин тарихи», «Турк тарихига кириш», «Тарихда усул», «Турк — Туркистон», «Темур ва ўғиллари», «Қорахонийлар», «Алишер Навоий ҳаёти ва асарлари» каби уч юздан зиёл фундаментал тадқиқотлар муаллифи сифатида у жаҳоннинг энг сермаҳсул олимлари сирасига киради. Тўғоннинг биринчи «Турк ва татар тарихи» китоби 1912 йилда эълон қилинган бўлса-да, шарқшунослик оламидаги катта шуҳратни унга 1939 йилда чоп этилган Ибн Фадлан ҳақидаги асари олиб келган. Ундан кейин Беруний, Махмуд Кошфарий, Чингизхон, Замахшарий, Амир Темур, Алишер Навоий, Шайбонийхон, Вамбери, Шаҳобиддин Маржоний каби алломалар ҳаёти ва маданий мероси, Ўрта Осиё тарихи, умумтурк тарихи ва методологиясига оид асарлари бирин-кетин дунё юзини кўрган.

1910 йилда Хива хони Сайид Муҳаммад Раҳимхон ўрнига ўғли Исфандиёрхон таҳтга ўтиради. Отаси каби Исфандиёрхон зиммасига ҳам ниҳоятда мураккаб даврда хукмронлик қилиш масъулияти тушган эди. Бу даврда Туркистон ҳудудларида Россия таъсири ва қавм-қабилачилик замиридаги маҳаллий аҳамиятга эга бўлган зиддиятлар кучайиб бораётган эди. 1916 йилга келиб, Хива хонлиги ҳудудларида Жунайидхон олиб бораётган ҳарбий ҳаракатлар

унинг учун ҳукмронлик қилиш шароитларини қийинлаштириб борарди. Йккинчи томондан эса шу даврда жадидчилик ҳаракати кучайиб бормоқда эди.

Жадидчилик ҳаракати Хивада, Бухородан ҳам аввал, XIX аср охирларида вужудга келганди. Исфандиёрхон таҳтга ўтирган 1910 йилда «Ёш хиваликлар» ташкилоти ҳалқ ичидагатта таъсир кучига эга эди. Шароитни ҳисобга олиб ва 1917 йилда Россияда содир бўлган Феврал инқилоби таъсирида Исфандиёрхон баъзи бир тадбирларни амалга оширади. Ўша йилнинг 5 апрелида «Ёш хиваликлар» иштирокида эллик кишидан иборат Олий Мажлис тузилади ва ҳатто икки жадид — бири ҳукумат, иккинчиси эса мажлис раиси этиб сайланади. Аммо бир томондан, Жунайидхоннинг бу мажлис карорини тан олмай, ҳамкорликда фаолият қўрсатишдан бош тортиши, иккинчи томондан, русларнинг «Ёш хиваликлар» ҳукуматига қарши чиқиши натижасида мажлис Исфандиёрхон томонидан тарқатиб юборилади.

1917 йилги Октябр тўнтаришидан кейин вазият янада ўзгарди. Ҳокимиятни ўз қўлига олган большевиклар сургунда бўлган ёки яширин фаолият олиб бораётган «Ёш хиваликлар»ни қўллаб-кувватлашди. Шу билан бирга, улар Исфандиёрхон билан ҳам муносабатларини бузмасликка ҳаракат қилишди. Ора йўлда қолган ва ўз фикрларидан қайтмаган Жунайидхон эса бир томондан рус қўшинлари, бошқа томондан Исфандиёрхон ва «Ёш хиваликлар» билан курашини давом эттириди. 1918 йилнинг сентябр ойида у Урганч-Тўртқўл-Чоржўй телефон алоқа тармоғини йўқ қилиб, бир катор ҳудудларни қўлга киритди ва охир-окибатда Исфандиёрхонни ўлдиришга муваффақ бўлди. Исфандиёрхоннинг ўлими Хивадаги вазиятни янада кескинлаштириди. Ҳамма, Жунайидхон энди ўзини хон деб эълон қиласи, деб кутаётган эди. Аммо у қўнғиротлардан бўлган Сайид Абдуллони таҳтга ўтқазиб, том маънода диктатор ҳукмдорлигини ўрнатди.

Хон узоқ вақт давомида русларга қарши муросасиз кураш олиб борди. У «Ёш хиваликлар» билан ҳам музокара қилишдан бош тортиди. Бир йилу етти ой ўтгач, 1920 йилнинг 20 январида рус қўшинлари Хивага киришга муваффақ бўлишади ва Сайид Абдулло таҳтдан афдарилади. Ўша йилнинг 1 февралида Хоразм Ҳалқ Жумҳурияти эълон қилиниб, «Ёш хиваликлар»дан иборат ҳукумат таркиби тузилди. Жунайидхон эса ўзининг муросасиз курашини ва катта ҳудуддаги ҳукмронлигини давом эттириди. Чунки 1920 йил-

нинг октябр ойига келиб, Хива хонлигининг бешдан тўрт қисми унинг назорати остига ўтган эди.

Хива Қизил Армия томонидан босиб олинганидан кейин, 1920 йил 25 январда Янги Урганчда Жуманиёз Султонмурод раислигига Хива Инқилобий қўмитаси таъсис этилади. 1 февралда эса, юкорида айтганимиздек, Хоразм Халқ Жумхурияти эълон қилинади ва «Ёш хиваликлар»дан ташкил топган ҳукумат тузилади. Апрел ойида бўлиб ўтган қурултойда Пахлавон Ниёз ҳожи жумхурият раиси, Бобо Охун ҳукумат бошлиғи, Жуманиёз Султонмурод эса ички ишлар нозири этиб сайланадилар. 30 апрелда қабул қилинган Конституция янги Хоразм давлатининг барпо бўлганини қонунийлаштиради. 1920 йил 13 сентябрда Хоразм Халқ Жумхурияти Советлар билан ўн тўрт моддадан иборат бўлган Шартномани имзолайди. Бу билан Совет ҳокимияти Хоразм истиқололини тан олганини кўрсатади. Аммо айни чоғда Фарғонадаги ҳарбий ҳаракатларга раҳбарлик қилган қўмондонлардан бири М.Сафонов Россиянинг янги ҳукумат қошидаги маҳсус вакили этиб тайинланади. Бир оз муддатдан кейин Хоразм Коммунистик партияси ташкил этилади. Натижада Хоразм ҳукумати бир томондан, Сафонов иккинчи томондан, Компартиянинг кучли назорати ва тазиики остида қолади. 1921 йилнинг март ойида эса Пахлавон Ниёз ҳожи бошчилигидаги ҳукумат аъзолари Сафонов раҳбарлигидаги гурух томонидан қамоққа олинади. 1921 йилнинг май ойида бўлиб ўтган Хоразм жумхуриятининг II қурултойида янги ҳукумат ташкил этилиб, унинг раислигига «Ёш хиваликлар»дан бўлган Ота Маҳдум сайланади. Аммо бу ҳукуматнинг хам умри қисқа экан. Советлар сиёсати билан уйғун бўлмагани учун 28 октябрда барча ҳукумат аъзолари ҳисбса олинади. Ота Маҳдум ҳукумати тарқатиб юборилганидан кейин, шўро тузумига хизмат қиласидиган Пролетар Шўролар ҳукумати ташкил этилиб, Компартия сафларида ўсган кишилар унинг аъзоси этиб сайланади. Собиқ ҳукумат аъзоларидан Пахлавон Ниёз ҳожи, Ота Маҳдум, уларнинг бир неча дўстлари қамоқдан қочишга муваффак бўлади ва ҳанузгача ҳарбий кураш олиб бораётган Жунайидхон қўшинлари сафиға қўшилади.

Хива хонлиги ўрнида, аввалида шўролар ёрдами билан бўлса-да, миллий ва мустакил бир жумхурият бунёд этилган эди. Хоразм Халқ Жумхурияти қисқа вақт ичида, мурраккаб сиёсий шароитга қарамай, бир қатор ишларни амалга

оширишга муваффақ бўлган. Булардан айримларини таъкидлаб ўтишни истар эдик:

1. Жумхурият Конституцияси қабул қилинади.

2. Истиклолни химоя килувчи асосий куч—миллий қўшинга асос солинади. Биринчи жумхурият раиси Пахлавон Ниёз хожи томонидан ҳарбий мактаб очилиб, унда юздан ортиқ ўқувчи ҳарбий таълим ола бошлайди. Бу мактабда маҳаллий муаллимлар билан бир каторда усмонли ҳарбийлардан Рилван ва Ҳусайнбейлар ҳам дарс берадилар.

3. Ҳарбий ишлар нозирининг мувонини Усмон Теригулов ва Заки Валидий Тўғон воситачилигига Жунайидхон билан музокаралар бўлиб ўтади ва унга оз микдорда бўлеа-да, қурол-аслаха ва ўқ-дори ёрдами таъмин этилади.

4. Иигирма йил мукаддам Хива ҳонлиги томонидан қўлдан бой берилган «Пул босиш ҳуқуқи» кайта тикланади ва миллий мумомала воситаси янгилан чикара бошланади.

5. Кўп йиллар давомида жадид зиёлиларининг диккат марказида бўлган маориф соҳасидаги ислохотлар амалга оша бошлайди.

Қисқа умр кўрган Хоразм Ҳалқ Жумхурияти мана шундай эътиборга лойик бўлган ишларни амалга оширди. Аммо шимолдан келаётган катта ҳарбий куч бутун Туркистонни мустамлакачилик занжирлари билан ўраб олишга шайланмоқда эди.

1920 йил 28 августда Бухоро амирлигига қарши ҳужум бошланади. 1 сентябр куни кўхна шаҳар тўплардан ўқса тутилади. Амир Олимхон мағлуб бўлишига кўзи етгач, шаҳарни ташлаб кетади. Шу тариқа Бухоро амирлиги кулайди. Ўн тўрт кун давом этган талон-тарож натижасида Бухоро хазинаси, саройдаги кимматбаҳо буюмлар, шаҳардаги йигирма етти мадрасада сакланяётган нодир қўлёзмалар олиб чиқиб кетилади. Щундан кейингина, Бухоро барча моддий ва маънавий муаммолари билан Муваққат ҳукумат ихтиёрига топширилади. 1920 йил 6 октябр куни Амир Олимхоннинг Ситораи Моҳи Ҳосса саройида икки мингга яқин делегат иштирокида қурутой бўлиб ўтади. Унда Бухоро Ҳалқ Жумхурияти эълон қўлинади. Мирза Абдуқодир Мухиддинов ҳукумат шўроси раиси, Файзулла Ҳўжаев — Нозирлар шўроси раиси ва ташки ишлар нозири, Абдулҳамид Ориф — мудофаа нозири, Қори Йўлдош — маориф нозири, Усмон Ҳўжа — молия нозири, Ота Ҳўжа — ички ишлар нозири, Мухтор Саиджон эса зироат нозири этиб сайланадилар.

1921 йил 4 марта шўролар Бухоро ҳукумати билан ҳам шартнома имзолашади. Бу шартномага биноан, жумхурият

мустакиллиги тан олинади. Шунингдек, темир йўллар, телефон ва телеграф алоқа тармоқлари, Амударёда курилган паром линияларини ишлатиш миллий хукумат ихтиёрига топширилади. Аммо шартномадаги молиявий ва ҳарбий масалаларга ажратилган бўлимлар очик қолади. Улар бўйича келишув амалга ошмайди. Сабаби — у вактда Бухоро пули шўро пулига нисбатан тўрт баравар ортиқ қийматга эга эканини иккинчи томон инобатга олишни истамайди. Ҳарбий жиҳатдан шўроларга тобе бўлишга эса Бухоро хукумати розилик бермайди. Бу жиддий масалалар бўйича кейинчалик ҳам шартнома имзоланмайди.

Хукумат ўз фаолиятини бошлагач, молия нозири Усмон Ҳўжа «Шарқий Бухородаги муҳтор вакил» этиб тайинланади ҳамда вазият ниҳоятда мураккаб бўлгач, Душанбе шаҳрига жўнаб кетади. Феврал ойида Шарқий Бухорога этиб борган Усмон Ҳўжа у ерда саккиз ой қолади ва қўрбошилар билан музокаралар олиб боради. Қўрбошилар янги хукумат билан ҳамкорликда ҳаракат олиб боришга розилик беришади. Бу билан Ҳалқ Жумхурияти миллий қўшин ташкил этиш йўлидаги биринчи қадамини босади.

1921 йил 23 сентябрда Бухоро Ҳалқ Жумхуриятиning навбатдаги Курултойи бўлиб ўтади. Шунга кўра, Усмон Ҳўжа Шарқий Бухородан чақириб олинади ва қўпчилик овоз билан хукумат ўйроси раиси этиб сайланади. Усмон Ҳўжа бошчилигидаги таркиби деярли ўзгармаган хукумат ўз фаолиятини аввалги дастур бўйича давом эттиради.

Ўрни келганида бу шахс ҳақида ҳам баъзи бир маълумотларни бериб ўтишни истардик. Усмон Ҳўжа Ўш шаҳрида савдогар оиласида дунёга келган. Бухоро мадрасалари ва Туркияда таҳсил олган. Бухорога қайтгач, жадидчилик ҳаракатининг фаол иштирокчиларидан бирига айланган. 1921 йил 23 сентябрда бўлиб ўтган Бухоро Ҳалқ Жумхурияти қурултойида хукумат раиси этиб сайланган. Хукумат тарқатилиб, миллий ҳаракат бостирилганидан кейин, аввал Афғонистонга, сўнгра Туркияга келиб, Истанбулда яшаган, 1968 йил 27 июнда, тўқсон ёшида вафот этган ва Ускудордаги «Ўзбеклар такаси» қабристонига дафн этилган.

Кўриниб турибдики, Усмон Ҳўжа бошчилигидаги хукуматнинг умри аввалгисидан ҳам қисқа бўлди. Вакт ўтгани сайн ҳалқ жумхурияти ва шўролар ўртасидаги зиддиятлар яққол сезила бошлайди. 1921 йил 10 декабрда Душанбеда бўлиб ўтган бир зиёфат чоғида Усмон Ҳўжа шўроларнинг Бухородан чиқиб кетиши лозимлиги ҳақида очик га-

ширади. Кўп ўтмай, 1922 йилнинг 1 февралида хукумат аъзолари қамоққа олинади ва ҳокимият шўролар кўлига ўтади.

Мустақил Бухоро Халқ Жумҳуриятининг биринчи хукумати 12 ой, иккинчиси эса атиги бой умр кўрди. Шу қисқа вақт ичидаги у бир қатор ишларни амалга оширишга улгурди:

1. Жумҳурият мустақиллиги шўролар томонидан расман тан олиди.

2. Кисман бўлса-да, миллий мудофаа қўшинини ташкил этишга муваффак бўлинли.

3. Бухорода ўзбек тили расмий тил сифатида қабул килинди.

4. Жадидлар ва қадимчилар ўтасидалини зилдият, кисман бўлса-да, бартараф этилди.

5. Жумҳуриятнинг «пул босиб чиқариш хуқуки» кайта тикланди.

6. Ташки дунё билан дипломатик алоқалар ўрнатилди. Афғонистонда, Боку, Москва, Анқара каби шаҳарларда элчихона хамда ваколатхоналар очилди.

7. Маориф соҳасида бир қатор ислоҳотлар амалга оширилди.

8. Туркистон Миллий Бирлиги (ТМБ) яширин ташкилоти фаолияти қўллаб-кувватланди. Бу ташкилот восита-сида Туркистон миллий озодлик харакатидаги тарқоқликни бартараф этишга харакат килинди.

9. 1921 йил октябр ойида Бухорога келган Усмонли Императорлигининг собиқ ҳарбий ишлар нозири Аинвар Пашшо Шаркий Бухорода давом эттаётган босмачилик харакати бошига қўйилди.

10. Шаркий Бухородаги босмачилик харакати хар томонлама қўллаб-кувватланди.

Хуллас, расман миллий ва мустақил жумҳурият барпо этиш йўлидаги харакатлар шундай натижалар билан якунланган эди. Аммо жадид зиёлиларидан бошлаб муҳтор жумҳуриятларга қадар бўлган вақтда давом этган халқнинг Истиклол орзусини кўрбошилар байроқ қилиб кўтарадиларки, уларнинг аксари сўнгги томчи қонлари қолгунига қадар шу байроқка содик қолдилар.

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ—ЯНГИЛИК ЖАРЧИСИ

Жадидчилик харакатининг сардорларидан бири бўлган Маҳмудхўжа Бесҳбудий 1875 йилнинг 19 январида Самар-

қанд шаҳри яқинидаги Бахшитепа қишлоғида уламо оиласида таваллуд топган. Отаси Беҳбұдхұжа Солиххұжа ўели асли Туркістан шаҳридан, Ахмад Яссавий авлодларидан-дир. Онаси ҳам самарқандлик әмас. Унинг бобоси Ниёзхұжа урганчлик бўлиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида Самарқандга кўчиб келган.

Махмудхұжа ўн тўққиз ёшида отасидан етим қолиб, тоғаси Мұхаммад Сиддиқнинг қўлида тарбия кўрган. Араб тилини кичик тоғаси Одилдан ўрганғанлиги сабабли ўн саккиз ёшидан эътиборан қозихонада мирзалик қила бошлиди. Айрим маълумотларга кўра, Махмудхұжа дастлаб Самарқанд, сўнгра Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган. Айни пайтда хусусий мутолаа билан шуғулланиб, дунёқарашининг кенгайишига эришган. Шу йилларда у Исмоил Фаспиралининг «Таржимон»и ва бошқа тараққий парварарлик ғоялари-ни тарғиб қилувчи газета ва журнallарни қузатиб борган. 1899—1900 йиллари буҳоролик дўсти Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарида бўлган. Беҳбудийнинг саккиз ойлик сафари беиз кетмади. Бир томондан, жадид газеталари ва иккинчи томондан, Кавказ, Туркия ва Мисрда кўрган ўқув муассасалари таъсирида у 1903 йили Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи ва Ражаб амин қишлоқларига бориб, ўша ерлик маърифат аҳли билан ҳамкорликда усули жадида мактабларини очди ва улар учун «Рисолаи асбоби савод» (1904), «Рисолаи жуғрофияи умроний» (1905), «Рисолаи жуғрофияи Русий» (1905), «Китоб ат ул-атфол» (1908), «Амалиёти ислом» (1908) ва «Тарихи ислом» (1909) сингари китобларни яратди.

Беҳбудий сиёсий-ижтимоий қарашларининг шаклланишида саёҳат, айниқса, катта рол ўйнади. У 1903—1904 йилларда Москва ва Петербургда бўлди, 1906 йили Қозон, Уфа, Нижний Новгородга борди. 1914 йили эса иккинчи маротаба араб мамлакатларига саёҳат қилди. Агар бу сафарнинг бир кисми Нижний Новгородда 1906 йил 23 август куни очилган Россия мусулмонлари қурултойи, Нижний Новгород ярмаркаси пайтида бўлиб ўтган миллий ишларга доир мажлис туфайли амалга ошган, бинобарин, унинг ижтимоий фаолияти билан боғлиқ бўлган бўлса, иккинчиси бевосита маълум мақсад билан қилинган саёҳатлардир. Уларнинг ҳар иккиси ҳам Беҳбудий ижтимоий қарашларининг шаклланишида чуқур из қолдиргани шубҳасиз.

Шу нуқтаи назардан «Ойина» журналининг 1914—1915 йиллардаги бир қанча сонларида босилган Беҳбудий «Саё-

ҳат хотиралари»га назар ташлаб, адибнинг дунёқараши тўғрисида муайян тасаввур ҳосил қилишимизга имкон туғлади. Махмудхўжа Беҳбудий 1914 йил 29 май куни Самарқанддан йўлга чиқиб, поездда Байрамали — Марв — Ашхобод — Қизил Арвот — Красноводск орқали Каспий денгизига қадар боради. Сўнг кемада Бокуга йўл олиб, ундан Туркияга ва араб мамлакатларига ўтади. «Саёҳат хотиралари» ана шу саккиз ойлик сафарнинг ўзига хос кундакликларидан иборат. Шунинг учун ҳам ундан «Ҳинд сайёхи баёноти»да берилган воқелик таҳлилини кутиш ўринли эмас. Лекин, барибир, ўзбек ёзувчи ва шоирларининг ўз хаёт йўлларини, ўзлари гувоҳ бўлган воқеалар ва кишилар тўғрисидаги хотираларини ёзиб қолдириши кенг русум бўлмагани учун Беҳбудий хотиралари худди шу кемтикни тўлдирувчи дастлабки мемуар асарлардан бири сифатида қимматлидир. Бинобарин, биз бу хотиралар орқали атоқли маърифатпарварнинг шахси, дунёқараши тўғрисидагина эмас, феъл-автори, инсоний фазилатлари ва ҳоказолар тўғрисида ҳам тасаввур ҳосил қиласиз. Модомики, шахсий қарашлар ижтимоий дунёқараашнинг бир қисми экан, уларнинг ҳам аҳамиятли экани ўз-ӯзидан аёндир.

«7 июн кундуз соат ўн иккиларда кема денгизни кўпиртириб, ҳаракатга кирди. Қисқа бир фурсатда шаҳар ва ер ғойиб бўлиб, ҳаммаёкни бепоён сув салтанати эгаллаб олди. Кема чархпалагининг гумбури бошқа хаёлларни бошдан учирив юборди. Шундай аснода ёлғиз ўйлаш мумкин бўлган нарса сув, денгиз ва кема эди». Беҳбудий кеманинг биринчи ва иккинчи классларида бор-йўғи мусулмонлардан ўзи билан бирга З киши, қолган мусулмонларнинг учинчи классда, «факру заруратдан оёқ остида ва ҳожатхоналар ҳамсоялиги»да ўтириб ва окшом ётиб кетишини кўз олдига келтириди. Бир томондан, денгизнинг гўзал манзараси, замонавий кема, бу гўзаллик ва қулайликдан баҳраманд бўлиб кетаётган носаролар, иккинчи томондан, фариб, афтодаҳол мусулмонлар.

Биз, мусулмонлар, нима ўчун Куръон, санъат ва файратлан узоқ кетдик»¹, дея куйинади Беҳбудий бу зиддиятли манзарани кўриб. Мусулмонларнинг Куръондан узоқ кет-

¹ Махмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Т., «Маънавият», 1997, 67-бет. Ушбу нашрдан олинган кўчирмалар бундан кейин матндан сўнг қавсичида бериб борилади.

ганлигининг сабаби бизга Фитрат орқали маълум. У Куръондаги сўзларни келтириб, Оллоҳ ер юзидағи ҳамма нарсани инсон учун яратганини айтган. Агар «санъат»дан узоклашишни асл маъносида тушунсак, «ғайрат»дан узоклашиш эса шундай кемаларни ярата билмаслик, ўз меҳнати билан инсон ақлиниң зийннати ва маҳсули бўлган нарсаларни бунёд эта билмаслик ва «ҳожатхоналар ҳамсоялиги»да ётиб туришдир. Беҳбудий шу зиддият ҳақида ўйлар экан, биринчи ва иккинчи классдан унинг ҳузурига баъзи бир рус ва яхдийлар келиб, у билан сұхбатлаша бошлади:

«Яхдийлардан бири дерки, «Туркистон эски дунёning Амрикосидур. Пахта, маъдан, гали, холоса, ҳар нимарса бор. Туркистон олтундур. Агарда Русия ҳукумати моне бўлмаса, барча мулкимни сотиб, пулига Туркистондан ер олиб, дехқончилик этардим. Олтун бериб, ер олиб, сўнгра олмос кўтарар эдим. Аммо, начора, Русия қонуни биз, яхдийларни қисар...» (68-бет).

Яна ўша зиддиятнинг теранлашуви. Бир томондан, бояги бечора кишилар ва уларнинг фариб ватани. Иккинчи томондан, бу фариб ватаннинг бойликлари ва уларга кўз тиккан кимсалар... Беҳбудийнинг хаёлига дафъатан шундай фикр келади: «Мен ичимда дедим: «Ташаккур рус ҳукуматига, сизни кўймайдур, валлоҳ, сиз, яхдийлар, биз, ахмакларни дарбадар ва беватан этарсиз...» (ўша бет). Лекин унинг айни пайтда ўз ватандошлари, улар турмушининг аянчлилиги сабаблари тўғрисида ҳам ўйламаган бўлиши мумкин эмас.

Беҳбудий учун ушбу сафарнинг энг ёқимли хотиралиридан бири Истанбулдаги «Гулхона» паркида Исмоил Фаспирали билан тасодифан учрашиб қолиши ва у қўнган «Шоҳин поша» отелида устоз билан ярим кечага қадар бўлган мулоқотдир. Беҳбудий Исмоилнинг илтимосига кўра, Туркистоннинг ҳар бир йирик шаҳридаги маърифий ва маданий аҳвол билан таниширади ҳамда ўз навбатида ўзи ҳам ундан янги маълумотлар олади. Ана шу сұхбат тасвиридан маълум бўлишича, 1913—1914 йилларда «туркистонли қардошлар» болаларини «ҳукумат мактаблари»га бера бошлаганлар. Бошқача айтганда, улар мадрасаларга эмас, балки ҳукумат рухсати билан очилған усули жадида мактабларига беришган. Ва бу ҳол Фаспирали учун қувончли хабардир. И.Фаспиралининг Беҳбудий келтирган сўзидан шу пайтда Туркистонда 2 жарида ва 1 мажалла бўлганлиги ҳам англашиладики, булар Беҳбудийнинг ўзи чоп этган нашрларга таалкуқли экани шубҳасиздир.

Фаспирали самарқандлик биродарининг сўзларини тинглаб, унга бундай маслаҳат беради: «Албатта, мустанди (асосли – Р.Ш.) тараққийсиз ҳукумат мактабларинда зиёдароқ бола берингиз. Рус маданиятидан қочмангиз». Сўнг бундай нидо қиласди: «Оҳ, билмийм Бухоро на ўлур» (80-бет). Бу сўзлардан унинг келажак учун жадид мактаблари кўплаб ёшларни тарбиялаб чиқариши лозим, демоқчи бўлгани аниқ ва равшандир. Беҳбудий сафари давомида Шом (Дамашқ)да бўлади ва шу шаҳар бағридаги Нафс шаҳарчасини зиёрат этиб, унда 200 минг қадар халқ яшаши, шундан 170 минги мусулмон, қолганлари эса «рум, катўлик, прутис-тант, сурёний ва 6 мингга қадар яхудий» экани, аммо уларнинг барчаси араб тилида сўзлашишини айтади ва давом этиб ёзади:

«Шаҳарға 300 қадар жомеъ ва кўб эски мактаб ва бир неча эски мадрасалар бордур. Янги мактаблар бўлса, шундан ибортадур: ҳукуматнинг мулки эъдодий (тайёрлов мактаби – Р.Ш.), мулки аскарий (аскария мактаби – Р.Ш.), мулкияни рушдийя (ўрга мактаб – Р.Ш.), сultonи туркий, сultonи арабий ва бир неча ибтидоия мактаблари бордур. Ҳукуматнинг яна бир «мактаби санойеъ»и ва икки катта кутубхонаси бордур. Нафс шаҳрида бир неча матбаа ва 2—3 жаридада чиқар. Халқ ва жамият тарафидан идора қилинатурган арабий ва Ислом низоми мактаблари ушбурудур: ватан эъдодийяси, мадрасат ут-тараққий рушдийя, иттиходи рушдийя, савқ ут-тийн рушдийя (қишлоқ хўжалиги бўйича ўрта мактаб – Р.Ш.), мадрасат уш-шарқия рушдийя, таълим ул-ватания рушдийя ва яна булар учун бир неча ибтидоия мактаблар, шаҳарда мусулмон араблардин ажзаъхона-аптиқ бор» (92-бет). Беҳбудийнинг хабар топишича, Нафс шаҳрида бундай маърифат масканларидан ташкари, муз фабрикаси, тамаки, ипак, шиша тайёрловчи ва бошқа бир қанча фабрикалар бўлган.

Маърифат шайдоси қаерга бормасин, ўша ерда биринчи навбатда ўкув муассасалари, маданият масканлари, майший хизмат тармоқлари билан қизиқади. Чунончи, у Байрутдаги дорилфунунлар Европа ва Америка сармоядорлари томонидан идора этилса-да, асосий фанларнинг араб тилида ўқитилиши, француз, немис ёхуд инглиз тилларининг эса факат бир фан сифатидагина ўрганилишини кузатган. Бу улкан маърифат кошонасида оламнинг, Туркистон ва Бухородан бўлак, барча еридан, ҳаттоқи Япониядан ҳам келган талабаларни кўрди. Бу ерга келиб, ўрнашиб қолган туркистонлик-

лар эса ҳожиларни «шикор этиш»дан, овлашдан бошқа нарсани билмаслиги Беҳбудийни ғоятда ранжитди.

«Ажнабийларнинг минглаб талабалик ҳар навъ дорил-фунуни ва неча юзлаб талабалик ҳар навъ мактаби, деб ёzáди у, эллиқдан зиёда бўлуб, мунтазам расадхона, кимёхона, ташрих ва жаррохи ва ҳикматхоналари бордур. Туркларнинг ҳам мулкий рушдийяси, аскарий рушдийяси, мактаби сultonий, икки қизлар рушдийяси, тўрт ибтидоий мактаби ва ўттуз қадар мусулмон мактаблари бордур. Мунда матбаа ҳам кўб бўлуб, хейле арабий қадим ва жадид, диний, адабий, фаний ва ҳар навъ китоблар ва йигирма қадар мажалла ва жаридалар нашр бўлинадир» (102-бет).

Беҳбудий тилга олган бу муассасалар бошқа мамлакатларнинг бадавлат фуқаролари томонидан бино этилган бўлиб, уларда, юқорида айтганимиздек, қайси мамлакатнинг фуқароси ўқишидан қатъи назар, дарс ва маъruzалар фақат араб тилида олиб борилган. Бинобарин, араб мамлакатларида Европа ва Американинг таъсири сезилиб турса-да, мамлакатнинг асл эгаси араблар экани ҳар қадамда аён. Беҳбудий гарчанд янгилик тарафдори, санъат ва адабиётнинг замонавий турларига хайриҳоҳ шахс бўлса-да, араб шаҳарлари ҳаётига кириб борган кино, Беҳбудий ифодаси билан айтганда, «синематограф» ва театр билан у қадар қизиқмаган. Ҳатто Шомда одамлар камроқ кириб томоша қилсин учун кинофильмларни факат тунда намойиш этилиши унга маъқул тушган. Акс ҳолда улуғ айём вақтида кишилар хаёли бошқа енгил-елни нарсалар билан банд бўлган бўларди, деб ўйлаган у. Беҳбудий келажакда кинонинг омма ўртасида маърифат ва маданият тарқатувчи санъат турларидан бирига айланиши мумкинлигини, ҳатто тасаввур ҳам этмаган. Умуман, жадидчилик ҳаракатининг бошқа бирорта намояндасида санъатнинг бу турига қизиқиши кўрмаймиз. Жадидлар учун биринчи навбатда мактаб таълим ва тарбия ўчғи бўлган. Шунинг учун у Туркияда ҳам, араб шаҳарларида ҳам мактаб ва дорилфунунлар ахволи билан кўпроқ қизиқсан. Туркистонда аҳолининг майлини жадид мактабларига тортиш қийинчилик билан кетаётган бир пайтда Арабистонда турли-туман мактабларнинг кенг тармоқ отгани, мактаб, кино, театр сингари янгиликларга уламоларнинг монелик қилмагани Беҳбудийда ҳавас туйғуларини уйғотган. Икки Шарқ мамлакатининг қиёси Туркистон халқларининг ҳаддан зиёд орқада қолганлиги ва бу борада жадидлар олдида турган маданий-оқартув ишларининг ҳад-

дан зиёд бисёр эканлигини кўрсатди. Беҳбудий ана шу сафар чоғида маҳаллий халқни маориф ва маданиятдан четда ушлаб туриш чор хукумати мустамлакачилик сиёсатининг бош тамойили эканини тушунди.

Лекин бу ҳол унда руслардан узоқлашиш лозим, деган фикрни уйғотмайди. Русларнинг ўзбек халқига — «сарт» ларга бўлган муносабати қанчалик таҳқирона бўлмасин, улардан кўп нарсани ўрганиш, нафакат маърифат ва маданият, балки ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам уларга етиб олиш лозим эди. Бундай улуғ мақсадга эришиш учун илм-фанни эгаллаш, хорижий халқлар тилини билиш, ёшларни илгор мамлакатларга ўқишига юбориш лозим эди. Маҳмудхўжа Беҳбудий 1914 йилги сафаридан ана шундай хулоса билан кайтди. Сирасини айтганда, Беҳбудий саёҳат чоғида, оддий сафардан фарқли ўлароқ, бошқа мақсадларни ҳам кўзлаган эди. «Ойина» журналининг муҳаррири бўлмиш Беҳбудий учун бу, аввало, хизмат сафариdir. У саккиз ой мабайнида саломатлигини тиклаш билан бир қаторда зиёрат қилган шаҳар ва мамлакатларининг иқтисоди, географияси, тарихи, меъморчилиги, мактаб ва маорифини ўрганди. Бу мамлакатлардаги сиёсий вазият ва халқ ҳаёти билан яқиндан танишиди, банк иши, темир йўл, хотин-қизлар ахвали каби муҳим масалалар билан қизикди. Ва у сафардан ғоят бой хотиралар ва таассуротлар билан қайтди, улар Беҳбудий дунёқарашининг чукур фалсафий хулосалар билан бойишига сабабчи бўлди. «Бу сафар унинг билимлари бойиши ва гуманистик фалсафасининг ривожланишида улкан аҳамиятга моликдир. Арбобнинг фалсафий ақл-идроқи ва табиати она Туркистоннинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий тараққиёти ҳақидаги ғоялари ва орзуларининг муайянлашишига ёрдам берди»¹. Шу ўринда немис олимаси Ингебор Балдауфнинг ориф кузатувига ҳам кўшилмок жоиз. У ҳам бу борада сўз юритиб, агар «Ойина» Париждан то Японияга қадар бўлган дунёни Ўрта Осиё буржуазиясига кўрсатган бўлса, «Саёҳат хотиралари» Туркистон каршисида мусулмон Шарқини җашф этиб берди, деб ёзган².

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг кўплаб публицистик мақолалари ҳали қайта нашр этилганича, тўғрироғи, тўпланиб,

¹Д. Алимова, Д. Рашидова. Махмудходжа Беҳбудий и его исторические воззрения. Т., «Маънавият», 1998, с.8.

² Ингебор Балдауф. Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993 йил 21 май.

ўрганилмаган. Аммо хозирнинг ўзида китобхонлар эътиборига хавола этилган тадқиқотларнинг ўзиёқ, унинг фаол сиёсатчи ва ўткир сиёсий шарҳловчи бўлганидан дарак беради. Чунончи, атоқли жадиднинг «Хайрул умуру Авсату-ҳо» мақоласида (1906) XX аср бошларида Туркистанда ҳаракатда бўлган тўрт партия тўғрисида хабари бўлмаган, ҳатто билишни ҳам истамаган оммага маълумот бериб, бу партияларнинг ижтимоий йўналиши, мақсад ва вазифаларини муфассал шарҳлайди ва сиёсий онги шаклланмаган б 6 миллионли Туркистан мусулмонларини бу партиялардан бири атрофида жисплашиб, ўз ҳак-хукуклари учун курашишга дъявват этади. Айни пайтда у ўзига яқин бўлган Россия мусулмонлари иттифоқи партиясининг 1905 или Нижний Новгородда, 1906 ийл бошларида Петербургда, ўша йилнинг август ойида эса яна Нижнийда ўз мажлисларига ийғилиб, сиёсий дастурларини аниқлаб олганликларини айтади. Аммо бу партия ўз мақсадига эришиши учун ўзларига сиёсий дастури билан яқин бўлган кадетларга қўшилиб, фаолият олиб боражаклари ҳақида хабар беради.

Беҳбудийнинг сиёсий публицист сифатидаги фаолияти, айникса, 1913—1915 йилларда «Ойина» журнали ва «Самарқанд» газетасини нашр этган вақтда кучайди. Бу вақтда у нафақат Туркистан халқлари ҳаётини, балки хорижий Шарқ мамлакатларидағи аҳволни ҳам яхши билган ва ўзаро қиёслаган ҳолда газета-журналнинг foявий йўналишини белгилаб, аниқ мақсад билан ҳаракат юргизаётган эди. Беҳбудий муҳаррири бўлган бу нашрларнинг foявий йўналиши эса биринчи навбатда халқ оммасининг оғир иқтисодий ва маданий шароитда яшашига сабаб бўлган баъзи бир урф-одатларга қарши курашдир. Оташин публицист ўз мақолаларида ана шундай кусурли ва заарли одатлардан бири бўлган ортиқча ҳашамли тўйлар масаласини кўтаради.

1917 йилга қадар халқимиз орасида косиблик кенг тар-калган бўлиб, оғир меҳнат талаб этадиган касблардан бири эди. Шунинг учун ҳам Беҳбудий «Аъмолимиз ёинки муродимиз» мақоласида шу касб эгаларини назарда тутиб ёзади: «Бечора косибни аъмоли тўйдур. Ўзи роҳат юзи кўрмайдир. Кеча-кундузни—18, балки 20 соатни меҳнатга ўткаратургон косибларимиз бордур... Ўн ва йигирма саналар меҳнат ва машақкат этар ва худодан ўғил тилар, тўй қилмоқ учун. Ана бечоранинг аъмоли. Йигирма саналик меҳнати уч кунда тамом» (158-бет). Беҳбудий уч кунлик тўй баъзи оиласарни ўн йил, ҳатто бир умрлик ташвишларга гирифтор

этиши, хонавайрон, беватан қилиши мумкинлигини таъкидлайди. Бир тўй косиб учун минг, ўртаҳол киши учун 2000 ё 3000, «нимбой» учун эса 5000 сўмга тушади. Ба бу сўмлар уч кунлик тўйда еб-ичилиб кетади. Косиб ҳам, ўртаҳол ҳам, ҳатто «нимбой» ҳам бу маблагни бонка, фирма ё «фойдахўр»дан олади. Шунинг учун ҳам улар қарзни тўлаш пайтида «боғу хона ва уий ичидаги асбоб»ни сотишга, ҳатто «бечора келин ва куёв»нинг кўрпа ва либосини «қарзгоҳ»га беришга мажбур бўлишади. «Нимбойлар синар, деб ёзди Беҳбудий, тириклигинда бўлмаса, ўлганда синар. Аҳлу аёли дарбадар бўлур. Ой, бу нима? Тўғриси, бир нав девоналил эмасми? Субхоноллоҳ, қарз олиб, ҳалқға ош бермоқ ақлсизлик эмасми? ҳамда иллати бедавосидур» (158-бет).

Халқ фақат тўй муносабати билан эмас, балки бошига мусибат ташвиши тушганида ҳам шунга яқин оқибатларни бошидан кечириши мумкин. Шунинг учун ҳам Беҳбудий чинакам гуманист инсон ва маърифатпарвар сифатида ҳалқни ичдан кемираётган урф-одатларнинг паст-баланд томонларини очиб ташлайди. Беҳбудий кўтарган масала хусусий аҳамиятга эмас, балки умумўзбекий аҳамиятга моликдир. Негаки, катта ҳалкнинг тўйи бўлмаган, ўлими бўлмаган куни йўқ. «Ҳар кун, деб ёзди публицист, бир мусулмонни нимарсалари бозорга дини учун... сотилур. Ҳар кун на қадар векселлар – «протест», на қадар дўкон, корхона хажз (печать) бўлур. Бу ниманинг жазоси? Тўй, маърака, таъзия, кўпкари, базм» (ўша бет). Ҳолбуки, бир маҳаллада 20 нафар кишидан бири ё саводли, ё саводсиз. Ҳаттоки, бугун қозилик килаётган киши ўрнига эртага шундай бир саводли-ilmли киши топилмаслиги мумкин. Беҳбудий ана щундай ҳалқ турмуши манзарасини чизиб, хитоб қиласиди:

«Хой, хой, ҳалойик! Бизлар девонами, соғ? Албатта... Биз тўй ва маърака хаёлидан лаззат олардук. Тўю маъракамиз ила фарҳ қиласар эдук. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани жамламоқ ва ё қўлға киргумзок учун харакат этардук. Агарда тўй ва маъракага қадимгидек оқча тўқмасак, ул оқчани на қилмок керак? Мунга жавоб берилурки, тўй ва маърака қилинсун. Аммо ҳозиргидек исроф этмасдан қилинсун. Ва мумкин қадаринча кичик қилинсун. Ва ортиқча пул ила болаларни мусулмон ва руси яхши ўқитулсун. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани эски мадраса ва мозору масжид ҳамда мактабларни шикаст-реҳтлариға сарф этилсун. Тўй ва маърака оқчасидан болаларни ҳукумат мактабларига берилсун ва бу оқчадан талабаларни Макка, Ма-

дина, Миср, Истанбулға ва Русия дорилғунун ва дорилсаноатларига юборилиб, диний, дунёвий ва замонавий одамлар етишдурмокға саъй қилинсун. Бизни Туркистонда муллим оздурки, түю маъракаға сарф қилинатурғон оқча ила Кафказ, Қирим, Үрунбурғ ва Қозонға усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур...» (159-бет).

Кўрамизки, зикр этилган мақолада Беҳбудий икки муҳим масалани кўтарган. Ҳар иккиси ҳам халқ тақдирида ўз аксини кўрсата оладиган масалалардир. Беҳбудий халқнинг тўй ва маъракалар туфайли яна ҳам қашшоқланиши мумкинлиги ҳақида бонг уриб, уни ортиқча сарф-харажат қилмасликка чақирганида, хонавайрон бўлиши ҳақида огоҳлантирганида оташин гуманист сифатида майдонга чиқади. Аммо тадқиқотчи бу билан кифояланмайди. У ортиқча чиқимли тўй ва маърака учун харажатни фарзандлари ўқишига, мадраса ва мактабларни таъмир қилишга, талабаларни хорижга юбориш учун сарфлашга чақиради. Бир томондан, у камбағал халқни хонавайрон бўлиш хавфидан холос этмоқчи бўлади, аммо, иккинчидан, сарф-харажат эшигини қаерга қараб очиш борасида маслаҳат бермоқда. Бу, унинг қарашларидаги зиддият, ҳатто жадидона худбинлик эмасмиカン?! Ахир халқ камбағал-ку, унинг зиммасига юклайтган вазифалар мушкул эмасми?

Беҳбудий гарчанд, бу харажатларнинг моддий жиҳатдан фарқини кўрсатиб ўтмаган бўлса-да, кейинги харажат аввалгисига нисбатан анчайин кам. Лекин, энг муҳими, бу ебичилиб кетадиган харажат эмас, балки қайтиб келадиган, фарзандлари тақдирини бошқа нурли манзиллар томон йўналтирадиган ва шубҳасиз, ота-оналарнинг ўzlари ҳам мевасидан баҳраманд бўладиган харажатдир. Демак, Беҳбудий бу масалани кўтариб, маърифатпарварлик жабҳасидан четга чиқмайди. Аксинча, агарда биринчи таклифи, асосан, ҳар бир хонадонни хонавайрон бўлишдан саклаб қолишга қаратилған бўлса, иккинчи таклифи, бир томондан, шу хонадонни, иккинчи томондан, бутун халқни маърифатли этишини кўзда тутади. Беҳбудий таклиф ва истакларини баён этиш асносида маърифатпарварлик дастурини изчил бир тизим тарзида тақдим этади.

Унинг маърифатпарварлик дастури куйидагилардан иборат:

1. Болаларни мусулмон, усули жадид, рус-тузем мактаблари ва гимназияларда ўқитиш.

2. Эски мадраса, мозору масжид ва мактабларнинг «шикаст рехт»ларини таъмирлаш.

3. Болаларни Шарқ мамлакатлари ва Россиядаги дорилфунун ҳамда дорилсаноатларга ўқишга юбориш.

4. Болаларни рус ҳукумати мактабларида ўқитиш; бунинг учун ҳар бир болани икки йил давомида русчага ўқитиш ва тарбия қилиш; икки йил учун тўланажак 600 сўмни тўй-маърракалар учун жамланган маблағдан олиш.

5. Болаларни тарбия қиласиган пансионлар очиш, тарбияхоналарни замонавий, миллий ва диний руҳда бўлишига эришиш.

6. Тарбияхоналар очиш ва болаларни ҳукумат мактабларига тайёрлаш учун «Нашри маориф» ёхуд «Жамияти хайрия», ё «Жамияти атфол» сингари жамиятлар ташкил этиш.

7. Бу жамиятлар ёрдамида ва тегишли юқори малакали ўкув юртларида ўқитиш орқали ҳукуқшунос, мухандис сингари мутахассислар билан бирга «замона мактабдори», миллат ҳомийси ва ходими, «Давлат Думасиға» депутат, миллий саноатимизни ислоҳ эта билувчи, техник, тижорат ва банкаларда ишлай оладиган, шаҳар думаларида ва умуман Туркистонда очилажак идораларда ишлайдиган ходимларни этиштиришдир.

«Хозирги мўйсафидларимиз турсун, ўрта ёшлар яқинда ўлиб кетар, замона ҳар куни янгилашур. Янги илм ва янги фикрлик ва фунуни замонияни дарбар қилган одамларни талаб қилур. Бу кундан бошлаб ҳар шаҳардан ҳар сана ўн-йигирмалаб ҳукумат мактабларинда бола берилса, ўн беш сана сўнгра ҳар шаҳарда 4—5 замона одами пайдо бўлур ва ҳукумат мансаблариға, замона доиралариға, тижорат ва саноатларинда кириб, бизларга манфаат еткуур. Келар замон бошқадир» (160-бет). Беҳбудийнинг маърифатпарварлик дастури халқни бир погона юқорига кўтариш, уни миллий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, ўзини-ўзи эплаш ва бошқариш мумкин бўлган салоҳиятга етказишни кўзда тутади.

Шубҳасиз, Беҳбудий ўз халқининг келажагини факат маърифат масалалари билангина боғлаб кўймаган. Ҳар таравфлама зукко аллома келажак билан қизиқиб, бошқа давлатларнинг сиёсий тузумини ўрганган ва кимдан андоза олиш мумкинлиги борасида бош қотирган. Шу нуқтai назардан Караганда, Беҳбудийнинг 1906 йил нашр этилган «Китоби мунаҳаби жуғрофияи умумий» («Умумий жуғрофиядан сайланма китоб») асари, айникса, мухимдир. Муаллиф китобнинг муқаддима фаслларидан бирида «жуғрофия»

фанининг аҳамияти ва «тариҳий жуғрофия», «сиёсий жуғрофия» ва «умроний (умумий) жуғрофия» қисмларидан ташкил топишини баён қилгач: «Хулоса, бу замонга жуғрофия илми дунёни ва андаги ҳалойик, ҳайвонот, умронот ва ҳарнаки дунёға бордур, билдиратургон керакли, бир илмий жаҳонномадур...», деб ёзади. Шу сўзлардан кейин у кишилик жамияти тарихи ва унинг муҳим нуқталарига тўхталиб ўтади. Асарнинг «Хукумат ва ҳукмронлар» фаслига келиб, бевосита давлат курилиши масалаларига оид фикрларини ўргага ташлайди. Шарқда Францияни «Фарангистон», французларни эса «фаранг», «фарангি» деб атаб келишган. Аммо айни пайтда «фаранг» сўзи умумлаштирилиб, умуман европаликларга нисбатан ҳам қўлланилган. Шу маънода Беҳбудийнинг куйидаги сўзларида ҳам баҳс французлар ҳақида эмас, балки XX аср бошларидаги европаликлар ва уларнинг давлат тизимлари ҳақида боради:

«Ҳозирға фаранглар ўртасиға мұтабар уч қисм ҳукумат ё ҳукмронлик бордур. Биринчи – идораи мустақилла (идораи мутлақа)ки, они устидан қарагувчи подшоҳ соҳиб ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закўн ва низом бўладур. Амри, ҳукми, ройи ноғиздур. Қўл остидаги барча мажлислар, маслаҳатхоналарни иттифоқи, хоҳиши, ҳукми ўшал императўрни мустаҳкам қилиши имзосига мавқуфдур. Шундай императўларни янгидан мансуб бўлиши ҳар давлат ва ҳукуматга муқаррарий қонун ва одатлар бўюнча мерос ёинки валиаҳдлик қоидалари ва ўшал ҳукуматни қўйган тартиб ва тадбирига мувофиқ бўладур» (234-бет).

Демак, XX аср бошларидаги Европа давлатларида ҳаракатда бўлган уч сиёсий тузумдан бири монархия бўлиб, унда салтанат эгаси бўлган кишининг ҳусусий қарашлари устувор аҳамиятга эгадир. «Иккинчи қисм, деб ёзади Беҳбудий, идораи машрута ҳукмронлигидурки, бу ҳукуматга тобе одамлар аксари аҳли илм ва хабардурлар. Эл ва уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишларига тараққий қилгандурки, шул тариқа фуқаролар ўз ароларидан инсофлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзларига катта ва бошқарғувчи вакил сайлайдурлар. Шу тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларга, мамлакатдорлик ишларига аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофазат қилмоқга қўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни мажлис ва маҳкамаларини «миллат мажлиси», «маслаҳатхона», «парламенту», «гўсударски дум», «мажлиси синодий», «эл мажлиси» деган исмлар ила ёд қилинадур. Яна баъзи маслаҳатхо-

налар борки, маслаҳатбошиларни, ҳукмдорларни ўзи тайин қиладур. Ушбу «миллат мажлиси»ни чилонлари машварат ила мамлакат ишлариға аралашиб, низом ва қонун тузатиб, ҳукмдор ва подшохларни қилатургон ишлариға аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амриға тобеъдур» (243—244-бетлар).

Беҳбудий тавсифидаги иккинчи давлат тузуми, бугунги атама билан айтганда, парламентар республикадир. Давлат қурилишининг бу турида подшоҳ ё салтанат раҳбарининг мавжуд бўлишига қарамай, парламент ё «миллат мажлиси» унинг раъйига эмас, аксинча, у шу ташкилот аъзоларининг раъйига қарайди ва унинг қонунларига бўйсунади. Энди Беҳбудий талқинидаги учинчи давлат тузуми билан танишайлик. «Учинчи кисм, дея фикр юритади публицист, «Идораи жумҳурият»дурки, аксар фуқароси аҳли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари баъзи ҳукumatfa етти йилғача ўз мамлакат ва ҳукumatларини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, «раиси жумҳурият», «садринишини миллат», «президент» аталадур. Ҳар бир ҳукм, амр ва тартибни мамлакат ва қўбға тааллуқли ишни «Миллат мажлиси»ни қилиб берган дастуриламал, яъни қонун ва низомномалариға мувоғиқ қилиб, бутун элға тобеъ бир кишидур. Ҳар бир ишфа «миллат мажлиси» ҳукмиға тобеъ, аларни ҳукму талабларини ўрниға келтиргувчидур. Бу икки тоифани подшоҳи баъзи мамлакатга «Элга тобе бўлбутурарман», деб қасам ичиб, баъд мансабға чиқадур» (244-бет).

Евropa мамлакатларидағи давлат тузумини Беҳбудий ана шу тарзда уч гурӯҳга ажратиб, уларнинг фарқловчи хусусиятларини тавсифлаб беради. У бу давлат тузумлари ўртасидаги фарқни ҳам шу давлатлар тасарруфидаги истиқомат қилувчи ҳалқнинг илмли-ilmсизлиги, маърифатли-маърифатсизлиги билан боғлайди. Ҳалқ қандай маданият ва маърифат босқичига кўтарилган бўлса, уни идора этаётган сиёсий тузумнинг ҳам шу ҳалқ даражасини акс эттириши мумкинлигига эътиборини қаратади. Демак, Беҳбудий назарида Евropa мамлакатларида уч хил давлат тузуми барпо этилган бўлиб, булар: монархия, парламентар республика ва республика идора усулларидир. Беҳбудий «Хуршид» газетасининг 6-сонида эълон қилинган «Хайрул умури авсатуҳо» мақоласида Россияда сиёсий фаолият юргизаётган партиялар ва уларнинг дастуриламалларини ҳам синчиклаб ўрган-

ганини намойиш этади. Унинг кузатишига кўра ўша пайтда амалда бўлган:

1. Мустабид фирмаси (хукумат партияси).
2. Машрутаи авомия (кадетлар партияси).
3. Иштирокион оммавион (социал-демократлар партияси).
4. Россия мусулмонлари иттифоқи.

Ушбу тўрт партияning сўнггиси 1906 йил 13—23 январ кунлари Россия мусулмонларининг Петербургда бўлиб ўтган II қурултойида тузилган. Агар тўрт партиядан дастлабки иккиси Европадаги давлат тузумларидан монархия ва парламентар республикага руҳан яқин эканлиги, айниқса, етакчи партияning мустабид партияси деб аталганини инобатга олсак, Беҳбудийнинг чор хукумати ва унинг етакчи партиясига бўлган муносабати ойдинлашади.

«Жадидчилик, — деб ёзали профессор Д.А. Алимова, — ўз тарихида икки босқични ўтган. Биринчиси — маърифатпарварлик босқичи ва иккинчиси — сиёсий босқич. Лекин жадидларнинг давлатчилик масаласига қарашлари биринчи даврданоқ шаклдан бошлаган ва иккинчи босқичда аник бир шаклга келган, десак бўлади. Ўтмишга назар ташлаб, улар жамиятдаги барча салбий ҳолатларни миллий давлатчиликнинг йўқотилиши билан боғлаганлар. Масалан, М.Беҳбудийнинг фикрича, хонликлар 50 йил илгари дунёдан ажралган ҳолда бўлиб, дунё эришган ютуқлардан фойдалана олмаганлар ва бу миллий давлатчиликни йўқотилиши ҳамда мустамлакачилик асоратига тушиб қолишнинг сабабларидан бири бўлди, бу эса Туркистон ҳалқларини Европа қонунлари асосида яшашга мажбур қилди. Лекин улар мазкур қонунларни билмайдилар. Хукукларни билиш, уларни химоя қила олиш учун билимга эга бўлиш лозим. У юкори маълумотли мутахассислар, хусусан, хукуқшунослар давлат думаси, судлар ва Россия маъмуриятининг Туркистондаги расмий органлари орқали миллатга фойда келтиришлари мумкин, деган фикрга келади¹.

«МУНОЗАРА» ВА «ҲИНД САЙЁХИ БАЁНОТИ»НИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбек жадидчилик харакати намояндалари орасида гарчанд, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ижтимоий фаолияти ав-

¹ Жадидчилик харакати ва унинг ижтимоий-сиёсий моҳияти. Жадидларнинг давлатчиликка оид қарашлари. Тўплам: Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т., «Шарқ», 2001, 150-бет.

валроқ бошланган бўлса-да, унинг ижтимоий ва ҳукукий қарашлари асосан Фитратнинг «Мунозара» ва «Ҳинд сайёҳи баёноти» асарларидан кейин ўз ифодасини топган. Шунинг учун ҳам Фитратнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва ҳукукий қарашлари хусусида алоҳида баҳс юритиш ўринлидир.

Ўзбек жадидчилик харакатининг улкан сиймоларидан бири Фитрат дастлаб Бухородаги эски мактабни, сўнг «Мир Араб» мадрасасини тугатган кезларда Бухоро амирлиги ҳудудларида янгиланиш кайфияти билан йўғрилган зиёлилар ҳаракати эндиғина уйғона бошлаган эди. Ана шу ҳаракат ташаббускорларининг интилишлари билан 1909 йилнинг эрта баҳорида «Ширкати Бухорои шариф» номли маърифатпарварлик жамияти йўлланмаси билан бир киши Богчасаройга ва яна бир киши Истанбулга усули жадидани ўрганиш учун юборилди. Бухоро уламолари бу жамиятга ва унинг кўшни ўлкалар билан алоқа ўрнатишига қаттиқ қаршилик кўрсатганлари сабабли, кўп ўтмай, ширкат ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди. Аммо 1909 йил 18 июн куни Бухоронинг тараққийпарвар ёшлари «Тарбияи атфол» номли янги жамиятга асос солишиди. Яна уламоларнинг қаршилигига дуч келмаслик истагида янги жамият ўзининг ҳар бир қадамини яширин тарзда қўйиб, ёшларнинг чет элга ўқишига боришлари учун махфий равища иона тўпладилар. Чамаси, ширкат томонидан Богчасарой ва Истанбулга юборилган кишиларнинг ўз сафарларидан олган таассуротлари Истанбулдаги усули жадида мактаблари фойдасига бўлган. Шунинг учун ҳам «Тарбияи атфол» бухоролик ёшлар орасида умидли хисобланган номзодларни Туркияга юборишга қарор қилган. Бу ёшлар орасида Фитрат ҳам бор эди. Шу боис у 1909—1913 йилларда Истанбул дорилфунунида таҳсил кўрди.

Фитратнинг ҳаёти ва ижодида катта аҳамиятга молик бўлган ана шу давр ҳақида турли муаллифлар турлича — баъзан бир-бирига зид, гоҳида эса бир-бирини тўлдирувчи маълумотлар беришади. Фитрат дунёқарашининг шаклланишида муҳим бўлган қўйидаги фикрлар билан танишиш фойдадан холи эмас.

«Ўзбек фитратшуносларининг мақола ва тадқиқотларида бу даврга оид саналар жуда чалкаш кўрсатилган, деб ёzáди филология фанлари доктори Ҳамидулла Болтабоев. Ҳатто бу воқеаларнинг шоҳиди С.Айний Фитратнинг хорижда бўлган даврини бир ўринда 1910 йил деб айтса, бошқа бир

Ўринда 1911 йил деб кўрсатади. Нисбатан ишончли манбалардан бири сифатида XX аср бошларида Туркистонда яшаган олим ва сиёсий арбоб Заки Валидий Тўғоннинг хотираларига мурожаат қиласиз. Уларда қайд этилишича, 1910 йили Бухорода «Тарбияи атфол» жамияти тузилган бўлиб, у йилига хайрия йўли билан бир неча талабани хорижга ўқиш учун юбориб турган ва у ерда ўз шўбаси (филиали)ни очишга мушарраф бўлган. Бу ўзбаси «Бухоро таълими маориф жамияти» номи билан расмий жамият мақомини олган. 1910 йилда Эрон йўли билан Константинопол (**Истанбул — Р.Ш.**)га келган шоир Фитрат ва Муқимиддин ҳамда Россия ўйли орқали келган Усмон Хўжа, фулжали Абдулазиз, Содик Ашур ўғли бу жамиятнинг курувчилари эдилар. Бу жамият ўн етти моддадан иборат бўлган ўз низомномасига эга бўлиб, асосан Бухородан ўқишга юборилган талабаларнинг моддий ахволи ва маънавий муаммолари билан шуғулланган. Унинг хужжатларида кўрсатилишича, 1911 йилда Истанбулга ўқишга келган 15 ва 1912 йилда келган 30 илм толибига жиддий ёрдам берилган.

Фитрат, табиийки, хорижга ўқишни давом эттириш мақсадида борган эди. Бу ҳакда турли манбаларда турлича ҳабарларни учратамиз. Уларда Фитратнинг, жумладан, «нуфузли дорилфунун»да ўқигани (Темур Хўжа ўғли), «муаллимлар гимназияси»да таҳсил кўргани (Боймирза Ҳайит) ва «Вайзин» мадрасасида таҳсил билан чекланмай, унинг ўзи айрим ҳолларда мустакил маъruzалар ҳам ўқигани (Заки Валидий Тўғон) баён қилинади. Бизнингча, буларнинг ичida нисбатан ишончлиси сунгги манба ҳисобланади. Чунки, Фитратнинг бу мадраса билан боғлиқ фаолияти айнан шундай мазмун касб этгани ўша муаллифнинг бошқа бир асарида ҳам айтилган¹.

Сирасини айтганда, бизга Фитратнинг Истанбулдаги қайси ўкув масканида ўқиганлиги эмас, балки бу ўкув даргоҳи туфайли унинг дунёкарашида қандай ўзгаришлар юз берганлиги мухимроқдир. Шу маънода профессор Бегали Қосимовнинг куйидаги сўzlари эътиборга лойик: «Туркия «Ёш турклар» инқилобидан таъсирланган йиллар эди. Хусусий турмушдан жамият ҳаётигача инқилоб ҳавосига фарқ эди. Бундай мухит Фитратга, шубҳасиз, катта таъсир кўрсат-

¹Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд. Т., «Маънавият», 2000, 6—7 бет.

ди. У сиёсатга шүнғиб кетди. Қизғин бадиий ижод билан шүгүлланди. Аслини олганда, у Туркияга кетишдан олдин ҳам адабий давраларга танилган эди. Ҳатто Неъматулла Мұхтарам уни 1903—1904 йилларда тузган тазқирасига киригтан. Жумладан, унинг «Мижмар» (хушбүй уд ёқиладиган чүедон) тахаллуси билан шеърлар ёзганини хабар қиласы. «Сұхандонларнинг ҳарифи» (паҳлавони) эканлигини таъкидлайды, ота касбига ишора қилиб, «сарроф» деб атайды. Рухиятни ғоят нозик бир ифода этган тожикча ғазалини намуна қилиб келтиради. Шуларни күзда тутиб бұлса керак, Айний 1926 йили тузган «Намунаи адабиёти тожик» китобида Фитратни тожик совет адабиётининг асосчысы, доб күрсатади¹.

Агар Фитрат Туркияга ўқишига боргунига қадар, яғни 1903—1904 йиллардағы «Мижмар» тахаллуси билан форс-тожик тилемде лирик шеърлар ёзган ва шу шеърлари билан әзгибор қозонған бұлса, у Истанбулга келген йилиең (1909) бу лирик шеърларидан кескин фарқ қилувчи, Туркистон жадидчилик ҳаракатига узоқ йиллар мобайнида дастуриламал бўлиб хизмат қилған «Мунозара» асарини ёзиб, нашр этди.

Фитрат 1929 йили вулыгар социолог танқидчиларидан бири Ж.Бойбұлатовнинг танқидий чиқишлирига жавоб ёзған «Ёпишмаган гажаклар» номли мақоласида бу асарнинг яратилиш тарихига доир баъзи бир маълумотларни тилга олиб, бундай ёзған: «Мақолангизнинг бир ерида мени Туркия сұлтонига мактуб ёзиш билан айблайсиз. Мен умримда Туркия сұлтонига мактуб ёзмадим, бу менга тамоман тухмат! 1908 йилда ёзған бир асаримда Бухоро амирига қаратилған бир хатим бор, буни инкор қымайман. Лекин 8 йил Бухоро хонлигига хукм сурған диний таассубни ва шунга таянған идора усулини эслайсизми? У вақтда бир калла 2 тийин эди. Ҳибс қилиш, ўлдириш, сангсор қилиш кундаги одатлардан эди. У замонларда китоб ёзишнинг ўзи коғирлиқ эди. Мен шу вақтларда биринчи асаримни ёздим. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир күп расмий идораларни танқид қилдим. Бу китоб Бухорода тарқалар эди.

¹Абдурауф Фитрат. Чин севиши. Т., F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 6-бет.

Унинг ноширлари бўлғон Бухоро жадидларини таҳли-
кага туширмаслик учун амирга қаратиб бир сўз боши ёз-
дим ва шунинг билан гўё танқиднинг унга эмас, маъмур-
лифа ойдин бўлғонини кўрсатдим. Менинг Бухоро амирига
қарши ҳар вақт курашганим ва курашган ташкилотларга
раҳбарлик қилганимни билмаган йўқ».

Бу асарнинг тўла номи «Ҳиндистонда бир фарангি ила
бухороли мударриснинг жадида мактаблари хусусинда қил-
ған МУНОЗАРАси»дир. Китобнинг биринчи нашрида сар-
лавҳадан кейин: «Ҳақиқат фикрлар алмашувининг оқиба-
тидир» сўzlари ёзилган. Гарчанд, баъзи манбаларда «Муно-
зара»нинг 1909 йилда нашр этилгани қайд этилган бўлса-
да, унинг биринчи нашри, фитратшунос Ҳ.Болтабоевнинг
аниқлашича, ҳижрий 1327 ва милодий 1911 или Истан-
булда «Исломия» матбааси томонидан амалга оширилган.
Асар 1912 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да, ке-
йинчалик алоҳида китобча шаклида Ҳожи Муин таржима-
сида ўзбек тилида чоп этилган.

Фитратнинг Истанбулга келиши арафасида Бухоронинг
мърифий-маданий ҳётида икки муҳим воқеа рўй берган.
Бу воқеаларнинг биринчиси 1908 йилнинг ёзида жадидчи-
лик ҳаракатининг отаси Исмоил Фаспиралининг Бухорога
келиши эди. У Бухоро зиёлилари билан учрашиб, уларга
мактаб ва мадраса таълимида ислоҳот ўтказишни маслаҳат
берган. Ҳатто ўзи ҳам Бухорода биринчи усули савтия мак-
табини очмокчи бўлган. Иккинчи воқеа эса И. Фаспирали-
нинг рағбатлантирувчи сўzlарини эшигтан Бухоро жадид-
ларининг Саллоҳхона гузаридаги Мирзо Абдулвоҳид ҳов-
лисида у орзу қилган мактабни очишидир. Афсуски, ҳар
қандай янгиликни кофириликнинг қўриниши сифатида ба-
ҳолаган уламо, кўп ўтмай, бу мактабнинг ёпилишига эриш-
ган. Фитрат ўз асарини ана шу сўнгги воқеа таъсирида
ёзган. «Мунозара» бухоролик икки кишининг — бири «қа-
дим»чи, иккинчиси эса жадид бўлган, тўғрироғи, жадидчи-
ликка мойил, европача тарбия қўрган кишининг сухбати
тарзида ёзилган. Улар ўртасида жадид мактаблари ва Бу-
хородаги бир катор ижтимоий масалалар бўйича бўлиб
ўтган баҳс-мунозаралар асарнинг foявий мазмунини бел-
гилайди.

Фарангি (асар қаҳрамонларидан бири) билан Мударрис
(асарнинг иккинчи, салбий қаҳрамони) ўртасида сухбат бош-
ланиши биланоқ, ўзини, Бухорои шариф деб улуғланишига
асос бўлган турли илмларнинг вакили деб билган му-

дарриснинг ҳатто «жукрофия» сўзини тушунмаслиги аён бўлади. Ҳатто, бора-бора Бухоронинг 2 миллионли аҳолисидан жуда оз қисмигина саводли экани ошкор бўлади. Бундан хабар топган Фарангি Мударрисга бундай сўзларни айтади: «Бухоронинг барча мардумлари, дунёning иззати ва охиратининг шарофати билан илмдан ҳам маҳрум қолганлар. Оқибат бу илмсиз ҳаётнинг ҳосили минг турли тубанликдирки, бундан қандай қаноат ҳосил қилиш мумкин?

Пайғамбарингиз «Илмни Чиндан бўлса ҳам изланг», «Бешикдан қабргача илм изланг», «Илм дунёning иззати ва охиратнинг шарафидир» ҳикматлари билан ўзларининг барча умматларини илм таҳсилифа даъват этмаган бўлар эди. Бинобарин, Бухоро ишлари шу қадар жаҳолатга ботганки, аҳоли илмли бўлғанидан кейингина тартибга тушади¹.

Фарангি баҳс давомида ўзини Пайғамбарнинг уммати деб билган Мударриснинг на Куръон суралари, на Пайғамбарнинг ҳикматли сўзларига риоя қилмай, маслакдошлари билан бирга Бухорои шарифдек кутлуғ масканни жаҳолат ботқоғига ботириб юборганини бирма-бир исботлаб беради. Шу ерда нозик бир нукта бор. Фарангি образи замирида гарчанд, бухоролик жадид образи ётган бўлса-да, Фитратнинг бу ижобий қаҳрамонни Фарангидеб аташи бежиз эмас. Негаки, у жадидчиликка четдан, хайриҳоҳ кишининг кўзлари билан қаровчи шахсгина эмас, балки европалик илғор кишиларнинг тимсоли ҳамдир. У ўрни билан ўзининг европалик «илдизлар»ини ҳам очиб, бир ўринда бундай дейди: «Биз, фарангилар, динингизнинг душмани эсакда, диний хусуматларимиз такозо қилғанидек, Куръон ва ҳадисларингизни куйдириш ўрнига, улардан ўз манфаатимиз нуктаи назаридан фойдаланмоққа, чанқоғимизни қондирмоққа ўргандик. Унинг амрларини амалга оширдик ва фавқулодда тараққиётга эришдик» (49-бет).

Фитрат бу сўзлар билан Фарбнинг Шарқ фани ва маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлган ҳолда катта ютуқларга эришган, Шарқнинг ўзи эса «фафлатда колиб, Куръоннинг саодатли ҳукмларидан ҳамда ҳикматли хабарлари-

¹Абдурауф Фитрат. Таинланган асарлар, I-жилд, 48—49-бетлар. Бундан кейин «Мунозара»дан олинган кўчирмалар матидан сўнг қавс ичидаги бериб борилади.

дан баҳра ололмай, таназзул тубига тушган», деб билади. Ва Мударрис билан Шарқ туфайли «фавқулодда тараққиёт»га эришган Фарбнинг вакили бўлмиш Фарангини ўзаро тўқнаштиради, улар ўртасида бўлиб ўтган фикр алмашувида хақиқат нурларининг таралишини кузатади. Шундай қилиб, Фитрат «Мунозара»даги Фарангни образи орқали Бухоро амирлигидаги ижтимоий ва маданий вазиятга бўлган мусносабатини баён этиб, ўзининг сиёсий ва ҳуқукий аҳамиятга молик бўлган фикрларини ифодалайди. Шу маънода Фарангни Фитрат қарашларининг ифодачиси ва ҳатто жарчиси ўлароқ майдонга чиқади.

Фитрат жадид сифатида, биринчи навбатда, инсоннинг дунёга келиб, илм олиш ҳуқуқига эгалиги ва шу ҳуқукдан фойдаланиш лозим эканлигини таъкидлайди. Инсоннинг бу ҳуқуки Пайғамбар ҳикматлари ва Куръон сураларига уйғун бўлишига қарамай, жамиятдаги фикри котиб қолган кимсаларнинг қаршилигига учраб, оёқости қилиниши унда кучли эътиroz уйғотади. Умуман, «Мунозара»да ана шу руҳ – уламолар тутган йўлга, улар эгаллаб турган маррага қарши исён бошлиш, норозилик кайфиятини ифодалаш пафос даражасига кўтарилади. Агар инсоннинг илм олиш ё олмаслик ҳуқуки фақат унинг ўзига, тақдирига таъсири этганида, бу у қадар катта фожия бўлмаслиги мумкин. Лекин, модомики, жамият кишилар йиғиндиси ва бирлигидан иборат, Бухоро амирлигидаги халқ оммаси эса илм ва маърифатдан узоқда яшаётган экан, бу нарсанинг амирликдаги ижтимоий-сиёсий тузум ва маданий шароитга таъсири этмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам дин олимларининг, амирликдаги реакцион гурӯхнинг файриилмий ҳаракати оқибатида амирлик ижтимоий тузум сифатида чириди, халқ оммаси эса жаҳолат ботқоғига ботди. Бинобарин, Фитратнинг, яна такрорлаймиз, жадид сифатида янги усуздаги мактабларни ҳимоя қилиши, мадрасаларда йиллаб ижтимоий ҳаёт учун муҳим бўлмаган «фан»лар ўрнига ҳаётий зарур дунёвий фанларни эгаллаши лозимлиги тўғрисида жон куйдириши – бу халқнинг, ўзбек давлатчилигининг эртанги куни тўғрисида қайтуриши эди. Мударрис Фарангининг ҳар қандай мантиқли, асосли фикрларини «коғирлик»ка йўйиб, уларни рад этади. Шунда Фарангни бир пайтлар мусулмон обод ўлкалардан бири бўлган Испанияни мисолга келтириб, бундай дейди:

«Фаранг: Улкан Андалус қитъаси 450 йил мусулмон сultonларнинг идораси остида уламо ва фузалонинг кўплифи

бўйича мусулмон ўлкаларининг биринчиси эди. Жуда кўп уламо киром этказиб, бисёр авлиёи изом етишитирди. Андак фафлат шумлифи ва андишасизлик оқибатида Испания насронийларнинг тасарруфига ўтиб қолди. Бир олам уламо ва авлиёнинг умри ўтган масжид ва мадрасалар, бутхона, ўша бутун ислом улуғларининг қабрлари бутпарастлар томонидан поймол бўлган. Илгари азон садоси янграган жойларда бугун қўнфироқ овози жарангламокда» (66-бет).

Шубҳасиз, Фитрат «Мунозара»ни ёзган вақтда мусулмончилик асосларини хурмат қилган киши эди. Лекин у Испаниянинг мусулмонлар қўлидан насронийлар ихтиёрига ўтиб кетганини ачиниш туйгулари билан эслатмайди. Балки, ўтмишда рўй берган воқеалардан сабоқ олиш керак, деган маънода шу сўзларни айтади. Сўнг фикр нишабини мақсад сари буради:

«Фарангি: Бухоронинг ўзини ўруслар эгаллаганларми ё йўқми? (Асар ёзилган вақтда, ҳар ҳолда Бухоро амирлиги Кўкон ва Хива хонликларидан фарқли ўлароқ яrim мустақил бўлган – Р.Ш.) Агар эгалламаган бўлсалар, ҳар куни император томонидан амирга ё консулдан күшбегига келадиган янги бир таклифнинг боиси нима? Шояд бу хукмлар дўстонадир, деб айтсангиз, мен ҳам камоли одоб билан Сизга дейманки, нега буни муқобили сифатида амирдан ҳам ўрус давлатига бирор таклиф бўлмаяпти?» (67-бет).

Фаранги ўз фикрини давом эттирар экан, яна бундай тарих фактларини юзага чиқаради: «Жаноби Мударрис! Бухоро илгарилари тугал мустақил ва икки милийн нуфузи бўлган бир давлат эди. Музаффарнинг мағлубиятидан кейин хонлик тантанаси амирликка, истиқлол дабдабаси вассалликка ўзгарди, раият нуфузи уч баравар, ер майдони эса ўн баравар тушиб кетди. Агар яна бир оз муддат эски фафлатингизни давом эттирангиз, дин ва миллатингизнинг фамини емасангиз, шараф ва номусингизнинг муҳофазасини ўйламасангиз, меҳрибон она-Ватанингизнинг хукуқини унутсангиз, жаҳонгир Темур бобонгизнинг шаъни ва иззатига хиёнат қиласангиз, бў мужассамани ваҳималар доирасидан ҳам чиқариб ташлаб, ном-нишонсиз, шарафсиз, иззатсиз роҳат уйида азалабад ухляяжаксиз!» (68-бет).

«Мунозара» Фитратнинг юрагида жўшиб турган ана шу башоратли фикрни айтиш учун ёзилган! Фитрат бу асарни ёзган вақтда бор-йўғи 23 ёшда эди. У тарихий жараённи таҳлил этиши ва воқеаларнинг мантикий ўсиш қонуния-

тини яхши билиши орқасида 1917 йилги Октябр тўнтаришини, 1920 йилдаги «Бухоро инқилоби»ни ҳам бирини саккиз, иккинчисини эса ўн бир йил аввал башорат этган. У ана шу башорати амалга ошмаслиги учун бошқа ҳаммаслаклари билан бирга жадид мактаби ва жадид маърифатчилигини тарғиб этишини ўзининг виждоний бурчи, деб билган.

«Фаранги: Илм мулк-мамлакат ободлигининг сабабчи-сидир. Илм миллат тараққийсининг боисидир. Илмдирки, Амриқо ваҳшийларининг қайназини ушбу даражадаги та-комул ва буюклик мартабасига етказган. Илмдирки, Эрон заминида зиёлиларни йўқ қилмоқчи бўлған икки отни та-наззул ва зиллат ҷоҳига кулатган. Илмдирки, бир сиқим инглиз ороли эгаларини Ҳинд, Миср, Белужистон ва Арабистоннинг бир қисмиға фармонраво қилған, ўруснинг зиёли бўлмаган аҳлини Татар, Қирғиз, Туркистон, Қафқаз мусул-монларига молик қилиб кўйган...» (62-бет).

Жадид мактаби, Фитрат наздида, илмнинг бешигидир. Бу бешикдан кейин, албатта, маҳсус ўрга ва олий ўкув юртларининг бўлиши ва ёшлар таҳсилни шу тарзда, занжирсиз-мон давом эттиришлари зарур. Илм фақат сабоқ олиш, газе-та-журналларни ўқиш эмас, дехқончилик, саноат, мудофаа ҳам илмни, янги техникани тақозо этади. Кичик бир оролнинг эгаси бўлмиш инглизлар илм орқасида кудратли ҳарбий давлатга айланиб, жаҳоннинг қарийб ярмини босиб олишган. Туркистон ва Бухоро худудларидағи ҳокимлар эса илмсизликлари орқасида ўз ватанларини душман қўлига топшириб кўйибдилар. Фитрат айтмоқчи бўлған фикр ана шу ўзанда ҳаракатланади. Мударрис гарчанд, ҳамма нарсада «кофирилик» изларини кўрса-да, ислом хукуқининг маси-хий давлатлар тажовузи билан топталаётганини сезмайди, масжидларга итлари билан кирган чор амалдорлари, улар-нинг назарида, исломий қадриятларни оёқсти қилмайди, инсон эътиқоди ва хукуқларини поймол этмайди. Улар бундай катта нарсалар билан эмас, балки жадид мактаби ўкувчилирининг курсида, худди ўрисларга ўшаб ўтириши билан чиқиша олмайди. Илмсизлик ҳатто уларнинг кўзларини ҳам торайтириб кўйган.

Мударрис Фарангининг Бухоро амирлигидаги вазият оғир ҳолга келганлигини кўрсатувчи факт ва далиллари олдида эсанкираб, ундан нажот йўлини кўрсатиб беришни сўраганида, Фаранги нажот фақат жадид мактабларида эканини айтади. Фарангининг бу жавоби бугунги авлодга сод-

дадиллик бўлиб туюлиши мумкин. Аммо ҳалқни маърифатли этмай, уламони жаҳолат ботқоғидан чиқармай туриб, жамият кемасини тараққиёт манзиллари сари бошлаш, мус-тамлакачиликнинг сиқилиб келаётган занжирларидан халос бўлиши амри маҳол эди. Шунинг учун ҳам жадидларнинг нажот йўли сифатида янги усулдаги мактабларни тар-ғиб этиши ва очиши тарихан тўғри эди.

Жадидларнинг дикқат-марказини доимо аёллар масаласи эгаллаб турган. Фитрат «Оила» рисоласини ёзиб, бу масалага оид қарашларини кенг баён қилган. Ёзувчи Бухородаги аёллар масаласини, уларнинг ҳақ-хуқуқлари, жамиятда тутган ўрнини ҳам, шубҳасиз, мактаб билан ўзаро боғлиқ ҳолда кўйган. Шунинг учун унинг бу борадаги қарашларини маълум бир якунга эга, деб бўлмайди. Асарнинг бу борада фикрлар баён қилинган куйидаги лавҳасига эътибор беринг:

«Фаранги: ...Энди айтинг-чи, Бухорода аёллар ҳам таҳсил оладиларми ёки йўқ?

Мударрис: Йўқ, аёллар таҳсил кўрмайдилар.

Фаранги: Нега уларни таҳсилдан бебаҳра қолдирганлар? Аёл акли таълим ва тарбия хусусида эркакдан камроқ бўлмаса керак. Бизнинг ҳакамлардан бири айтадики: «Биз Америко ва Франсиё аёлларининг ихтиrolари мушоҳадасини кейин билдики, аёлнинг тушуниш даражаси эркакнидан кам эмасdir. Ва Сизларнинг Пайғамбарингиз ҳам буюрадики, «Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарзидир». Аёлларнинг тарбияти фойдали бўлиб, «Кимки яхшилик келтирса, унга ўн баравар» оятининг ҳукмига кўра, яхши амалларга эга бўлишилик вожибdir. Негаки, яхши амаллар яхши ахлоқсиз мумкин бўлмайдир. Бизнинг биринчи тарбиямиз оналаримиз тарафидандир, уларнинг ўзлари тарбия кўрмаган бўлсалар, биз ҳам уларнинг ёмон тарбиясидан ҳамиша ёмон ахлоқ эгаси бўламиз. Шу сабабли донолар бизнинг оламни инсоният доирасидан ташқарида, деб биладилар. Юртнинг баҳтсизлиги заминнинг саодатсизлиғидирки, аёллар у ерни таълим ва тарбия шарафидан маҳрум қиласидилар». (58—59-бетлар).

Шубҳасиз, Мударрис жонли тимсоли бўлган мусулмон уламоларининг аёлларга, уларнинг жамиятдаги ўрнига нисбатан муносабати Фарангининг бундай қарашига зиддир. Уларнинг фикрича, аёл туғиши ва насл қолдириш учунгина Оллоҳ томонидан яратилган.

«Мударрис: Ажаб одам экансиз. Беҳуда ишларнинг ташвишини қиляпсиз. Аёлларнинг яратилишидаги хикмат «таволуд ва таносул» (туғиши ва насл қолдириш)дир. Мен аввалдан арз қилдимки, бизда таҳсил 37 ёшда тамом бўлади. Бу суратда агар аёлларни ҳам таҳсил эттирсак, уни тугатгандан сўнг, ёши 37 га борганда, ҳеч бир эркак уларга рагбат қилмайди ва у вакътда «силсилаи таносул» (кетма-кет насл қолдириш) узилган бўлади». (59-бет).

Мударрис усули жадид мактабининг, эски мактаб ва мадрасадек, узок чўзилмаслигини эшитганида ҳам ўз билганидан қолмай, «сайраши»да давом этади: «Фарангি биродар, бўлмайди, асло бўлмайди. Сиз айтгандек осон бўлған таҳсил усулини қабул қилганимизда ҳам яна бўлмайдики, кизларни илм таҳсили учун кўчага чиқариб юборсак». (59—60-бетлар).

Баҳснинг давомидан маълум бўлишича, эркаклар ахлоқининг бузук бўлиши ҳам шариатдаги маълум бир нозикликларга боғлик. Демак, эркаклар ахлоқининг бузилишига, хотин-қизларнинг умумий таълим тизимидан маълум дарражада четда ушлаб турилиши боис ҳам эски таълим усуллари-ю, бу усулларнинг суюнчи бўлган уламолар экан. Шундай қилиб, Фитрат Фарангি билан Мударриснинг баҳси орқали ўз даврининг ички зиддиятларини, жамиятни ҳаракатга келтирувчи кучлар ўртасидаги курашни, ўзбек халқининг ҳанузга қадар феодал тузум шароитида, жаҳолат оғушида яшаётганилиги сабабларини очиб ташлайди.

Фарангি Мударриснинг усули жадида мактабига бўлган барча эътиrozларини ўз далиллари билан бартараф этар экан, бундай мактабларнинг нафакат Истанбул, Боғод, Ноғойистон ва Кавказда, балки Мадинаи Мунавварада — ислом динининг марказида ҳам очилгани ҳақида маълумот беради ва бу мактаблар «аввалгидан олимроқ, мутаддайинроқ ва ватанпарварроқ» шогирдларни етиштириб чиқараётганини айтади. Чамаси, худди шу ўринда Фитрат «ватанпарвар» сўзини биз тушунган маънода илк бор қўллади. Фитрат талқинидаги усули жадида мактабининг эски мактабдан фарқи шундаки, «болани олти ёшлигидан мактабга юборадилар, у ўн тўқиз ёшида олим, мутаддайин, ватанпарвар, диндўст, миллатпараст, сиддик, одил, тамом исломий амрларга муте, бутун инсоний шартларга муштамал бир шахс бўлади. Демак, мактаби қадим ва мадрасалардаги усули қадим билан

бирга ўттиз йил, таҳсили жадида муддати эса ўн уч йилдир» (83—84-бетлар).

Таҳсилнинг жадидлар ишлаб чиқсан бу усули хотин-қизларнинг ҳам тўлақонли илм олишларига имкон туғдиради. Бинобарин, «усули жадидага кўра, осонлик билан аёллар ҳам, эркаклар ҳам олим бўладилар» (85-бет). «Таҳсили жадидада, дейди Фитрат ўз қаҳрамони тилидан, кизни олти ёшлигига мактабга берадилар, агар хоҳласалар, ўн саккиз, аксарият ўн тўрт йил ўқитиб, тафсирхон ва ҳадисхон олима қилиб күёвга берадилар» (84-бет). Фитрат хотин-қизларнинг эркаклар билан баравар илмдан баҳраманд бўлмаслиги жамият ва халқ тақдирига салбий таъсир кўрсатиб келгани ва ҳозир ҳам кўрсатаётганини алоҳида таъкидлайди. Худди шу масала ёзувчининг ижтимоий ва хукуқий қарапашларида марказий ўринлардан бирига чиқади. Фикримизча, ушбу муаммонинг илдизларини ижтимоий воқеликнинг ўзидан қидириш керак. Аёл кишининг жамиятда, уни бошқариш ва оиласда тутган ўрни хусусида гап кетар экан, юридик фанлари доктори Фозил Отахўжаевнинг бу борадаги фикрини келтириш ўринли бўлади деб ўйлаймиз: «Жамиятда мавжуд бўлган иқтисодий муносабатларнинг меҳнат тақсимотига таъсири никоҳ-оила муносабатларида ҳам намоён бўлади. Оиласда эркакнинг бош бўлиши бошқа оила аъзоларининг хукуқий мақомига тегишли асосда таъсир этади. Эркакнинг оиласдаги хукмронлиги иқтисодий хукмронлик оқибатидир.

...Давлат тўнтаришига қадар Туркистон ўлкасида никоҳ ва оила муносабатлари шариат ва одат қоидалари билан тартибга солинган. Шариат ислом мамлакатлари учун қўлланishi мажбурий қонун бўлган, шариат бўйича хотин-қизларнинг хукуқи бирмунча чеклаб кўйилган, оиласда эр бошлиқ бўлган.

...Шариатнинг гувоҳлик масаласидаги қоидаларидан бири эркаклар томонидан берилган гувоҳликнинг хотинлар гувоҳлигига нисбатан ғифзал хисобланишидир. Шариат бўйича эркаклар хотинларга қараганда устун турганлар, шу сабабли битта эркакнинг берган гувоҳлиги тўла далил, битта аёл томонидан берилган гувоҳлик эса ярим далил хисобланган. Шунинг учун шариат икки аёл томонидан берилган гувоҳликни битта эркак томонидан берилган гувоҳликка баробар деб хисоблайди. Бундан ташқари жиноят

ишиларида, коида бўйича, аёллар гувоҳликка чакирилмаганлар ва улар томонидан берилган гувоҳлик эътиборли ҳисобланмаган.¹

Келтирилган фикрлар жамиятнинг аёл кишига — сўзи ва тақдирига бўлган муносабатни кўрсатиб турибди. Энди Фитратнинг асари муносабати билан бошлаган фикримизни давом эттирасак. Фарангি жадид мактабини очишни тақозо этаётган масалаларни бирма-бир қайд этиб, Мударрисга дейди: «Биринчи, Сизларнинг мактаб ва мадрасангиз таҳсил усули фоят узокдир, шу сабабдан бечора аёллар улар учун ҳам фарзи айн бўлған илм ва ирфон шарафини қўлга киритишдан маҳрум қолмоқдалар. Иккинчи, улар илмсиз қолмоқдалар, ҳар (бир) илмсиз тарбиясиз бўлғани каби, улар ҳам тарбиясиз бўлиб қоладилар. Маълумдурки, ким тарбиясизнинг қўлида катта бўлса, у тарбиясиз ўсади. Бинобарин, Сиз ҳаммангиз тарбиясиз қолмоқдасиз, чунончи, колғансиз ҳам...» (90- бет).

Фаранги бу сўzlари билан Мударрисни ҳам жамиятнинг тарбия кўрмаган аъзоси, деб тушунади ва бу фикрни унинг юзига дангал айтади. Мударрисни бундай аташнинг боиси шундаки, унинг онаси илмсиз бўлған, бинобарин, ўз фарзандларини, чунончи, Мударрисни ҳам тарбия қила олмаган. Ўз навбатида, Мударриснинг хотини-да илмсиз улфайгани учун уларнинг фарзандлари ҳам тарбиясиз бўлиб ўсади. Фитрат тарбия деганда ўқимишли одамни назарда тулади. Тарбиянинг асосий унсурларидан бири, унинг фикрича, илм. Бинобарин, муаллиф талкинида, ота-она тарбияси илм билан кўшилган бўлиши, аникрофи, фарзанд мактаб кўрган, маълумотли, жаҳолатдан йироқ ота-она томонидан тарбияланиши лозим. Агар шу Мударриснинг ўзини оладиган бўлсан, у ва унинг ўзига ўхшаш, фикрий даражаси тубан хотини фарзандларини қандай тарбия қилишлари мумкин? Агар жамият шу Мударрисга ўхшаш кишилардангина иборат бўлса, бу жамиятнинг таназзулга юз тутиши, жаҳолат ботқоғига ботиши шубҳасиздир.

Фитрат гарчанд, фарангтили билан тарихий жараённи таҳлил этувчи фикрларни баён этмаса-да, улар ўз-ўзидан хаёлимизда пайдо бўлади. Фитрат бор ҳақиқатни англаб

¹Ф. Отахўжаев. Ўзбекистон Республикаси никоҳ тўғрисидаги қонунларининг ривожланиши ва уларни такомиллаштириш муаммолари. Докторлик илмий иши, УДК-347.6 (571.1), Т., 2000, 82—83-бетлар.

стади. Шунинг учун ҳам жадид мактабини очиш зарурлигининг ижтимоий сабабларини кўрсатишда давом этади:

«Фаранги: Учинчи, Сиз насронийлар устингиздан фалаба қилиб, номингизни олам сахифаларидан ўчириб юборишга восита бўлған илмларни таҳсил олмоғингиз лозим...

...Насроний давлатлар ҳарбий аскар, оловли ҳарб қуроллари: тўп, милтиқ, динамит, бомба сингари, лашкарни сафарбар этмоқ учун эса, кема ва бронепоездларга эга. Мусулмонларнинг ҳам мазкур асбобга энг муқаммал тарзда эга бўлиши лозимми? Ё уларнинг муқобилида ўзининг номунтазам лашкарини таёқ, пичок, ханжару эгри шамшир, тийра камон билан қуролланиб, от-аробаларда йўлга тушиб, ҳеч қандай қаршиликсиз ўзини коғирларга мағлуб ва исломнинг йўқ бўлишига маҳқум этадиларми?..

Насроний давлатлар ишлатаётган қурол-яроғлари одамнинг бир неча минг йиллик илм ва ижтиходининг натижасидир. Асрлар ўтмоқдаки, ҳануз бирор нафар мусулмон улардан бирор намунасини ясағанини эшитмадик. Ва аминмизки, бундан кейин ҳам ясамасалар керак. Магар вақти етдики, ҳозирги кунда таҳсил билан умумни комилликка етказса». (90—92-бетлар).

Фитрат ана шу тарзда ўз фикрини ривожлантира бориб, нафақат усули жадида мактабини очиш, балки яқин келажакда насронийлар ихтиёрида бўлганидек ҳарб қуролларини ясашга ёрдам берадиган илмларни ҳам ўрганиш лозимлигини таъкидлаб ўтади. Шу ўринда бир нарсани айтиш жоизки, жадидчилликни қоралаш авж олган ўзро ҳокимияти йилларида бу оқимнинг ўз олдига факат маърифат — мактаб тизимини ислоҳ этиш масаласини қўйгани айтилар ва шу билан жадидчилликнинг чегараланганлиги хусусида оғиз тўлдириб гапирилар эди. Фитратнинг 1909 йилда ёзилган «Мунозара»си бу фикрнинг ўта сохта эканини исботлаб турибди. Жадидлар, хусусан муаллиф, яқин келажакда илм-фани ривожлантириш, ҳатто ҳарбий қуролларни ишлаб чиқариш ва мустақиллик учун курашишни орзу қилишган. Адаб «Мунозара» билан мадрасаса таълимдининг даврдан орқада қолганини, уни тубдан ислоҳ этиш зарурлигини исботлаб берди.

Асарда Мударриснинг пўпанак босган фикрлари бирмабир рад этилиб, ниҳоят, унинг сўнгги далили — Амир Темур, Махмуд Фазнавий, Нодиршоҳ Эронийларнинг «тараққиёт замонлари»да машҳур бўлған мусулмонларнинг ана шу мадра-

садан чиққанликлари масаласига тұхталиб, унга сұнгги қақшатқыч зарба берилади:

«Фаранги: Қайси замонни айтапсиз? Бу подшохларнинг тараққиёт замони қачон бўлған? Улар эгаллаган оламлар қаёққа кетди? Амир Темур ҳодисаларнинг ахбори бир кечада Ҳиндға етиб боради, деб қачон гумон қилған? Бир нафар одам йўлнинг икки минг қадамидан бир соатда эллик кишини тортиб кетиши Нодиршоҳнинг хотиридан ўттаними? Бу подшохлардан ҳар бири Ҳиндни Чинға қадар қабзайи тасарруфига олғаниға шубҳа йўқ, лекин улар ўтиши билан ўша шаҳарлар ҳам аввалги ҳолатига қайтған, уларнинг тараққиёти мувакқат, ўша шахсларнингтина қаётига боғлиқ эди. Оврупа давлатларининг тараққиёти эса доимийдир...» (93-бет).

Ана шу тарзда Фаранги билим ва мантиқ кучи билан ўзини менсимай, ҳатто сенлаб қўпол муомала қилган Мударрисни мот қиласи ва Мударрис баҳс охирида унинг «хийла донишмандлиги»ни тан олиб, сизлашга ўтади. Фитрат бу асари билан диний масалалар бўйича ҳам, замонавий фантехника бўйича ҳам катта билим ва баҳслашиб маданиятига эга шахс эканини намойиш этди. «Мунозара»да олға сурилган ижтимоий-сиёсий ва хукуқий қарашлар жадидчилик қирғонига яқинлашиб келаётган ёшлар сафини кўпайтириб, уларни руҳий, маънавий ва илмий жиҳатдан том маънода куроллантириди. У Туркияга борган пайтда «ёш усмонлилар»нинг инқилобий ҳаракати натижаларидан сабоқ олиб, унинг ташаббускорлари билан мулокотда бўлгани шубҳасиз. Шунинг учун ҳам мазкур асар «ёш усмонлилар» ҳаракати таъсирида ёзилган, десак хато бўлмайди. Хорижда нашр этилган «Миллий Туркистан» (1952 йил 80—81-сонлар) журналида ёзилишича, Фитрат Истанбулдаги муаллимлар гимназиясида ўқиётган пайтда «ёш усмонлилар» фаолияти билан яқиндан қизиқкан ва уларнинг ҳаракат усусларини дикқат билан ўрганган. Шу билан бир қаторда у Туркияда нашр этилган «Турк юрду», «Сирот ул-мустақим» ва «Таърифи муслимин» сингари газета ва журналларни ҳам мунтазам равишда кузатиб борган ва бу нашрларда эълон қилинган мақолалар уни «Мунозара»ни ёзишга илҳомлантирган. Хорижий муаллифнинг бу фикри шу билан тасдиқланади, Фитрат ушбу нашрлардан бири — «Таърифи муслимин» орқали Бухоро вазири Насруллоҳбек Парвочига «очиқ ҳат» йўллаб, унда жумладан, «Мунозара»даги фикрлари билан ҳамоҳанг бўлган қуйидаги-

ларни баён этган: «Ҳар қанча кўз ва қулогингизни беркитсангиз ҳам, бу қадимий ислом миллатининг фарёди ва муқаддас ватанимизнинг хароблигига ачинмай турга олмайсиз. Миллатимиз ва юртимизни шу холга келтириб қўйдикки, дунёning бурчагида энг қийин кунларда ташвиш чекиб яшаётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга қон йиғламоқдалар».

Кези келганда айтиш керакки, Фитрат Бухоро вазирига «очик ҳат» ёзибгина қолмай, балки «Мунозара»нинг хотима қисмида бевосита амирнинг ўзига ҳам мурожаат этади. Аммо унинг бу мурожаати бошқа мақсадни, яъни асарда баён этилган танқидий фикрлар ҳукмдорга эмас, балки амирликдаги мутаассиб кишиларга қаратилганини айтиб, разаб оловини уларга қаратишни кўзда тутган. Шу билан бирга у китобхонларга мурожаат этиб, Фарангтилидан айтилган фикрларни яна бир карра эслатишга интилган. Сўзиз «Мунозара» ўз вақтида ёзилган ва кейинчалик жадидчилик ҳаракатига катта таъсир кўрсатган асар. Унинг ана шу таъсир кўрсатиш кудратини сезган самарқандлик драматург Ҳожи Муин ўзбек тилига пьеса тарзида таржима этди ва бу икки пардали сатирик асар Самарқанд ва Тошкент сахналарида муваффақият билан қўйилди. Ҳожи Муиннинг «Эски мактаб ёки Янги мактаб» (1916), Хуршиднинг «Жадид ва қадим» (1919) пьесалари Фитратнинг «Мунозара»си таъсирида майдонга келди. Асарнинг бундай акс-садо беришининг боиси унда Фитратнинг ўзига хос маҳорат билан ифодаланган фалсафий, тарихий, сиёсий, ижтимоий ва хукукий қарашларидир.

Адабнинг Туркиядаги талабалик йилларида ёзган иккичи насрый асари «Ҳинд сайёхи баёноти» деб номланган бўлиб, «роман услубида ёзилган бу асар» Садриддин Айнийнинг фикрига кўра, Бухоро аҳолисига «Мунозара»дан ҳам кўра кўпроқ таъсир кўрсатган. Бу ҳар икки асар мавзу нуқтай назаридан ўзаро яқин: уларда бухоролик ёш талабанинг она юртида хукм суроётган вазиятни халқ ва унинг келажаги фойдасига ўзгартиришга қаратилган фикрлари етакчилик қиласиди. Агар Фитратнинг биринчи асарида Фарангтилидан Мударрис гўё Ҳинdistонда дафъатан учрашиб қолиб, ўзаро баҳсга киришган бўлсалар, бу асарда ҳинд сайёхининг Бухорода кўрган-кечиргандар тасвир доирасига тортилади. Асарда Бухоро амирлиги худудидаги ҳаётнинг барча ижтимоий ва маданий кирралари ёритилиб, муаммолари ўртага ташланади. Бу асарда ҳам амирликдаги ноҳуш манзараларни фош этиш пафоси устувор аҳамиятга эга. Файзулла Ҳўжаевнинг ушбу асарда

«амирликнинг чирик системаси» кескин фош қилингани хусусида билдирган фикрлари, Бухоро амирлигига қарши курашда «ёш буxorоликлар» учун дастуруламал аҳамиятига молик бўлганидан шаходат беради.

Форс-тожик тилида ёзилган «Хинд сайёхи баёноти» 1912 йили Истанбулда нашр этилган. Ёзувчи асарда Бухоро ҳақида кўп яхши гапларни эшифтган ва шу гаплар таъсирида кўхна мулкка ташриф буюрган хинд сайёхи образида ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам хинд сайёхининг назарига тушган ва унда салбий ёки ижобий фикрлар уйғотган ҳодисалар муаллифнинг типиклаш «ғалвири»дан ўтган.

Муаллиф бу асарга ҳам хинд сайёхи билан бирга иккичи персонажни киритиши лозим топган. Аммо «Мунозара»дан фарқли ўлароқ, бу персонаж хинд сайёхининг, аксилкиёфаси эмас, балки маслакдоши бўлган бу xorолик навқирон йигитдир. Уни биз «ёш бу xorоликлар» ҳаракатининг бўлажак аъзоси сифатида идрок этсан, хато бўлмайди. Фитрат асар бошида Бухоро аҳолисини уч тоифага ажратиб кўрсатади: булар уламо, умаро ва фуқародир. У уламони бундай таърифлайди:

«Маълумингизки, Бухоро қадимдан фоят доно ва зукко бўлиб етишган фузало ахлини тарбиялаб, вояга етказган. Ҳар куни бир Абу Али, Форобий, Мухаммад ибн Исмоил Бухорий ва Үлугбек кабиларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тариқа ўзининг шарафли довругини жаҳон ҳалқларининг қулоқларига зирак қилиб таққан. Аммо мана, икки юз йилдирки, ўзининг илмий қимматини йўқотмиш. Мирзажон Шерозийнинг¹ келиши билан Бухоро уламолари «зиёдати лафзи салосин» маънисини таҳқиқ этишдек нафъсиз ишға берилиб, адашмишлар. Туркистонликларнинг кўпчилиги айни шунда таҳсил кўрганлари боис бу xorоликларга эргашиб, улар ҳам жаҳолат ва фафлат ботқоfiga ботмишлар. Алал оқибат маданият осмонининг порлок юлдузи, инсоният китобининг нурли саҳифаси бўлмиш Туркистонни дўсту душман олдида эшитиш ва гапуриш бобида уятлик бир ҳолға етказмишлар, ҳалокатга мубтало этмишлар.» (98—99-бетлар).

Кўрамизки, Бухоро аҳолисини ташкил этган уч тоифа ичida салмоқли мавқени эгаллаган уламо «Мунозара» ор-

¹XVIII асрда Эрондан келиб, Бухорода яшаган мударрис.

қали танишимиз Мударриснинг қавмидир. Фитрат ана шу тоифанинг «нафъсиз иш»ларга берилиши ва адашиши орқасида Бухоро амирлиги XVIII асрдан бошлаб тубанликка юз тутган ва бугунги кунда «жаҳолат ва фафлат ботқоғи»га ботган, деб ҳисоблайди. Унинг фикрига кўра, иккинчи тоифа, ўз навбатида, икки гурухга ажралади: «Биринчи, жоҳил ҳокимзодалар бўлиб, оталарининг ҳукмронлиги даврида фиску фуржур ва бемаъниларча майшатга берилиб, барча инсоний фазилатлардан, ҳатто зарурий хат-саводдан ҳам бебаҳра қолмишлар. Бошқа бир тоифа аттор ва боққоллар бўлиб, ҳар икки дунёнинг саодатидан имкон борича баҳрамандлик истамишлар ҳамда илму фазл таҳсилини инсоний фазилатлардан биладиларки, ҳаммалари бирлашиб, турлича йўллар билан ҳокимликнинг олий мартабасига етмишлар». (99—100-бетлар).

«Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, давлатнинг хазинасини қандай тўлдириш мумкин» каби масалалар Фитрат томонидан умаро тоифасига киритилган кишиларнинг тушига ҳам кирмайди. Негаки, улар: «Муайян ҳокими мансабдорнинг халқ олдидағи вазифаси недан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан хукуки қай дараҷали» каби андишаларни ҳеч қачон эшитмаганлар. Бухоро амирлигидаги мудхиш ҳаёт манзараларининг «муаллифлар»и, Фитрат назарида, ана шу ҳар икки тоифа кишиларидир. Биз юқорида учинчи тоифани тилга олган эдик. Ёзувчи бу тоифага нисбатан муносабатини бундай изоҳлайди:

«Бу бечораларда айб йўқ, улар ҳар ишға қодирдирлар. Бироқ айблари шундаки, буни ўзлари ҳам билмайдилар» (100-бет).

Фитрат ана шундай хулосавий фикрлар билан хинд сайёҳи қиёфасида Бухоро дарвозасига етиб келади. Сайёҳ тушган арава қуёш ботганидан кейин етиб келгани туфайли шаҳар дарвозаси ёпилган ва унинг ташқарисида қолган мусулмонларда ичкарига кириш умиди узилган эди. Афсуски, улардан кейинроқ етиб келган «икки-уч аравадаги арманлар», «яҳудий тўла бир неча аравалар» қаршисида дарвозалар осонгина очилиб, улар шаҳарга бемалол кириб кетишади. Орадан бир қанча вақт ўтгач, армани меҳмонлардан бирининг или шаҳар ташқарисида қолганини сезиб, уни ҳам олиб кириб кетишади. Надоматлар бўлсинки, файридинларнинг или қаршисида турганларга ҳеч ким қиё боқмайди.

Гарчанд, фуқарога берилган тавсифда «бу бечораларда айб йўқ», дейилган бўлса-да, сайёҳ тушган араванинг жин кўчада қаршисидан келаётган арава туфайли тўхталига мажбур бўлиши ва икки ўртада можаро чикиши манзарасида фуқаронинг ҳам беайб

эмаслиги маълум бўлади. Уларнинг ҳар иккиси ҳам «ориятли» – бўлгани учун четлашиб, бир-бирига йўл беришни истамайди. Факат муштлашиш билан кимнинг «марҳаматли» бўлиши аникланади.

Сайёх Бухорога илк бор келгани туфайли саройбондан «бирор дикқаттортар жой»ни тавсия этишни сўрайди ва унинг тавсияси билан ҳавзи Девонбегига йўл олади. Ҳовуз чиндан-да катта экан. Ҳовузнинг қибла томонида кенг бир майдон, майдонда эса катта бир масжид қад кўтарган. Бухоро аҳли намозни шу ерда ўқир экан. Меҳмон ҳовуз бўйидаги суплада ўтириб чой ичади, ёни-веридагиларни сұхбатга тортади. Маълум бўлишича, одамлар ичиш учун ҳовуздан катта мешларда сув олиб кетишаётган экан. Икки ўртада ўзаро мулоқот бошланади:

«Мен: Ҳали сизлар ҳам шу ҳовуздан сув ичасизларми?

Мулла бир аччик билан сўради: Бу сувга нима қилибди?

Мен: Бунинг соғлиққа катта зиёни бор.

Мулла: «Ҳар бир тирик жонни сувдан яратдик», дейилади Куръони Каримда. Сувнинг инсон соғлигига фойдаси бор, наинки зарари бўлса...

...Мен: Қаранг, кўпчилик ҳовузда таҳорат оладилар, оғиз ва бурунларини чаядилар, лой оёқларини ювадилар. Агар сартарошлиқ, чойхона, каллапаз ва балиқпазларнинг ҳам чиқиндилари ҳисобини олсак, ҳар куни бу ҳовузга ярим ман (**4 пуд – Р.Ш.**) ифлос тушар-ов.

Мулла: Бу билан нима демоқчисиз? Бу ҳовуздан сув ичмайликми?

Мен: Сув ичманглар, демайман. Бу ҳовузда таҳорат олманглар, бурун ва оёқларингни ювманглар, ахлат ва чиқиндиларни бунга ташламанглар, демоқчиман. Чунки ичадиган сув тоза бўлиши керак» (103-бет).

Фитрат ана шу сайёҳ қиёфасида Бухоронинг турли «дикқаттортар» жойларига назар ташлаб, шаҳар ва халқ ҳаётининг хунук манзараларини қаламга олади. Бу манзараларда хурофот ва унинг турфа кўринишлари эътиборни ўзига тортади. Баҳоуддин мозорини зиёрат этган сайёҳ одамларнинг икки-уч жойда осилган қўчкор шоҳларини ўтпастанларини, от думидан ясалган тубларни кўзларига суртётганларини ва шу түғнинг чўпига «ўзининг парицион рўзгоридан» шикоят қилиб, хожат чиқармоқчи бўлишганини кўради. Орада маддоҳ пайдо бўлиб, бемаъни гаплардан иборат қиссани сўзлаб йиғилганлардан пул тўплайди. Бу манзаранинг гувоҳи бўлган хинд сайёхи дейди:

«Пайғамбаримиз ҳазрат «Қабристонни зиёрат қилингиз, у сизга охиратни эслатади», деб буюрганлар. Албатта, қабристонни зиёрат қилиш, агар ўлим ва қиёматни эслаш учун бўлса,

бу яхши ишдир. Аммо масъала шуки, зиёратни бутпарастлик даражасига етказмаслик жоиз. Инсоф килинг. Ҳазрат мозоротида намоз ўқийсиз, мозор яловининг чўпига сажда қиласиз, ҳожатларингизни Баҳоуддиндан сўрайсиз. Бугун Бухорои шарифда кимса йўқки, «Ё, оллоҳ! ўрнига «Ё, Баҳоуддин!» деса. Бу ишларнинг ҳеч бири шариатда жоиз эмас... Биз Ҳазрат Баҳоуддинни яхши кўрамиз, аммо бу муҳаббатимиз, эҳтиром ва зиёратимиз бизни шариат қонунларидан чикариб, баҳоуддинпарастлика олиб келмасин» (107-бет).

Сайёҳ Кўкалдош мадрасасини зиёрат қиласар экан, ҳамрохи бу ерда бир юз қирқ бир хужра, дарсхона, кутубхона, масжид ва умумий тамоқхона борлиги, йиллик вакф пули 1500 минг танга бўлиб, ҳар йили унинг минг тангаси кутубхонага берилишини айтади. Маълум бўлишича, вакф пулидан 24000 тангани мударрис олар, қолган қисми эса имом, сўфи, фаррош, мешкоб, сартарош ва хужра эгалари ўргасида тақсимланар экан. Дўстининг бу сўзларидан қувонган сайёҳ: «Алҳамдуиллоҳ, Бухоро бу важхдан ўзининг шарафини тўла ҳимоя қилған экан», дейди. Аммо дўсти «ғамли нигоҳ»ини сайёҳга қадаб, «Оҳ... кошки!», деб кўяди ва «катта машаққат билан» ўзини босади. Бухорода икки юзга яқин мадраса бўлиб, шулардан ўттиз учтаси олий, ўттиз тўққизтаси ўрта, юздан зиёдаси эса куйи тоифага мансуб экан. Бундан ташқари, уч юзга куйи мактаб, ўн битта кутубхона, йигирмадан ортиқ ошхона, шунингдек, беш-олтита қорихона ва киркка яқин таҳоратхонанинг ҳам мавжудлиги маълум бўлади. Сайёҳнинг дўсти бундай маълумотлар беради-ю, аммо орадан бир неча дақиқа ўтгач, «ух» тортиб, давом этади:

«Оламга тўрт юз олимни берган Бухоройи шариф шунчалик мустаҳкам илмий қувватга эга бўла туриб, эмди... оҳ! Буюк бадбаҳтлик билан икрор бўламанки, ҳозир бу маърифат қуёшининг осмони, бу инсоният оламининг жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат оламининг дарсхонаси тараққиёт учун барча имкон ва воситаларга эга бўлса ҳамки, жаҳолатнинг асл макони, хорлик занжирининг асирилигича қоляпти. Тириклик учун барча зарур ашёларга эга бўлишига қарамай ёқасини ажал панжасига топширмиш!» (113-бет). Хўш бунинг боиси нимада? Бунга ким айборд?

Сайёҳ тилга олинган ўқув даргоҳларининг ҳар бири ихтиёрида қанчадан-қанча вакф пулининг борлигини эшишиб, чин дилдан қувонган эди. Лекин...

«Воажаб! Нега? Бас, шунинг учунки, жавоб беради ҳамроҳ, юкоридафи барча хайрли масканлар, ҳисобсиз маблағлар халқ мул-

кини таловчи бир тұда разолатпеша худобехабарларнинг жаҳолат уйига айланиб, икки-үч үз корнини үйлайдиган инсофсиз ким-саларнинг фасод тұла қозонини қайнатищдан бошқа нарсага ярамаса, бирорыннан оғирини енгил қымаса, улардан халққа қандай наф?» (113—114-бетлар). Ҳамроҳ сүзида давом этиб, Бухоро амирлигидаги даҳшатли жароҳатлардан бирини очади:

«Ҳа, икки юзта мадрасамиз бор. Уларнинг ҳаммаси түрт милийүн танғага яқын вақфға әгалар. Фақат бу вакфларнинг ҳаммаси иккиге бўлуниб, бир қисми «ҳаққи ул-тадрис» (**Ўқитишиш ҳақи** — Р.Ш.) номи билан дарс берувчиларнинг «ҳамият» чўнтағига киради. Иккинчи қисми эса, ҳужраларга қараб тақсимланганлари учун, ҳеч шубҳаланмай, бечора муллабаччаларнинг ҳалол ҳақларига, десак бўлар. Бадбаҳтиклини кўрингки, ушбу ҳужраларни ҳам муфтилар, мударрислар ва бошқа давлатманд уламолар ўзларининг мулкларига айлантиришган. Зеро, муллаваччаларнинг вақф пулларини ҳам ўзларига олғанлар. Ҳатто ҳужраларни ҳам ўн мингдан кирқ минг танғагача нархда сотишлар...» (114-бет).

Шундай қилиб, Амир Темур давридан шу вақтгача қанчадан-қанча олимларни етиштирганлиги билан мақтанувчи уламо Бухоро амирлигидаги мудҳиши шароитнинг бош сабабчиси бўлиб чиқади. У нафақат эски идора усулини қўллаб-куватлаши, ҳар қандай янгиликка, ҳатто, «усули жадида» мактабларини очишга ҳам қаршилик кўрсатиши, балки мадраса, мактаб, кутубхона ва талабаларга ажратилган катта маблағни «түя қилиши» билан ҳам Бухорони «жаҳолатнинг асл макони», «хорлик занжирининг асири»га айлантирмоқда эди. Демак, «Мунозара»да айтилганидек, Бухородаги аҳволни танглаштирган асосий сабаб илмга бўлган рағбатнинг йўқлигидир. Агар Фитрат «Мунозара»да Европадан ўрганиш, хорижий илмдан баҳраманд бўлган ҳолда тараккиётга эришиш мумкин, тоясини қўйган ва Бухоро амирлигидаги аҳвол таҳлили уни шу холосага олиб келган бўлса, бу асарда Бухоро жароҳатларини очиш билан бирга Шарқнинг Европа халқлари тарихидаги бекіёс ролини кўрсатишга ҳам эътиборни қаратган. Сайёҳ дўстининг Бухородаги бугунги вазиятдан маъюсланганни ва ҳатто умидсизланганини кўриб, унинг диккат-эътиборини ўрта асрлар тарихига жалб этади:

«...Бугун бизни ўз ихтиролари билан, янги-янги ҳунарлари билан хайратда қолдираётган Оврупонинг аҳволи ўрта асрнинг бошларида ҳозирги аҳволимиздан ҳам баттар эди. Аҳоли жоҳил ва мазлум, ҳоким ва руҳонийлари эса фожир ва золим эдилар. Руҳонийлари жуда кўп ерга эга бўлишиб, ҳар

бирларининг ўз байроқлари бор, боз устига пул ҳам зарб этар эдилар. Айримларининг мулклари эса бутун бир вилоят ерларига тенг келарди. Ҳукумат кишилари уларнинг ерларига кириб, солиқ ололмаганлар...

Факат бугина эмас, улар ҳукумат ишларига ҳам аралашар, ўша даврнинг қирол ва императорлари ўзларини Калисонинг муҳиблари, деб билишарди. Бирон-бир амир ёки подшоҳ руҳонийларнинг гапларини икки қила олмаган» (118—119-бетлар).

Фитратнинг Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган йилларида бу ердаги аҳволни яхши билганлиги ва ўрганганлиги шубҳа уйғотмайди. Бироқ шу мухитда улғайган талабанинг Европа халқлари тарихидан бу қадар хабардорлиги ва билим бойлигидан ўз ўрнида фойдаланиши унга нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотади. Энг муҳими шундаки, у юқоридаги фикрни баён қилишда шунчаки ўз билимини намойиш этиш ё урта асрлардаги Farb билан Шарқни қиёслашнигина кўзда тутмайди. Унинг мақсади кўйидаги фикрлар ифодасида инкишоф этилади:

«Мазкур попларнинг юритган ишлари, ҳаракатлари ҳам узоққа чўзилмаган. Аср (исовий мингинчи йил) бошида Оврупонинг айрим нуқталарида «протестантлар мазҳабига мансуб» маҳсус гурухлар майдонга чиққан. Улар XII асрга келиб кенг миқёсда тарқалган ва жойларда ўзларининг гурухларини тузишиб, ўз уламоларига карши кураш бошлаганлар. Протестантлар Йижилни оддий халқ тилига таржима қилғанлар, авом халқни илмга даъват этганлар. Улар Йижилга қарши ҳар хил гап ва ишни қоралағанлар. Айтар эканларки, агар бизнинг уламомиз ҳазрат Масихнинг ноиблари бўлишсалар, нега мунчалик мол-мулк тўплаганлар? Ҳақиқий уламолар ва ҳазрати Масихнинг ноиблари пулга бунчалар ўч бўлмасликлари, бир култум сув ва бир бурда нонга қаноат қилишлари лозим эди. Наҳотки, бизни тарқидунёчиликка даъват қилган кимсалар назру ниёзимиз ва тавбаларимиз эвазига мол-мулкимизга эгалик қилсалар! Биз ҳам худонинг бандаларимиз» (119-бет). Шундай қилиб, Фитратнинг айтишича, протестантлар жамоаси қисқа вақт ичida катта зафарларга эришиб, ўз ташабbusларининг меваларини кўрганлар.

Фитрат яна 1095 йилда бoshланиб, 1492 йилга қадар давом этган салб юришига тұхталиб, худди шу вақтда Европа уруш ҳаракатларини исломга қарши қаратганига қарамай, икки халқ ўртасида яхши муносабатлар ўрнатилгани ва бу муносабатлардан биринчи навбатда европаликлар кўп моддий ва маънавий фойда кўрганлигини айтади. Сўнг ўз фикрининг исботи сифатида француз олими Шарл Санивюснинг кўйидаги фикрларини келтиради:

«Үн биринчи асрда Оврупо ва ислом олами бутунлай бир-бирларига қарши әдилар. Оврупо шаҳарлари кичик ва оддий, қишлоқлари вайронга кулбалардан иборат бўлған... Ислом олами эса Бағдод, Шом, Миср, Андалус сингари бутунлай обод ва кўркам шаҳарлар, мармар билан безатилган саройлар, муқаммал корхоналар, мадраса ва мактаблар, зийнатли ва озода бозорларга эга бўлған. Далаларнинг ҳар қадамидаги гўшалар-у хирмон-хирмон ҳосилни кўрганнинг кўзи кувонар эди. Испания билан Туркистон ўргасида савдо карвонлари бемалол бориб келарди. Овруполиклар мусулмонлар тараққийсини холис ният билан қабул қилиб, қасб ва хунар ўрганиш ниятида ислом шаҳарларида таҳсил кўрганлар. Оврупо мусулмонлар билан алоқа ва муносабат ўрнатиш орқали тараққий қилған. Овруполикларнинг ислом оламидан қабул қилған ишлари тубандагилар:

З и р о а т: кўк буғдой, тут дарахти, гугурт, хурмо, лему, пўртаҳол пахта, қаҳва ва найшакар.

С а н о а т: шойи газламалар, зар тўқиши, шиша, ойна ва қоғоз.

И л м-ф а н: ал-жабр ва ал-муқобала (*эҳтимол назарияси*—Р.Ш.), ҳандаса, чизмачилик, кимё, хисоб ва ҳоказо. Ислом аҳли Юнон, Эрон, Хинд, Чиннинг илму фандаги ихтиrolарини тўғлаб ва ўзларидан кўпгина нарсалар қўшиб, охир-оқибат буларнинг барини овруполикларга топширдилар» (120-бет).

Француз олимининг Фитрат диққат-эътиборини қозонган қарашлари икки томондан аҳамиятли. Биринчидан, бу унтутилаёзган ҳақиқат муаллифнинг ҳали талаба бўлишига қарамай, жаҳон ҳалқлари тарихини, шу жумладан, Шарқ ва Фарбнинг ўзаро муносабатларини пухта ўргангани, бинобарин, ақл ва заковати юксалгани ва ўз ватандошларига миллий тараққиёт йўлини кўрсатиш хукуқига эга эканидан шаҳодат беради. Иккинчидан эса, модомики, Шарқ, хусусан, Туркистон ҳалқлари ўтмишида шундай тараққиёт босқичига кўтарилиган ва ҳатто Farb ҳалқлари улардан кўп нарсани олган эканлар, демак, бу ҳалқлар яқин келажакда ҳам ўзларининг илгариги мавқеларини тиклашлари мумкин, факат бунинг учун улар илм ва фанга катта иштиёқ билан киришишлари лозим, деган асар ғояси муайян бир заминга эга. Шу боис ишонарли ва ишонтиарли ғоя сифатида жаранглайди.

Хинд сайёхи Бухоро бўйлаб саёҳат қиласар экан, сарбозлар ва табиблар билан учрашади. Маълум бўлишича, амирликда жорий этилган тартибга кўра, ўғри ва котилларни қамоқ ва сургунга жўнатиш ўрнига, уларни сарбозликка тайинлашар, шунинг учун ҳам сарбозлар шаҳар аҳлининг осуда хаётини

мухофаза этиш ўрнига, аксинча, ўзларининг эски касбларини давом эттириб, амирликдаги ижтимоий ва хуқуқий тартиб-сизлика ўз «ҳиссалар»ини кўшишарди. Агар сайёҳ шаҳар билан яқиндан танишиш жараёнида сарбозлар ҳақидаги бу ҳақиқатни кашф этган бўлса, хасталикка йулиқиши туфайли ўз касб-кори бўйича ҳеч қандай билими бўлмаган, бинобарин, беморлар дардига малҳам бўлолмайдиган табибларга рўпара келади. Шундан кейин у рус дўхтирига мурожаат этишга мажбур бўлади. XX аср бошларида бундай ҳаракат кофирилик ҳисобланган. Оддий ҳалқ энг ночор ҳолга тушганида ҳам шундай қилишни хаёлига келтирмаган. Шунинг учун ҳам Бухоро амирлиги ҳудудида турли касалликлар авж олган. Тозалик ва озодаликка риоя қилинмагани учун касалликларнинг хили йилдан-йилга камайиш ўрнига ортиб борган. Хуллас, «тиббий» жаҳолат Бухорони ичдан кемирувчи иллатга айланган. Сайёҳ дўхтири билан сұхбати чоғида тиббиёт масаласида Farbdan ўрганиши лозимлиги ва амирликдаги вазиятни мутлақо ўзгартириш зарурлиги тоғасини олға суради. Бу тоға четдан малакали, билимли дўхирларни чакириш, мадрасалардан бирини тиббий ўқув масканига айлантириш, ёшларни Европадаги саломатлик марказларига ўқишига юбориш ва ҳар тўрт йилда маълумотли маҳаллий дўхтирлар авлодини тайёрлаш билан амирликдаги мазкур муаммони ҳал этишни ўз ичига олади. Гарчанд, бу фикр ҳинд сайёҳи ва рус дўхтири тилидан олға сурилган бўлса-да, аслида Фитратнинг орзу-хаваси эди.

Сайёҳ факат Бухоро шаҳрини зиёрат қилиш билангина кифояланиб қолмай, Қарши беклигига йўл олади. У ерда ҳам яхши ва ёмон ҳолатларга дуч келади. Аммо «Мунозара»даги Фарангидан фарқли ӯлароқ, ҳалқ хаётидаги ижобий ҳолларга, айрим жилваларга эътиборини каратади. Хусусан, хунармандларнинг шу вақтгача жаҳон бозорида машҳур бўлган олачалири хусусида аҳамиятли фикрларни ўртага ташлайди. Фитрат ҳинд сайёхининг фикрига кўра, европаликлар агар бир ишга кўл уришса, унинг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоқи, юз- икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутишиб, вақт ўтиши ва технологиянинг эскириши билан уни мунтазам мукаммаллаштириб туришини баён этади. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, ҳатто донғи кетган олачаларнинг келажагини кўнгиллагидек, деб бўлмасди. Вакти келиб, бу олачалар бозори ҳам инқирознинг чангалида қолади. Бинобарин, бозорни хорижий савдогарларнинг моллари эгаллаб олади. Ҳалқ ва мамлакат пули хорижга оқиб, мамлакатнинг миллий даромади пасаяди. Ҳудди шу масалада Фитрат жадидларнинг иқтисодий қарашлари моҳиятини белгиловчи фикрларни ўртага ташлайди.

Сайёх ижтимоий лоқайдлиги орқасида дўконлари ёпилган, иши тўхтаган шахсларни назарда тутиб, шундай дейди: «Агар улар ҳам сизга ўшаб «ўн йилдан кейин ким тириг-у ким ўлик», деб ўтирмасалар эди, ўзларининг карбос тўқувчи, чинни ва со-фол ясовчи дастгоҳларини кўпайтириб, жуда қиска вақт ичидা тор дўкон ва вайронга уйларини катта-катта магазинлар ва йи-рик мармар биноларга айлантирап эдилар. Факат ўзларинигина эмас, балки бутун туркистонликларни ҳам баҳтли ва саодатли қиласар эдилар. Чунки бечора халқнинг чўнтағидан чиққан ва бегона фабриканлар ҳамёнига кирган пулларнинг хаммаси тур-кистонликларнинг ўзларига қолар эди» (143-бет).

Сайёх ўз фикрини давом эттириб, «Бутун Туркистоннинг барча олача тўқувчилари ўз касбларидан кечиб, бошқа иш билан банд бўлғанларидан сўнг, фабриканлар ўз олачалари-нинг нархини аста-секинлик билан йигирма-йигирма беш тангага кўтаришади ва туркистонликларнинг даста-даста пул-ларини ўз ҳамёnlарига урадилар. Мен шундай хуносага кел-димки, агар туркистонлик хунармандлар, овруполиклар синга-ри, қўл меҳнатига асосланган корхоналарини доимий фабри-каларга айлантирас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан ном-нишон қолмайди», дейди.

Алиб шу тарзда ўша давр учун ҳам, кейин ҳам foят муҳим бўлган иқтисодий муаммолар хусусида одилона фикрларни ўргата ташлайди ва ҳатто ўзига хос тавсиялар беради. Фитрат шу йўналишда фикр юритиб, Қарши тупроғи арпа, буғдой, айниқса, тамакидан кўп ҳосил олиш мумкин бўлган замин эканлигини ва бу холдан фойдаланиш лозимлигини қайд этади. Худди шу ерда муаллиф «инсон омили» масаласини кўтаради. Ўз фикрини у агар Қарши ва Китобнинг бирон бир олача тўқувчиси Фарангистонда яшаганида зер-зебарга боти-ши, агар Шахрисабз ерлари япон элида бўлганида уларнинг «зар экиб, зар ундиришлари» мумкин эканлиги билан тушун-тиради. Иккинчи томондан, Куръондаги «Биз инсонни юксак қилиб юратдик», «Ер ва осмондаги барча нарсаларга сизларни хукм қилувчи, деб буюрдик», «Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буйруқларингизни бажарувчи қилиб тайинладик» сингари сўзларни келтириб, туркистонликлар ҳам ер юзидағи улуғ ва қудратли мавжудот эканини айтиб уларда ўзларига нисбатан ишонч хиссини уйғотмоқчи бўлади.

Фитрат хинд сайёхи тили билан: «Инсоф билан айтинг-чи, ана шу еру осмондаги маҳлуклардан қайси бирини биз ўзимизга тобе этдик? Агар сиз Оврупо мактабларида ўқуға-нингизда ва овруполиклар телеграф, телефон, темир йўли, хаво

кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди, Куръони Каримнинг ана шу оятида, биз, мусулмонлар, қанчалар неъматларни оёқ ости қилганимизни тушишиб етар эдингиз», дейди.

Яна бошқа бир ўринда таъкидлайдики: «Инсон нимагаки эришса, харакатининг натижасидан топади. Агар интилмаса, ҳеч нарсага эриша олмайди. Албатта, сизни акл ва билимингиз туфайли маҳлукларнинг энг олийиси қилиб, барча маҳлукларни эса сизга тобе қилиб яратган экан, демак, сиз ўз билим ва иктидорингизни ишга солишингиз лозим. Агар интилмасангиз, унда Худодан нима гина? Ҳокимдан не шикоят?» (153—154-бетлар).

Фитратнинг Туркистон аҳолиси ижтимоий фаоллигини уйғотиш, янги тарихий давр талабларига жавоб берувчи кишилар бўлиб улғайишида Қуръон сўзларидан ўринли фойдаланиши foят мухимdir. У янгилик душманлари томонидан келувчи қаршиликка шу йўл билан жавоб беришини, ўз foялали мусулмончилик асосларига зид эмас, балки улар билан ҳамоҳанг эканини намойиш этган. «Сайёхи хинди баёноти»—да бошқа танқидий мулоҳазалар бор. Аммо ундаги яна бир фикр юкорида баён этилган қарашлар билан муштарак хусусиятга эга. Бу — тижорат ва тижоратчилар масаласи. Ушбу асар ёзилган вақтда бу масала, бугунги кундагидек, жамият тақдирига таъсир ўтказувчи омиллардан эди. Тижорат — бу пул дегани. Пул эса турли йўллар билан кўлга киритилади ва турли мақсадларда сарф этилади. Уламолар ўзлари пул деганда ҳар қандай ношаръий ишларга кўл урганлари ҳолда тижорат ва пулга эга бўлишлик фикрини миллат дилидан чиқаришга уринишган. Шу сабабдан, масалан, Бухорода тижорат кўнгилдагидек тараққий этмаган. Адиб илгари сурган фикрга кўра, ислом шариати тижорат ва давлатмандликни ман этган эмас, балки амр этган. Унинг фикрича, жамиятдаги хайрли ишларнинг аксари давлатманд кишилар томонидан бажарилади.

«Ажабо, ислом дини нега тижоратни кўллаган? деб савол беради у ва бундай жавоб қайтаради. Чунки, тижорат масаласи бащаиятнинг ҳаёт-мамот масаласидир. Қадим замонда оламнинг амир ва подшохлари фақатгина ўзларининг шахвоний нафслари учун бир-бири билан уришар ва ярашар эдилар... Лекин бизнинг давримизда бўладиган урушларнинг асл сабаби тижорат можароларидан бошқа нарса эмасдир. Масалан, тараққий қилган бир давлат ўз тижоратини кенгайтириш ниятида бошқа қолоқ давлат ерига борадир ва айрим имтиёзларга эга бўлиб, у мулкнинг йўлини ўз тижорати учун очадир... Агар бошқа бир кучли давлатда ҳам ўша вақтда тижорат иш-

лари юксалган бўлса, у ҳам ўз савдо миқёсини ҳимоя қилиш учун қарши томондан лашкар тортиб, урушга кирадир. Шундай қилиб, икки буюқ давлат бошқа бир кичик давлатнинг ерида тижорат равнаки учун лашкар тортадирлар» (164—165-бетлар).

Модомики, тижорат ҳатто давлатлароро урушларнинг ва эҳтимолки, Туркистонни босиб олишининг ҳам сабабларидан бири экан, Фитратнинг бу масалада айрим мулоҳазалар билдириши ва тавсиялар бериши ўринилдири. Мана, сайёхнинг тавсиялари:

«1. Бегоналар ўзаро иттифоқ тузиш ва бирлашиш кучига эга, сизларда эса нифоқ ва бегоналик бор.

2. Бегоналарнинг ўз фабрикалари бор, сизда эса йўқ.

3. Улар савдо илмини неча йил зўр бериб ўқиғанлар ва биладилар, сизлар эса билмайсизлар» (167-бет).

Қўрамизки, тижорат ҳам илмга келиб тақалади. Демак, жадидчиликнинг дастурий foяларидан бири маърифатпарварлик тижорат соҳасини ҳам ўз камровига олади. Тижоратнинг ҳам ўз илми, қонун-коидалари мавжуд. Фитратнинг фикрига кўра, туркистонликлар яқин-яқингача пахта ва пилла сотишини кенг йўлга қўйишган. Европа улардан тижорат илмини олиб, бу масалада ҳам ўзиди кетишиди. Агар ускунасизлик, илмсизлик ва ўзаро нифоқ тугамаса, яқин орада уларнинг тери тижоратини ҳам ўз кўлларига олишлари ҳеч гап эмас. Бу масалада ҳам мағлубиятга учрамаслик учун улар бирлашиб, фабрика куришлари ва тижорат илмини эгаллашлари лозим. «Шуни тан олиб айтаманки, дейди Фитрат — ҳинд сайёҳи, бугун Бухорода ҳам фабрика куришга, ҳам тижорат қилишга сармояси етадиган киши йўқ. Агар ўнта бухоролик сармоядорнинг пули бир жойга тўпланса, тўртта фабрикага эга бўлиш мумкин ва бу сармоя эгалари муваффақият билан савдо ишини юрита оладилар» (167-бет). Фитрат бундай амалий тавсиялар берар экан, «сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмини ўқитингиз», деб қайта-қайта такрорлади.

Тижорат — бойлик орттириш, пул тогишидир. Фитрат тижоратни шундай тушунади. Аммо шу билан бирга бойлик, унинг талқини бўйича, факат тижорат ёрдамида орттирилмайди. Бойлик орттиришнинг йўллари кўп бўлиб, шулардан яна бири, Фитратнинг айтишича, ер ости бойликларини қазиб олиш, ускуна (завод ва фабрика)ларда уларни қайта ишлатиш ва тайёр маҳсулотлардан фойдаланишидир. Касби маъданшунослик каби аниқ фанлардан узок бўлишига карамай, у Бухоро замини тишила, мис, темир, тошкўмир, лампа мойи ва бошқа захираларга бойлигини яхши билади-ю, аммо бу бойликлардан фойдалана оладиган ватандошлари йўқлигидан афсусланади.

Ана шу тарзда Фитрат ижобий ва салбий жиҳатларга эътиборни қаратиш орқали ватандошларининг замондан орқада қолганликлари, жаҳолат ботқоғига ботиб, аянчли турмуш тебратиши сабабларини очик-ойдин кўрсатади ва ўз билими доирасида бу вазиятдан чиқиш учун эътиборга сазовор тавсияларни беради. Истанбулдаги университетда таҳсил кўраётган талабанинг ҳам ислом таълимоти, ҳам жаҳон ҳалқлари тарихи, ҳам иқтисод масалалари бўйича билими бекиёсdir. У ўзининг таҳдил этилган ҳар икки асари ва уларда кўтарилиган масалаларнинг кўлами ва аҳамияти билан жадидчилик ҳаракатига янги йўналиш бериб, унинг дастуриламалини яратди.

Фитрат Туркиядан қайтгач, бир қатор бадиий ва илмий асарлар ёзди. Биринчи жаҳон уруши билан 1917 йил Октябр воқеалари орасида матбуотда ўнлаб публицистик мақолалари эълон қилинди. Зеро, бу мақолалар тўпланиб, нашр этилмагани ва Фитрат публицистикаси ўзи маҳсус илмий тадқиқотни тақозо эттани учун уларга мурожаат этмадик. Ўйлаймизки, «Мунозара» ва «Ҳинд сайёхи баёноти»даги адаб ижтимоий қаравшларининг ўзиёқ, унинг Туркистон жадидчилик ҳаракати ижтимоий асосларининг шаклланишида мислсиз даражада катта ишларни амалга оширганидан шаҳодат беради.

Фитрат сингари жадидчилик ҳаракати раҳбарлари дастур аҳамиятига эга рисола ва мақолаларини эълон қилибгина қолмай, бу асарлар замирида ётган асосий фоя — маърифат-парварлик фаолияти билан амалий жиҳатдан ҳам шуғуллашилди. Шу боис у 1913 йил охири 1914 йилнинг бошларида мактаблар очиши билан машғул бўлди. Файзулла Хўжаев Бухоро инқилоби тарихига бағишлиланган асарида Фитратнинг Ота Хўжа билан бирга, айниқса, Шахрисабз ва Каркида олиб борган мактабдорлик ишларига юксак баҳо берган. Фитрат шу даврда факат янги усулдаги мактаблар очиши билангина жадидчилик ҳаракати олдида турган мақсадларга эришиб бўлмаслигини англагани учун солиқларни камайтириш, дехқонлар аҳволини яхшилаш, амалдорлар ўртасида авж олган пораҳўрликка барҳам бериш ва уларнинг ҳақ-хукукларини чеклаш каби талаблар билан-чикди. Устознинг бундай амалий қадамлари, бир томондан, ёшларнинг жадидлар сафига келиб кўшилишига сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, худди шу масалада улар «ўнг» ва «сўл» оқимларга ажralиб кетишиди. Бухоро жадидларининг бу ажralиши ва улар ўртасида бошланган ўзаро нифоқ Фитратнинг Бухоро жадидчилик ҳаракатидан секин-аста Туркистон жадидчилик ҳаракатига яқинлашиб, ҳамкорлик қилишига сабаб бўлди.

«ОЛИМИ ЗАМОНИЙ»

1919 йили ташкил топган «Чифатой гурунги» ташкилоти ўз олдига фақат маърифий вазифаларни қўйган. Шунинг учун ҳам XX асрнинг 20—30-йилларида жадидчилик ҳаратини аксилинқилобий, ҳатто ҳалқ манфаатларидан узок ҳаракат сифатида баҳолашда «Чифатой гурунги»нинг ана шу маърифий дастури ҳам далил сифатида келтирилган. Ваҳоланки, ёш шўро давлати «Чифатой гурунги»нинг сиёсадан холи, фақат маориф ва маърифат масалалари билангина шуғулланувчи ташкилот бўлишини шарт қилиб қўйган эди.

Худди шундай, чор ҳокимияти ҳам жадидларнинг сиёсий ишларга аралашувига мутлақо йўл қўймаган. Ҳатто усули жадид мактабларининг очилиши ҳам мустамлакачиларни ташвишга соларди. Улар рус-тузем мактаблари тармоғини йилдан-йилга кенгайтириб, жадид мактабларининг омма ўртасида обрў-эътибор қозонишига қарши турлиchorаларни куришган. Жадид матбуоти пайдо бўлгач, ижтимоий ғоялар олға сурилгани, жамият ҳаётига фаол аралаша бошлагани учун газеталар ёпиб қўйилган. Жаҳон геополитик саҳнасида жиддий ўзгаришлар рўй бериб, Биринчи жаҳон уруши тарихий жараённинг табиий натижаси сифатида бошлангани англана бошланган бир даврда «Садои Туркистон» газетаси ёпиб қўйилди. М. Абдурашидхонов, М. Бехбудий муҳаррир бўлган нашрлар бундан аввалроқ номақбул газеталар сифатида тақиқланган эди. Биринчи ўзбек пьесаси — «Падаркуш» 1911 йилда ёзилганига қарамай, уни нашр этиш ва саҳналаштириш учун яна бир неча йил даркор бўлди. Бехбудий бу асарини «Бородино жанги ва Россиянинг французлар босқинидан ҳолос бўлишининг юбилей санаси» — 100 йиллигига багишлаганидан кейингина, ўшанда ҳам Туркистон эмас, балки Тифлис цензурасининг рухсати билан 1913 йилда чоп эттиришта муваффақ бўлди. Шундан кейин ҳам унинг саҳнага чиқиши учун бир йил керак бўлди.

Кўрганимиздек, нафакат шўро давлати, балки чор ҳокимияти ҳам ҳалқларнинг ўзлигини англашдан чўчиган, унинг

ижтимоий-сиёсий дунёқараши ўсиши, сиёсий онгининг уйғонишига қарши чоралар күрган. Модомики, шу даврда Туркистан халқларини уйғотувчи бирдан-бир куч жадидчилик ҳаракати экан, ҳар икки ижтимоий тузум ҳам уни жиловидан ушлаб туришга интилган. Айни пайтда халқнинг мърифий ўсиши чексиз-чегарасиз бўлиши, ижтимоий-сиёсий билимларнинг омма онгигига кириб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам чоризм янги усуздаги мактаблар дастурини чегаралаб, рухонийларда жадидларга қарши кайфиятни уйғотиб турди. Уламолар чор амалдорларининг сиёсий ўйини моҳиятини тушунмай, жадидларнинг ҳар бир қадамига болта уриб туришган. Икки ёқлама тазиик остида қолган жадидларнинг ҳаракат майдони борган сари торайиб, сиёсий-хукукий билимларни тарқатиш имконияти чегараланганди.

Жадидчилик ҳаракати ўзининг шакланиш ва ривожланиш босқичига эга. Бу куйидагича тавсифланади:

1. XIX асрнинг 90-йилларидан 1905 йилгача — биринчи давр.

2. 1905 йилдан 1917 йилгача — иккинчи давр.

3. 1918 йилдан 1930 йилгача — учинчи давр.

Ҳаракатнинг бундай даврлаштирилиши аксарият тарихчилар ва адабиётшуносларнинг қарашларига зид эмас. Аммо шу билан бирга даврлар ўзининг муайян «юқори чўққиси»га ҳам эгадир. Чунончи, 1914—1916 йиллар нафақат жадидчилик ҳаракати, балки туркистонликлар учун ҳам ижтимоий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик. Чўлпоннинг шу даврда шеъриятда («Туркистонли қардошларимизга», «Ўзбеклар ва Туркистан» шеърлари), ҳам насрда («Жаҳолат қурбонлари», «Дўхтур Мухаммадёр» хикоялари), ҳам адабий танқидда («Адабиёт надур?» мақоласи) жиддий масалаларни кўтариб чиқиши жадид адабиётида катта воқеа бўлди. Унинг бундай ижодий фаоллик билан жадид адабий ҳаракатчилигига келиб кўшилиши тасодифий эмас. Чўлпоннинг янгича фикрловчи ёзувчи сифатида тарбияланишида Мунавварқори Абдурашидхонов ва Махмудхўжа Беҳбудий каби сиймоларнинг қўшган ҳиссаси бекиёсdir. Беҳбудийнинг «Падаркуш» драмасида ота-бола воқеаси тасвири этилган. Унда иштирок этган қаҳрамонлар ҳам унчалик кўп эмас. Беҳбудий шу аснода халқнинг тимсолий фожиаси ётишини маҳорат билан қўрсатиб берган. Асарда шунчаки бир қотиллик эмас, балки мактаб тарбиясини кўрмаганлиги орқа-

сида ёшликтининг, бойликнинг, хаёттинг маъносини фақат айшу ишрат деб билган падаркуш образи қаламга олинган. Ёзувчи бу асари болалик ва ёшилки ошик ўйнаб ўтказувчи замонлар ўтиб кетганини, энди билим олиш, илм-фан кучи билан турмуш тарзини ўзгартирини талаб этувчи янги даврнинг келганини айтмоқчи бўлган. Шу мақсадда у Зиёли образини киритган.

Мол-мулки ошиб-тошиб кетган Бой Зиёли билан сўзлашишин истамайди. Унинг гапларини эшитиш, вақтни бенаф ўтказишдан бошқа нарса эмас. Аммо шунга қарамай, муаллиф Зиёлини шу Бой қошида гапиртиради. Бош қаҳрамон эса, сұхбатдошининг хоҳиши-иродасига зид бўлса ҳам шундай дейди: «Ҳозир янги ва бошқа замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз ҳалқ бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетгандек, ахлок ва обрўйи ҳам қўлдан чикар, ҳатто дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоқға саъй қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқумоқни бешикдан мозоргача бизларга фарз қилгандир. Бу ҳукм — ҳукми шариатдир. Биз мусулмонларга, алалхусус, бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олимни диний; дигари олимни замоний»¹.

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, агар бошқа жадид драмалари ва ҳикояларига назар ташласак, уларда ғоялар очик ва ошкора олға сурилганини кўрмаймиз, аксинча, бу асарларнинг муаллифлари муайян бир воқеани тасвир этишдан нарига ўтмай, воқеанавис дара-жасидагина қолишган. Аммо Беҳбудийнинг драматургияга мурожаат этишдан мақсади ҳам ўз дилидаги гапларни, фикр ва ғояларни ҳалққа етказишдир. Агар шу нуқтаи назардан Зиёли фикрини дикқат билан эшитсак, унда жиддий, ҳалқ ва мамлакат тақдирни билан боғлиқ ғоя олға сурилганига ишонч ҳосил қиласиз.

Зиёли «олими диний»ни бундай талқин этади: «Олими диний: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлуб, ҳалойиқни диний, ахлоқий ва руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурғон талабалар, аввало, Тўркистонда ва Бухорода илмий, диний, арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва Истанбулга бориб, улуми динияни хатм қиласалар керак ёки комил мулло бўлсунлар (бой муд-

¹М. Беҳбудий. Танланган асарлар, 43-бет.

райдур), англодингизми, бой?» (ўша бет). Бой бошини аранг қутариб, «ҳа, ҳа, айтаберинг, қулогим сизга», дейди. Энди Зиёли «олими замоний»нинг қандай инсон эканлигини бойга тушунтироқчи бўлади:

«Зиёли. Олим замоний бўлмоқ учун болаларни, аввало, мусулмоний хат ва саводини чиқаруб, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини билатурғондан сўнгра ҳукуматимизи(нг) низомли мактабларига бермоқ керакдур, яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўкуб тамом қилғонларидан сўнг, Петербург, Москвадорилғунуларига юбориб, доктёрлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми санъат, илми иқтисод, илми хикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқутмоқ лозимдир. Русия ватанина ва давлатина билғеъл шерик бўлмоқ керакдир ва давлат мансабларига кирмок лозим. Токи майшати эҳтиёжи замонамиз тўғрисида ватан ва миллати исломга хизмат қилинса ва ҳам давлати Русия подшохлик мансабларига кириб, мусулмонларга наф еткурулса ва ҳам давлати Русияга шерик бўлунса, ҳаттоқи, шул тарика ўқуган мусулмон болаларини **Фарангистон**, Америко ва Истанбул дорилғунуларига тарбия учун юбормоқ керакдур» (43—44-бетлар).

Бу мураккаб ибораларда ифодаланган фикрни тўғри ва тўла тушуниш учун «олими замоний»нинг Беҳбудий талқинидаги мухим кирраларини бирма-бир назардан ўтказсак. Демак, «олими замоний» бўлиш учун:

1. Ислом дини ва Туркистон халқларидан бирининг тилини билган ҳолда ҳукуматнинг «низомли мактаблари», яъни гимназия ва шаҳар мактабларидан ўқиш.

2. Бу сирадаги мактабларни тугатганидан сўнг Петербург, Москвадаги университет ва институтларга кириб таҳсил кўриш.

3. Шу билан бирга, олий таълимни олгач, Россиядаги давлат идораларида ишлаб, ўз халқининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш ва наф келтириш.

4. Ўзидан кейинги авлод вакилларини **Франция**, Америка Кўшма Штатлари, Туркия сингари мамлакатлардаги олий ўкув юртларига юбориш лозим. Зоро, ана шу тўрт шартни ижобий ҳал этган кишигина, Беҳбудий наздида, «олими замоний» ҳисобланиши мумкин.

Октябр тўнтарилишидан сўнг Туркистон бутунлай большевиклар қўлига ўтди. Унгача ва ундан кейин ҳам бу ерда Беҳбудий талқинидаги «олими замоний»ларни кўплаб тарбиялашнинг иложи бўлмади. Лекин Бухоро Халқ Республика

ликаси барпо этилиши, дастлаб мустакил ҳаракат қилиш хукуқига эга бўлгани учун 1922—1923 йилларда 70 нафардан зиёд мусулмон ёшлари Германияга ўқишига юборилди. Улар турли шаҳарларда юқори малакали доктор, инженер, зироатчи, иқтисодчи, кимёгар, юрист бўлиш учун ўқишиади. Бу — Беҳбудий орзу қилган «олими замоний» ёшлар авлодини етиштириш йўлидаги фоят муҳим ва хайрли қадам эди.

Сирасини айтганда, бундай хайрли қадамлар XX асрнинг бошларида ёқ ташланган эди. Ўша кезда Россиянинг йирик шаҳарларида олий таълим олган ватандошларимиздан бири Убайдулла Хўжаевдир. Бу ажойиб инсоннинг жияни Ҳибзиддин Мухаммадхонов шундай ёзади:

«Онам Иқболхон аянинг (1969 йилнинг декабрида вифот этганлар) айтишларича, акалари Убайдуллаҳўжа рус-тузем мактабини битиргач, давлат муассасаларида таржимонлик билан шуғулланганлар, сўнгра Саратов шаҳрига бориб, олий юридик таълим олиб қайтганлар. Уни олий маълумотли биринчи ўзбек адвокати бўлган, дейишади»¹.

Тарих фанлари доктори Ҳамдам Содиков зукко миллатдошимизга бағишлиланган мақоласида Ўзбекистон Марказий Давлат архивида сақданаётган қуйидаги маълумотни келтириди: «Убайдулла Хўжаев 1882 йилда Тошкентда боғбон оиласида туғилган. Рус-тузем мактабида ўқиган. Тилмоч сифатида округ суди идорасида ишлаган, рус судьяси билан Саратов шаҳрига кетиб, ўша ерда адлия бўйича олий маълумот олган. Тиришқоқ, зехни ўткир. Дунёкараши кенг.

1899 йили Ясная Полянадан унга Лев Толстойнинг хати келгани ҳам дикқатга лойик. Граф Толстой унинг мактубига жавоб йўллагани Убайдулланинг ноёб истеъодидан да-лолатдир.

1913 йилда Тошкентга қайтган. Хусусий ишончли вакил Чарковскийга ёрдамчи сифатида Тошкент округ судида ишлай бошлаган. Ҳозир у мустакил адвокат бўлиб, бир неча суд жараёнларида муваффақиятли иш олиб бормоқда. Мижозлари ўртасида катта обрў қозонган. Империя конунчилигини пухта билади. Асосий ишдан ташқари, у ғоявий маслақдошлари жадидлар билан бирга ерли аҳоли ўртасида тарғиботчилик ишларини кенг йўлга қўйган»².

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1991 йил 5 апрел.

² «Ўзбекистон овози» газетаси, 1993 йил 4 феврал.

Чор охранкаси томонидан тузилган бу маълумотномада Убайдулла Хўжаевнинг сиёсий портрети ҳаққоний очилган. Агар Беҳбудийнинг «олими замоний» олдига қўйган талаблари асосида Убайдулла Хўжаев шахси ва хаёти йўлига ёндашсак, унинг XX аср бошларида ўзбек ҳалқи учун сув билан ҳаводек зарур бўлган замонавий олим бўлганига тўла ишонч ҳосил қиласиз. У Тошкентдаги рус-тузем мактабида (Россия ҳукуматининг, М.Беҳбудий ифодаси билан айтсак, «низомли мактаби»да) ўқибгина қолмай, Саратов шахридаги дорилғунунда аддия бўйича олий маълумот ҳам олган, 1913 йили Тошкентга қайтгач, Россия ҳукуматига қарашли Тошкент округ судида ишлаб, юртдошларининг миллий манфаатлари ва ҳукуқларини ҳимоя қилган.

Агар Убайдулла Хўжаевнинг катафон этилгунига қадар босиб ўтган йўлини назардан ўтказсак, унинг 1917 йил октябрида Қўқонда барпо этилган Мухтор ҳукуматида ҳарбий нозир бўлгани, сўнг Мухторият тор-мор этилиб, унинг раҳбарлари 20-йилларнинг бошларида афв этилгач, Тошкентда бўлиб ўтган ўнлаб суд жараёнларида ноҳақ қамоққа олинган ватандошларини оқловчи сифатида ҳимоя қилганини кўрамиз.

ЖАДИДЧИЛИК ВА ОИЛА

Кишилик жамиятининг тараққиёти турли ижтимоий омилларга боғлиқ. Ана шу омиллар орасида оила ва унинг муайян жамиятдаги ўрни муҳим аҳамиятга эга. Мусулмоннинг оиласи муносабати билан боғлиқ масалалар Куръонда ўзининг мукаммал ифодасини топган. Тўғри, оила тизимињинг ҳукуқий асослари Куръонда азалданоқ белгилаб берилиган. Аммо шунга қарамай, маҳаллий ҳалқдан етишиб чиқкан олимлар оила ва унинг ҳукуқий асослари хусусида кўплаб илмий-оммабоп асарлар яратишган. Жадид маърифатпарварлари ҳам бу масалани четлаб ўтишмади.

Жадид матбуотида, шу жумладан, Беҳбудийнинг «Ойина» сида оила масалалари ҳамиша дикқат марказида бўлди. Афсуски, бу мақолалар ҳозиргъ жорий имлода қайта нашр этилмаган. Шунинг учун ҳам уларни маҳсус ўрганиш учун муайян вақт талаб этилади. Лекин масаланинг яна бир томони борки, Фитратнинг 1914 йили ёзилиб, 1915 йили нашр этилган «Оила» китоби жадид маърифатпарварларининг бу борада эълон қилинган асарларининг маълум даражада мантиқий якуни сифатида яратилган. Шунинг учун ҳам бу ки-

тобда жадидчилик намояндаларининг оиласа оид ҳукукий қарашлари ўз аксини тўла топган, дейишимиш мумкин.

Шубҳасиз, Фитратнинг оиласа нисбатан қарашлари заминида Куръонда шу масала бўйича олга сурилган фикр ва foялар ётади. Шунинг учун ҳам бу китоб ўз вақтида тараққийтарвар ёшлар томонидан самимий қарши олинган ва узоқ вақт қўлланма бўлиб хизмат қилган. «Жадидларнинг фикри бўйича, оила асосини тўғри курмасдан ва ёш авлодни тўлақонли тўғри йўлда тарбияламасдан туриб, жамиятни ислоҳ қилиш, унинг ривожини тараққиёт сари йўналтириш мумкин эмас ва охир-оқибатда миллат тақдири унинг оиласи ҳолатига боғлиқ. Бу foя Фитрат асарида ўз ифодасини топган: «Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оиласарининг интизомига таянди. Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муazzам бўлади», деб ёзди у. Фитрат асарда чукур ва кенг билимларга асослангани боис, ўткир мутахассис сифатида фикр юритади»¹.

Шубҳасиз, Фитратни оила масалалари бўйича мутахассис, деб аташ амри маҳол. Чунки, у ҳукуқшунос ҳам, маънавият масалалари билан маҳсус шуғулланувчи шахс ҳам эмас. Аммо бу масала бўйича ўзигача яратилган тадқиқотларни қомусий билим соҳиби сифатида пухта ўрганиб чиққани учун ҳам у беназир олим ва публицист эди.

Оила, Фитратнинг талқинида, уч мухим омилдан иборат: эр, хотин ва фарзанд (фарзандлар). Ана шу уч омилнинг ҳар бири нозик, ўзига хос жиҳатларга эга. Чунончи, эр ва хотин учун уйланиш (турмушга чиқиши) асосий муаммо бўлиши билан бирга ягона хисобланган мухим қирраларга ҳам эга. Фитрат оиласанинг ҳукукий асосларини ёритиб беришдан аввал «Уйланиш ва уйланмаслик хусусида», «Нечта хотинга уйланиш мумкин?», «Уйланмоқ зарур бўлганда қандай хотинни танлаш лозим?» синиғари фаслларни ўкувчига ҳавола этиб, масаланинг ҳукукий томонларидан ташқари, ижтимоий foят мухим жиҳатларини ҳам ёддан чиқармайди. Гап шундаки, муайян ижтимоий, иқтисодий ва маънавий омиллар туфайли тарихимизнинг турли даврларида айрим йигитлар ва қизлар турмуш қурмай ўтишган. Фитрат шу масала ҳақида изтироб билан ёзди:

¹Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Т., «Маънавият», 2000, 4-бет.

«Фараз қилайлик, сиз ерингизни хам бирон бир дарханини бердингиз. Иш асбоб-анжомларини хам бериб, бугдан келинганни бир йил ерингизни ўз ҳолига ташлаб берни олиб, экинш қарашаси, Уйланмайдиган одам ҳам жинсий нарса деб билмайсиз, кунга кувватидан фойдаланмаса ёки лутғавмининг амалини кильсанда, нафсини ўзи қондирса, билиб қўйсички, Аллоҳ конунига хиёнат қилиди.

Хотинларингиз сизларнинг экинзор ерларингиз була-ди. Зироат ерлари уруғ сепгандада самара беради. Хотин ҳам рингиз учун фарзанд тарбияланади. Бас, ўз хотинларингиз қаҳрига илинмангиз. Бас, туғилиш учун ҳудодан кўрқинг, унинг қолдирманг ва зое қилманг. Эй Мухаммад, саодат мұждасини иймонлиларга бергина!

Бу сатрларни шарҳлашдан аввал шуни эслатиб ўтиш қан ҳолда ёндошган. Бугунги кун учун руҳидан келиб чик масалага Куръон мөхиятидан келиб чиққан ҳолда ёндашиб шароитида аёлнинг эркак билан давом этган феодал тузум ҳам жамиятда шу тараққиёт тамоги 1914—1915 йилларда Бинобарин, Фитратнинг юкоридағы устуворлик килган камситиш деб идрок этиш хатодиди.

Энди Фитрат кўтарган масалага кайтсак, эркак ё аёллиги табиат конунига мутлақо зид. Зоро, ҳар бир инсон Ол-хисса қўшиши лозим. Ундан қоладиган Фарзанд шак-шуббана шу қонунга амал қилмаса, ҳаёт дарахтининг кичик бир

---

¹ Ўша китоб, 11-бет.

томирига болта урган бўлади. Фарзанд қолдириш эса, Фитрат назарида, серҳосил ерга уруг сепиш ва ҳосил олишдир. Бу ҳосилдан эса фақат деҳқон (яъни ота)нинг ўзи эмас, балки бошқалар, яъни жамият ҳам баҳраманд бўлади.

Ҳаётнинг фарзандлар шаклида давом этиши, Фитрат назарида, фақат оила эмас, балки миллатнинг ҳам куч-кудрати ва шаън-шавкатини белгиловчи омилдир. «Масалан, деб ёзади у, бельгияликлар ва инглизларни олайлик. Ҳар иккала миллат аъзолари ишчан ва ҳаракатчандир. Лекин кўз олдимизга уларни келтириб муҳокама қилсак, кўрамизки, инглиз миллати Бельгия ҳалқидан юз баробар кўпроқ куч ва шавкату эътиборга эгадир. Қизифи шундаки, инглиз ва бельгиялик миллатлар ўртасида илму амал ва саъй-ҳаракатда фарқ йўқ. Унда шавкату шон ва иззат бобида шунча фарқ қаердан? Бу саволнинг жавобини ҳар иккала миллатнинг умумий сонидан топса бўлади, яъни инглиз миллатининг аҳолиси 44 млн. ва бельгияликлар эса 7,5 млн. га етади. Шунинг учун ҳам инглиз миллатининг умумий саъй-ҳаракати ва амали белгияликларнинг саъй ва ҳаракатларидан бир неча маротаба унумлидир. Инглиз миллатининг кучи ва иззат-эътибори ҳам ана шу саъй ва амалларнинг натижасидир. Шундан келиб чиқиб, Оврупо ҳукмдорлари ўз миллатларининг сонини кўпайтиришга ҳаракат қиласидар. Оврупо олимни ўз ҳалқининг нуфузига путур етса: «Эй! Мамлакатимизнинг шарафи ва эътибори қолмаяпти. Миллатимиз нест-нобуд бўлади. Шарафимизни, ватан ва миллатимизни ҳимоя қилиш учун фарзанд етиширинглар», дея дод солади».

Кўрамизки, оила ва фарзанд масаласи эркак ва аёлнинг хусусий масаласи эмас. Фарзанд нафақат ота-она ҳаётининг давоми, балки айни пайтда миллатнинг ҳам иқтидори, обрў ва эътиборини белгилайдиган занжир ҳалқасидир. Миллат эса ватан, мамлакатнинг юраги, демак. Миллат сон жиҳатидан қанчалик кўп бўлса, у яшаётган ватаннинг ҳам куч-кузввати шу қадар зиёд бўлади. Бинобарин, оила масаласи миллат-мамлакат-кишилик жамиятини таъминлаб турувчи муҳим бир ҳалқадир.

Фитрат ушбу асарини ёзган пайтида бор-йўғи 28 ёшда эди. 1914 йилда шу ёшдаги бухоролик бир йигитни кўз олдимизга келтирсақ, унинг нафақат дунёдаги демографик вазият, балки оиланинг фалсафий, ҳуқуқий ва шаръий томонларини ҳам шу қадар пухта билганидан ҳайратга тушамиз. Француз социологи Поль Демар Фитратнинг шаҳодат беришига кўра, французларнинг охирги 100 йил мобайнида-

ги салмоини тадқиқ этиб, уни Европадаги бошқа халқлар сони билан муқояса қилган. Унинг текширишлариға кўра, XIX асрнинг бошларида, аникрофи, 1810 йилда Франция аҳолиси 28 млн., Англия аҳолиси 10 млн., олмонларнинг сони эса 18 млн. бўлган. XX асрнинг 10-йиллариға келиб, олмонлар сони 59 млн. га, инглизлар хисоби 62 млн. га етибди. Аммо Франция аҳолиси 39 млн.га етибди, холос. Яъни 80—90 йил давомида олмонликлар 41 млн., инглизлар 52 млн.га кўпайган бўлишса, француздар 11 млн.гагина ошган. Агар ана шу мавзу атрофида мулоҳаза юритадиган бўлсак, масалан, инглизларнинг 80—90 йил ичидаги 10 млн.дан 52 млн.га кўпайиши Буюк Британиянинг шу даврдаги мустамлакачилик сиёсати билан ҳам бевосита боғлиқ. Англия худди шу даврда кўплаб мамлакатларни ўзига тобе қилибгина қолмай, ўз халқининг сон жиҳатдан ўсиши устида ҳам жон куйдирди. Унинг ҳар томонлама ўсиб, камол топиши учун барча шарт-шароитни яратиб берди. Худди шу даврда Россия ҳам ўз чегараларини кенгайтириб, Кавказ ва Туркестонни забт этиб, бу худудларга рус миллатига мансубларни кўчирган ҳолда аҳоли сонининг ошишига имкон туфдирди. Шўро ҳукумати ҳам мустамлакачилик сиёсатини давом эттириб, иттифоқдош республикалардаги руслар сонини кўпайтириш билан кифояланиб қолмай, ерли халқни ҳам мунтазам равишда руслаштириб борди. Натижада, ўзининг миллий тилини унутган русийзабон ўзбеклар, қозоклар ва бошқалар пайдо бўлди. Айни пайтда Урта Осиёдан минглаб оиласлар «қулоқ» қилиниб, бошқа ўлкаларга юборилди. Ўн минглаб «миллатчи ва аксилинқилобий ташкилотлар»нинг аъзоси деб тахмин қилинган бегуноҳ одамлар абадий музликларга юборилиб, қириб ташланди.

Халқнинг сони кўп бўлиши мумкин, аммо улар орасида ишёқмас, тепса тебранмас кимсалар мавжудлиги ҳам бор гап. Бу дунё эса, Фитрат талқинида, «бир умумий синов майдони»дир. «Одам, деб ёзади Фитрат, ота-она тарбияси доирасидан чиқар экан, ҳаётини давом эттириб, иззат ва шарафга эга бўлиш учун мажбуран шу майдонга киради, саъй-ҳаракат қилади ё ўз мақсадига эришади, ёки шарафсиз ва хор бўлиб қолади. Қайси миллатнинг намояндалари саъй-ҳаракат эгаси бўлсалар, қўл-оёғи кучли ва чаққон, ҳамма аъзолари соғ ва фаол, иззат ва эътибор соҳиби бўладилар. Уйланиш суннатини қабул қилган киши хотин ва болачақасини тарбиялаб боқиш учун ўзини касб-корга уради, ҳаракат ва амал йўлига қадам қўяди. Қайси миллатнинг на-

мояндалари шу йўл билан тинчлик ва тотувлиқка эришган бўлсалар, ўша миллат хурмат ва хотиржамлиқда бўлади.»¹

Фитрат ана шундай мулоҳазалардан кейин: «йуланиш одамларнинг зарурий ва табиий амри», дея хulosса чиқариши шак-шубҳасиздир. Фитрат таснифига кўра, оила — миллатнинг кичик бир тармоғи, ячейкаси. Бир неча оила бир қавмни ташкил этади. «Агар бир қавмнинг ҳар бир оиласи саодатли бўлмаса, дейди Фитрат, ўша қавмни баҳтиёр, деб аташ мумкин эмас. Агар бир оиланинг ҳар бир аъзоси баҳтли бўлмаса, бу оилани баҳтли ҳисоблаш хатодир. Бинобарин, миллатнинг саодати ҳар бир қавмнинг саодати ҳар бир оиланинг саодатига, ҳар бир оиланинг саодати эса унинг ҳар бир аъзосига боғлиқ. Модомики, шундай экан, оиланинг ҳар бир аъзоси тўғрисида қайфуриш ҳам қарз, ҳам фарздири».

Фитрат масаланинг худди шу нуқтасига келганда, эркак неча хотинга уйланиши мумкин, саволига жавоб беришга уринади. Зотан, Фитрат учун миллат, кейин қавм, кейин оила, кейин оиланинг ҳар бир аъзоси саодатли бўлиши муҳим экан, демак, неча хотинга уйланиш мумкинлиги ҳам ана шу муаммо доирасида, у билан узвий муносабатда ҳал этилиши лозим. Яъни эр неча бор уйланмасин, бундан ҳеч ким заарар кўрмаслиги, ҳеч кимнинг саодати соя остида қолмаслиги керак. Надоматлар бўлсинки, қайта-қайта уйланиш мумкинлиги ўргага тушар экан, бу борадан кимнингдир насибаси қирқилмай иложи йўқ. Шунинг учун Фитрат масалага қуидагича аниқлик киритиб, ким қандай шароитда иккинчи, учинчи ё тўртинчи маротаба уйланиши мумкинлигини баён этади: «Икки хотинлилик (кўп хотинлилик) заарар келтирадиган ҳамма йўллари ёпилса тўғридир, яъни шундай тартиб ўрнатилсинки, кўп хотинлиликка ижозат бўлиб, биринчи муқаддимада зикр этилган заарлар олди олинсин. Бундай тартиб ё қонунни бизларга ким тайин этади? Ислом дини. Ҳақиқатда ҳам, Ислом дини бисёр баркамол дин бўлиб, табиат қонунига мувофиқдир. Фойдани заардан адолат билан кам-кўстсиз ажратади. Одамларга нимаики фойда келтирса, ижозат бериб, заарар келтирадиган нарсаларни ман қилади»². Демак, Фитрат учун оиланинг маънавий ва ҳуку-

¹ Ўша китоб, 14—15-бетлар.

² Ўша китоб, 18-бет.

кий асослари Ислом дини талаблари доирасида ҳал этилади ва бу адолатдан. Юқорида келтирилган күчирмада «биринчи муқаддима» калимаси тилга олинган. Шу муқаддимада Фитрат биринчи никоҳдаги аёл тұғрисида бир-икки сұз айтгач, күйидагиларни ёзади:

«Аёлнинг таровати ва ёшлиги сизнинг мұхаббатингиз ва меҳрингиз йўлида сарф бўлгандан сўнг сизнинг ҳайвонлик шаҳватингиз уйғониб, ҳаракатга келади. Нафсингиз ором топиши учун у хотин сизга кифоя қилмайди. Бошқача қилиб айтганда, саодат ва баҳтиёрлик умиди билан ёшлик айёмини сизнинг орзу-хавасларингизга адо қилиб, икки-уч фарзанд қўрган хотинни қўйиб юбориб, «сўфи» номини олиб, янги хотин оласиз. Бу – ваъдага хилоф ва хиёнатdir.

Янги хотинга бутунлай берилиб кетасиз, биринчи хотинни ва ҳаётингиз мевалари бўлган фарзандларингизни шуурингиздан четлаштирасиз. Табиийки, ўша хотин фарзандлари билан бирга сизга бўлган мұхаббатини йўқотади. Сиздан ва янги хотинингиздан нафратланади. Вакт ўтиши билан янги хотиндан ҳам бир-икки фарзанд туғилгач, бу ўзаро нафрат янада кучаяди Шундай экан, оила аъзолари орасидан мұхаббат кўтарилса, вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик келиб чиқади¹. Фитрат вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик деб айтган нарсалар оиласи кемиради, бир отанинг икки хотиндан бўлган фарзандлари оналари бошчилигига душманга айланади, уриш-жанжал, иситиш-совитиш ва мунофиқлик зулуклари оиласи чирмаб ташлайди. Тадқиқотчи ана шундай заарларнинг олди олинган тақдирдагина қайта уйланишин мумкин, деб тушунади. Кўрамизки, Фитрат никоҳ-оила сингари хукукий ҳодисаларга ёндашганида ҳам ўзининг одамзод қалбини тушунувчи, ана шу орзу ва армонларнинг куйчиси бўлган шахс эканлигини ёддан чиқармайди ҳамда масалага инсонпарвар, миллатпарвар, юргпарвар ёзувчи сифатида ёндашади.

Зоро, шу хусусда сұз борар экан, шак-шубҳасиз, турмушнинг бузилиши сабаблари ва оиласи мустахкамлаш йўлларини ҳам билиш зарур. Азалий урф-одатларга кўра, айникса, талқин қилинаётган китоб битилган пайтда, оила ва никоҳ кўп жиҳатдан совчилар қўлида бўлган. Улар қуда томоннинг муносабатлари, қўрган иззат-хурматлари ё назар-эътиборга олинмаганлигидан келиб чиқиб, келин, унинг ота-онаси

¹ Ўша китоб, 16-бет.

ва уй-жойини таъриф ҳамда тавсиф қилишган. Уйланиш учун танланган йўл шундан иборат бўлган. Аммо бу йўл ҳамиша ҳам тўғри ва равон бўлмаган. Шунинг учун ҳам Фитрат оила қуриш учун тўрт нарсага эътибор беришни талаб этади: мол, насаб, хусн ва имону эътиқод. Буни қуидагича тушуниш лозим:

1. Уйланиш орзусида бўлган эр билан хотиннинг мол (бойлик)лари ва насаблари тахминан бир хил бўлиши лозим. Акс ҳолда улар ҳаёти азобда ўгади.

2. Хусн гарчанд ташки фазилат бўлса ҳам, киши қалбини ўзига мойил қилиш хусусиятига эга; агар ана шу қалбий мойиллик пайдо бўлмаса, эр билан хотин саодатли умр ке-чирмайди.

3. Эр ва хотин диндор бўлиши лозим. Диндорлик – худони таниш, билиш ва ҳақдан қўрқишидир. Хусни ахлоқнинг асоси ва мезони Худодан қўрқиш ва ҳақни билишда, яъни диндорликдадир.

Ҳар бир оила пойдеворининг мустаҳкам бўлиши турли ижтимоий, маънавий, иқтисодий ва майиши омилларга боғлиқ. Шунинг учун ҳам муаллиф баҳтли ва, айниқса, баҳтсиз оиласалар ҳаётига назар ташлаб, китобхонга ибрат бўлишга арзийдиган ҳаётий мисолларни келтирган ҳолда уларнинг оила инқирозидаги иштирокини чукур таҳлил этиб беради. Оиланинг мустаҳкам бўлиши, Фитрат назарида, қуидаги омилларга боғлиқ:

1.Иффат ва мўминлик. Куръони Карим эркак ва аёлларга диёнатли ва номусли бўлишни буоради: «Эй, Мухаммад! Аҳли ислом эркакларига айтгин: ошкор ва яширин қўзларини ҳаромдан ёпсинлар ва нафсларини ҳаромдан тийсинлар. Аёлларга ҳам айтгин: қўзларини ва ўз нафсларини ҳаромдан сакласинлар».

2. Файрат. Модомики, иффат ва номуснинг ҳимояси эркак ва хотинлар бўйнида фарз экан, бас, улардан ҳар қайси-ларининг иккинчи томонни ҳаромдан қайтариш хукуқла-ри бордир. Уларнинг ана шу ишларини «файрат» дейдилар.

3. Висол. Эр-хотинликнинг биринчи мақсади фарзанд, бу мақсадга эришишнинг воситаси ва сабаби висолдир.

4. Муросаю мадора. Эр-хотин узоқ йиллар бирга бўлиб, шодлик ва фамни бирга баҳам кўрадилар. Аммо шундай ҳам бўладики, бир томон хато ҳаракати ё қўпол муомаласи билан оила иморатини шикастлантириб қўяди. Шунда иккинчи томон ундан ўч олмай, муросаю мадора йўлини танласа, шикастланган иморат кулаб тушмайди.

Ана шундай чора ва тадбирлар ижобий натижа бермаса, Ислом дини эрга хотинни талоқ қилиш ҳуқуқини беради.

«Оила» — икки қисмдан иборат рисола. Агар юқорида қайд этилган масалалар рисоланинг биринчи қисмини ташкил этса, иккинчи қисми тарбия ва ҳуқуқ масалаларига бағишиланган.

Фитратнинг назарида, мактабгача бўлган ёшлар тарбияси тўрт масалани ўз ичига олади. Булар:

- 1.Фарзанд тарбияси.
- 2.Бадан тарбияси.
- 3.Ақлий тарбия.
- 4.Ахлоқий тарбиядир.

Ана шу тарбия турлари асосида парвариш топган бола келажақда ўзидағи яхши фазилатларга озиқ бериш имконини топиши ва ота-она обрўйини кўтарувчи кишилар бўлиб вояга етиши мумкин. Айни вақтда Фитрат ота-она, етим-есирлар ва хизматкорларнинг оиласидаги мавқеларидан келиб чиқсан ҳақ-ҳуқуқлари устида ҳам тўхталиб ўтади. Рисолада зикр этилган тарбия турлари сингари, бу ҳақ-ҳуқуқларни тушунтиришда ҳам Ислом дини қонун-қоидаларига таянади.

«Оила», бир қарашда, Қуръоннинг шу масалага доир оят ва суралари талқини бўлиб қўринса-да, муаллиф унда исломий ақидаларни бир нуктага жадб этибина қолмай, ўзига замондош бўлган жамият эътиборини ҳар қандай миллат тараққиётини белгиловчи оила масаласига қаратган. Унинг жамиятдаги ролини оширишга интилиб, кўп хотинликни қоралаш, қизларни ўқитиш, мактаб ёшигача бўлган ёшларнинг хонадонда тўғри тарбия олишига кўмаклашишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ва бунга эришган.

Фитратнинг оила билан боғлиқ қарашларига якун ясар эканмиз, унинг рисолага ёзган муқаддимасидаги мана бу сўзларни ёдда тутишимиз лозим: «Оила эр, хотин ва фарзандлардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, оила бир шахе бошчилигида бир уйда яшовчилардир. Шу таърифлардан маълум бўладики, оила ҳам бир неча одамлардан иборат бўлган жамоа экан. Уларнинг ҳар бири инсонга хос нарсага, яъни ўз манфаатларига асир бўлади. Бири иккинчисининг ҳуқуқини тасарруф қилиб босиб олиши мумкин. Ана шу тажовузнинг олдини олиш учун оила аъзолари ўртасида ҳам бир қонун лозим»¹.

¹ Ўша китоб, 8-бет.

Фитратнинг эътироф этишича, қанчадан-қанча олимлар ҳакимлар шу масалада қонунлар ишлаб чиқишиган. Лекин вақт ўтиши билан муайян қонунлар эскиргани ва ўз кучини йўқотганидек, оила ва оила аъзоларининг ҳуқуқ ҳамда бурчларига янгича ёндашув, янгича муносабат тақозо этилади. Зеро, оила охир-оқибатда миллат ва давлатнинг мавкеини белгилаб беради. Миллат ва давлат эса узоқ йиллар, даврлар мобайнида шаклланиб, янгиланиб боради. «Халкнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, баҳтли бўлиб иззат-хурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, факирлик жомасини кийиб, баҳтсизлик юкини тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, кул ва асир бўлиши болаликдан ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлик». Фитрат ана шу фикрни ривожлантириб, бундай хуносага келади: «Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг куроли соглом жисму тан, акл ва ахлоқдир».

Шарқ, одатда, ўз фарзандларининг ахлоқи билан Farb олдида фурурланади. Аммо Фитрат бу борада бошқа фикрга эга. У ёзади: «Лекин ана шу қурол-аслаҳаси синиб, занг босиб, чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор. Балки ха, бизга ана шу куруқ ҳаётга ҳам йўл бермайдилар. Агар саодат, иззат, осойишталик, роҳат, шараф, номус ва эътибор керак бўлса, тезроқ авлод тарбияси усувларини билиб олиб, болаларимизни шу усул ва қоидалар асосида тарбия этишимиз лозим»¹.

Таъкидлаб ўтилганидек, «Оила» 1914 йили ёзилган. Бу вақтда турон замини чоризм мустамлакасига айланиб, халқнинг Фитрат сингари ташаббускор ўшлари эл-юртенини ана шу ботқоқлиқдан олиб чиқиши, уни маърифатлаштириш, хуррият неъматларидан баҳраманд этиш мақсадида жадидчилик ҳаракатини юзага келтиришган эди. Худди шу даврда уларнинг, бинобарин, миллатнинг ҳам асосий вазифаси нафакат исломий ғоялар, балки, миллатпарварлик, эркпарварлик, тараққийпарварлик, илмпарварлик ғоялари асосида ҳам шаклланган авлодни тарбиялаш эди. Рисола ана шу авлодни тарбиялашга қаратилган, шу пайтгача ўтган олимлар-у ҳакимларнинг асарлари умумий ҳайъати — «манзил тадбири», яъни «рўзгор тебратиш тадбири»дан фарқ қиласи. Шунинг учун ҳам унда ҳуқукий мезонларга қараганда маънавий-фалсафий масалалар талқини устуворлик қиласи.

¹ Ўша китоб, 60-бет.

ИЖТИМОЙ-ИҚТІСОДИЙ МАСАЛАЛАР ВА СИЁСИЙ КУРАШ

Оиланинг ижтимоий, хукукий ва маънавий асослари Ислом дини томонидан нечоғлиқ аниқ ва тўла белгиланган бўлса-да, XX асрда ижтимоий ва маърифий юксалиши учун дунёвий билимларни эгаллаш тарихий заруратга айланди. Модомики, жадидлар ўз олдиларига Туркистон аҳолисининг тарихий тақдирини ўзгартириш вазифасини қўйишган экан, бунга фақат оила пойdevорини мустаҳкамлаш, оиланинг жамият ҳаётидаги ролини оширишнинг ўзи камлик қиласади. Негаки, нафақат XIX асрнинг 60-йилларида бошланган мустамлакачилик, балки сўнгги уч асрда рўй берган ижтимоий таназзул, кудратли давлатнинг парчаланиши, ўзаро таҳт учун курашлар, хон ва амирларнинг маишатпарастлиги ва ҳ.к.лар орқасида ҳалқнинг иқтисодий аҳволи аянчли бир шаклга тушган эди. Афсуски, ҳалқ ўзининг қандай мудҳиши ҳаёт исқанжасида яшаётганини қўриш қобилиятини йўқотган ёки бунга қўниккан эди. Шунинг учун жадид шоир ва ёзувчилари ҳалқ ҳаётининг шармандали томонларини ўз асарларида тасвирлашган ҳолда унинг қўзини очишга интилишди. Чунончи, Чўлпон «Ўзбеклар ва Туркистон» сингари шеърлар, «Курбони жаҳолат» ва «Дўхтир Мұхаммадёр» хикояларини ёзиг, жаҳолатни ёрқин тасвирлаб берди.

Жадид адабиёти хусусида сўз борганда, одатда, адабиётшунослар уч-тўрт таниқли маърифатпарвар ёзувчини тилга олишади. Ҳолбуки, бу давр адабиётини, масалан, Таваллонинг ўткир ҳажвларисиз тасаввур этиш қийин. Ўз вақтида Тавалло, худди Чўлпон, Ҳамза, Элбек сингари жадид ва ҳажвчи шоир бўлган. Унинг XX аср бошларидағи ҳаётимиздаги иллат ва камчиликларни фош қилган шеърлари ўзига хос акс садо берган. Масалан, «Овруполиклар ҳунари бирлан бизларнинг ҳунаримизнинг фарқи» деб номланган шеърида Тавалло XX аср бошларидағи Туркистон ҳалқларининг маърифий даражасини бундай сатрларда мазаҳ қилиб ёзган:

Оврупо аҳли, сиз қулоқ солингиз,
Биз ҳунарлар ёзиб тонуштирамиз.
Келтуринг занбурак, курол неча хил,
Бизни сопқон ила отуштирамиз.
Афтомобил, аробангиз қайдা,
Хўқандарба билан чопуштирамиз.

Биз билурмиз, сиз тұғри сүзни кули,
Лек биз ялғонлар қотуштирамиз.
Дүстни душман әдуб, солиб ифво,
Гап тошуб ўртага чоқуштирамиз.
Құлда бидъат маромномаси бор,
Ким яқин келса ёпуштирамиз.
Қани айраплану гидрапилон,
Варварак бирла учуштирамиз¹.

Тавалло ва бошқа жадид шоирлари ҳажвий асарларида халқны тубсиз «маданий» жарлик ёқасидан олиб чиқмоқчи бўлишади. Зоро, халкнинг бундай ботқоқликка тушиб қолганининг асосий сабаби унинг иқтисодий ночорлиги бўлди.

Жадидчилик ҳаракатининг мағкурачиларидан бири Убайдулла Хўжаев 1909 йили улуф рус ёзувчиси Лев Толстойга мактуб йўллаб, унда ўзини қийнаган саволларни бундай баён этади:

«Кўп ҳурматли Лев Николаевич!

Сизни безовта қилишни асло истамаганим ҳолда, аммо менга шубҳали туйилган «ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» масаласида бирор аниқлик киритарсиз, деган умидда ушбу мактуб билан Сизга мурожаат қилишга журъат этдим.

Инсоф нуқтаи назаридан «ёвузликка қарши ёвузлик кўрсатмаслик»нинг, ҳеч шубҳасиз, адолатли эканига мен ҳам қўшилиб, унга икрор бўлсан ҳам, аммо қўйидаги бир ҳолатда қандай муносабатда бўлиш кераклиги мени ўйлантириб қўяди.

«Ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик»нинг адолатли эканига шунинг учун ҳам икорманки, бу Инжилга бўлган диний майлим ёки Мухаммад динидаги одам бўлганим учун эмас, балки бу менинг тушунчамга тұғри келганилигидан ҳам, албатта.

Менинг тушунчамча, «ёвузликка ёвузлик қилма»нинг негизида қўйидаги бир ҳақиқат ётади: мабодо, кимдир бир ёмонлик қилган бўлса, шу билан битта ёмонлик қилган бўлади, мабодо мен унга қаршилик қилсан ёки ёвузликка ёвузлик билан қайтариб қасос олмокчи бўлсан, унда, табиий, бир ёмонликдан иккинчи ёмонлик пайдо бўлади ва ҳоказо. Агар мен ёмонлик кўрсатмасам эди, бир ёмонлик ёмонлигича қолиб, иккита бўлмасди, яъни ёвузлик камроқ бўлар-

¹ Тавалло. Равнақ ул-ислом. Т., «Фан», 1993, 25-бет.

ди. Буларнинг ҳаммасидан хulosса шуки, ёмонликка ёмонлик қилмаслик биланми ёки бошқа бир йўл биланми, хуллас, қандай қилиб бўлмасин, ёвузликни камайтириш чорасини кўриш керак. Агар хulosса шу дейдиган бўлсак, қуидаги ҳолатда қандай муносабатда бўлишимиз керак:

Менга таниш бир мисолни келтириб кўрайли. Кимdir даҳшатли бир ёвузликни бошламоқчи. Масалан, бир уй ёки шаҳарни, ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи ва ҳоказо. Шубҳасиз, бу юзлаб, минглаб кишиларнинг ҳалокатига сабаб бўлади. Албатта, мен инсоний ахлоқ юзасидан бунинг олдини олиш чорасини топишга мажбурман. Аммо у ўз ёвуз ниятини амалга оширишдан олдин уни бартараф этиш учун менинг ўша ёвузни йўқ қилишдан бошқа чoram қолмайди.

Албатта, мен у ёвузни йўқотиб, юзлаб, минглаб одамларнинг ҳаётини сақлаб қолдим, деган баҳона билан ўз қилмисхимни оқламоқчи бўламан. Инчунун, мен қилган ёвузлик қилинадиган катта ёвузлик олдида кичик нарса бўлиб қолади. Чунки, у катта талафотлар келтириши мумкин бўларди. Шунинг учун мен буни ёвузлик деб эмас, аксинча, катта фалокатнинг, ёвузликнинг олдини олиш, ёвузликни камайтириш омилларидан бири бўлади, деб биламан. Менинг мулоҳазаларим шулардан иборат, бу қанчалик тўғри, билмадим, узоқ иккиланишлардан кейин бу ҳакда бирор тушунтириш берар, деган ниятда Сизга мурожаат этишга журъят этдим. Агарда ўз тушунтиришларингиз билан мен учун ниҳоятда муҳим саналган ва ноаниц бўлган бу масалага ёрқинлик киритсангиз, мен Сиздан умрбод миннатдор бўлардим»¹.

Ушбу тарихий хат кўпгина жиҳатлари билан эътиборга сазовор. Биринчидан, ўзбек жадидчилик ҳаракатига келиб қўшилиш арафасида турган «олими замоний» ўша даврда умумхалқ хурмат ва мұхаббатини қозонган улуғ ёзувчига нафақат рус тилида хат ёзиш, балки у билан баҳслashiш даражасига эришган эди. Иккинчидан, Л.Толстой тури шаҳар ва мамлакатлардан юздан хатлар олаётган бир пайтда бир мусулмон йигитининг хатини эътиборсиз қолдирмай, унга жавоб йўллаган. Учинчидан, Убайдулла Хўжаев улуғ ёзувчи билан хат ёзишган ўртаосиёлик ягона зиёлидир. Тўртинчидан, хат муаллифи гарчанд Л.Толстойдан «ёвуз-

¹ Шукрулло. Тирик руҳлар. Т., «Шарқ», 1999, 9—11-бетлар.

ликка қаршилик күрсатмаслик» таълимоти бўйича тушунтириш сўраётган бўлса-да, аслида у билан жиддий равища баҳслашмоқда, ҳатто унинг таълимотидаги нотўғри нуқтани кўрсатиб бермоқда. (Эсланг: «кимдир... масалан, бир уй ёки шаҳарни ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи...»). Бешинчидан, унинг Толстой таълимотига қарши келтираётган далиллари шу қадар асослики, ҳатто атоқли ёзувчи ўш мухбирда пайдо бўлган гумон ва шубҳаларни ўз жавобида¹ нафақат рад этади, балки тарқата ҳам олмайди.

Ушбу хат У.Хўжаев ҳаётида шунчаки ўткинчи ҳодиса бўлмаган. Тахмин қилиш мумкинки, у Саратов шаҳридаги таҳсилини тугатиб, Тошкентга қайтгач Мунавварқори Абдурашидхонов сингари жадидлар сафига келиб қўшилган пайтда ўз ёзишмалари хусусида уларни боҳабар қилган. Ва жадидларнинг ҳалқни иқтисодий ва маънавий таназзулдан олиб чиқишига қаратилган фаолиятида мактубда олга сурилган фикрлар беиз кетмаган.

Ҳалкни оғир иқтисодий вазиятдан олиб чиқишининг энг муҳим йўлларидан бирини жадидлар эскирган урф-одатларга қарши курашда кўришиди. «Жадидларнинг фикрича, деб ёзган эди тарих фанлари доктори Д.А. Алимова, Туркистонда тараққиётга эришишнинг бош асоси иқтисодиётни зарур оқимда ривожлантиришдадир. Шунингдек, улар муҳим омиллардан бири деб миллий матбуот ва ҳалқ таълимини ривожлантиришни ҳам ҳисоблашган. Тож. Ризобалди «Миллий матбуотсиз миллатнинг ўзи йўқ»², деб ёзганида анча илгарига назар ташлаган эди. Аммо Туркистоннинг турғунлик, қолоқлик ва жаҳолат гирдобидан чиқиб кетишига нима ҳалакит берди? Таракқиёт сари қолоқликни ёриб ўтишига йўл берадиган омиллар сабабини жадидлар нимада кўрдилар? Биринчи навбатда, гўёки, шариат билан ҳимоялангандай туюловчи, бироқ аслида мусулмон қонун-қоидаларига ёт, шунингсиз ҳам кишиларнинг енгил бўлмаган ҳаётини янада оғирлаштираётган – кераксиз ва зарарли урф-одатларда»³.

Биз аввалги бобда жадидлар нуқтаи назаридан кераксиз ва зарарли урф-одатлар тўғрисида қисқача бўлса-да, сўзлаб ўтган эдик. Беҳбудий, масалан, «Бизни кемиргувчи

¹ Ўша асар, 11–12-бетлар.

² Идорага мактублар. «Садои Туркистон» газетаси, 1915, 64-сон, 4-бет.

³ Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т., «Университет», 1999, 50–51-бетлар.

иллатлар» мақоласида түй-ҳашамлар туфайли халқнинг камбағаллашган қисми янада қашшоқлашиб боргани ҳақида бундай ёзган: «Самарқандда бир маҳалла борки, аксар халқи заруратдан, тұғриси, ақп ноқислигидан ҳовлиларини пулга қизиқиб яхудийларға сottгани учун маҳаллаға оз мусулмон қолди. Маҳалла мактаби йүқ бўлди. Масжиди-да яқинда йўқолур. Мана, бизни ақлсизлигимизни охири ва исрофларимизни хотимаси динимизга футур келмоқиға сабаб бўлур»¹.

Мусулмонлар учун ўша даврда диндан муқаддас тушунча бўлмаган. Дин, уларнинг назарида, имон, виждон, ватан ҳам эди. Шунинг учун ҳам Беҳбутий ватандошларига таъсир кўрсатиш истагида «бизни кемиргувчи иллат»ларнинг динга футур етказиши мумкинлигига урғуни қаратади. Уларга таъсир этиш ўғли ҳам фақат шу эди. Ҳолбуки, «бизни кемиргувчи иллатлар» туфайли Туркистон аҳолиси ўз еридан, ўз ватанидан мосуво бўлаётганди.

Шундай қилиб, халқнинг оғир иқтисодий аҳволи, бир томондан, «бизни кемиргувчи иллатлар» туфайли кундан-кунга оғирлашиб бораётган, бунинг оқибатида камбағаллар серчиқим дағн, түй маросимлари туфайли қарзга ботаётган, уй-жойларини сотиб, қашшоклар сафини кенгайтиришар экан, демак, иқтисодий масалалар ўз навбатида сиёсий масалаларни келтириб чиқармасдан қолмайди.

Беҳбутий, Фитрат, Чўлпон ва бошқа жадидларнинг шу илларда эълон қилган мақолаларида Ўрта Осиёning тобора мустамлакачилик кишсанлари билан ӯралаётганига қарши жадидлар исён кўтарганлигини кўрамиз. Д.А.Алимова юқоридаги фикрини давом эттириб, бундай деб ёзади: «...Ўрта Осиёning Россия томонидан босиб олинишига» салбий муносабатда бўлган жадидлар диққат-марказида сиёсий масалалар бош масалалар бўлганлигини кўрамиз. Улар таҳлил натижасида (мамлакат ичиди юз берәётган ҳодиса ва воқеалар таҳлили назарда тутилмоқда – Р.Ш.) шуни тушунганларки, Туркистон бу – моҳиятан мустамлака ва Россия маъмуриятининг бошқарув тизими миллий эҳтиёжларга жавоб бермайди. Бу масалалар Феврал инқиlobи арафасида, айникса, кескин қўйилган»².

¹ М.Беҳбутий. Танланган асарлар, 192-бет.

² Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т., «Университет», 1999, 51-бет.

Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистондаги сиёсий вазият ўзгара бошлади. Жадидлар 1905 йил рус инқи lobidan кейин кенгрок фикр юрита бошлаб, Туркистонга яқин ва узоқ мамлакатлардаги сиёсий ҳаётдан хабардор бўлган ва шу асосда ўз фаолиятларини қайта кура бошлашган эди. Бунга Бехбудий сингари пешқадам жадидларнинг Петербург, Москва ва Нижнийда бўлиб ўтган сиёсий тадбирлар, жумладан, Умурроссия мусулмонлари курулто-йида иштирок этганлиги, Заки Валидий, Мустафо Чўқаев сингари заковат соҳибларининг Туркистонга келиб, ўзбек жадидлари билан ҳамкорлик қилишлари, Туркистонда яшовчи В.Чайкин сингари илфор фикрли руслар сиёсий фаолиятининг жонланиши жиддий туртки берди.

Шу ўринда Заки Валидий хотираларига назар ташлаш жоиз. У 1913 йили Фарғона водийсига келганида Андижонда истиқомат қилган социал инқиlobчи Вадим Чайкин билан танишган. Вадим Чайкин маҳаллий аҳолининг топталган ва топталаётган ҳақ-хукуқлари учун ўз имкониятидан келиб чиққан ҳолда курашиши мумкин бўлган шахс эди. Унинг Фарғона генерал-губернаторлигига яқин шахс эканлигини билган Заки Валидий В.Чайкин билан мулоқотда бўлиб, Андижонда рус тилида «Туркестанский голос», Тошкентда эса «Садои Туркистон» газетасини ташкил этиб, улар ёрдамида омманинг сиёсий-ижтимоий онггини ошириш мумкинлигини тушунди. Эҳтимол, XX аср бошида «Туркестанский голос» газетасининг сиёсий ҳаётга таъсири унчалик эмасдир. Лекин «Садои Туркистон» газетасининг шу тарихий жараёндаги ўрни бениҳоя катта. Бунинг боиси шундаки, унга миллий уйғониш ҳаракатининг икки забардаст намояндаси – Мунавварқори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев сиёсий-ижтимоий, ҳукуқий ва маърифий йўналиш бериб туришган. Афсуски, биз шу вақтгача жадидлар томонидан нашр этилган газета ва журнallар, шу жумладан, «Садои Туркистон» саҳифаларида эълон қилинган энг муҳим мақола, шеър ва очеркларнинг қайта нашрларига эга эмасмиз, чунки улар алоҳида тўплам шаклида нашр этилган эмас. Лекин ундаги Чўлпон, Ҳамза, А.Зоҳирийларнинг чоп этилган мақолалари билан танишишнинг ўзиёқ «Садои Туркистон»нинг ўз даври учун илфор фикр ва фоялар жарчиси бўлганидан далолат беради.

Заки Валидийнинг қўйидаги сўзларига эътибор берайлик: «Бу газетанинг туркчаси ҳақида Тошкентда адвокат

Убайдулла Хўжаев, муаллимлардан Мунавварқори ва Кўқонда Ашурали Зоҳирий билан гаплашиб, уларни Вадим Чайкин билан яқиндан таништиридим. Газета чиқарилишдан аввал, унинг фояси қандай бўлишини қўидаги уч бандда белгиладимки, бу ўртоқларимга, Вадим Чайкинга ҳам маъкул тушди:

1. Сибирия темир йўлидан то Афғонистон ва Эронгача бўлган жойда яшаётган бутун ерли халқлар билан руслар орасида хукуқ ва соликлар соҳасида тенгликни вужудга келтириш.

2. Кўчманчи ҳаёт кечирувчи мусулмонларга қишлоқ ва шаҳарлардан жойлар бўлиб берилгунига қадар кўчиб келаётган русларга ер бермаслик.

3. Замонавий маърифатни тарқатиш»¹.

Шубҳасиз, З.Валидий Туркистондаги озодлик ҳаракати тарихида муайян из қолдирган. Лекин унинг хотираларини ўқир экансиз, гўё Туркистонда у билан баҳслаша оловчи бирор жамоат арбоби бўлмаган деган таассуротда қоласиз. У ўзининг хизматини ҳаддан зиёд ошириб, Мунавварқори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев сингари атоқли сиймоларнинг хатти-ҳаракатини кўрмасликка уриниб, уларни ўз «сояи давлат»идаги «ўсмиirlар» даражасига туширади. Юқорида келтирилган парчада ҳам шу ҳол кўзга ташланади. Шу боис ушбу газеталар З.Валидий белгилаб берган дастурни қандай амалга ошира олганлари хусусида бирор асосли фикрни айтиш қийин.

Шунга қарамай, шубҳасиз, Вадим Чайкин ҳам, Мунавварқори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев ҳам ўз газеталарида маҳаллий аҳоли ҳамда кўчириб келтирилгандарнинг хукуқ, солик ва бошқа ижтимоий масалаларда чиқишлиар қилгани, айниқса, «замонавий маърифат»ни тарқатгани шубҳасиз. Аммо шу нарса ҳақиқатки, жадид матбуоти, адабиёти, театри ва, албатта, мактаби туфайли 1905—1917 йиллар орасидаги вақтда Туркистон аҳолисининг ижтимоий онги ва маънавий ҳаётида муайян микдор ўзгаришлар рўй бериб, улар 1916 йил воқеаларида сифат ўзгаришларига айланди. Нафакат халқнинг илгор вакиллари, балки оддий меҳнат ахли ҳам 1917 йил февралида «оқ

¹Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер. Т., «Адолат», 1997, 41-бет.

подшо»нинг ағдарилганини кўтариқилик билан қарши олишди. Феврал инқилобининг рўй бериши жадидлар томонидан тарихий имконият сифатида қабул қилинди.

Шўролар даврида эълон қилинган илмий асарларда жадидларнинг Феврал воқеаларига бўлган ижобий муносабати қораланиб келинди. Аслида жадид адабиёти Феврал инқилобини жон-дили билан қарши олди. Номи кўпчиликка яхши таниш бўлмаган Лутфулла Олимий булбулга мурожаат этиб, бундай жўшиб ёзади:

Сайра, булбул, энди хористонлар гулзордир,
Тинма, кўн гул шохига, сайра, гулинг бехордир,
Бу гулистонларда сенга кумри, тўти бордир,
Сенга бўстонлар, чечаклар, фунчалар тайёрдир,
Ташла қўркувларни энди, сенга хурлик ёрдир.
Кетди тунлар, кетди ойсиз кечалар, чикди күёш.
Хусн илоҳи фамза этди, бизга ҳам фитлатди қош,
Нурли юлдузлар тахият-ла саломлаб эгди бош,
Чикди кирларга кийик бирлан газолан, қарту ёш,
Бул куни паррандалар, чаррандалар ахордордир.

Бундай шеърларни Чўлпон, Ҳамза, Тавалло, Махзум Сид-қийлар ҳам ёзишди. Бу асарлар нафакат лирик шеърлар, балки жадид адабиётининг, жадид шоирларининг Феврал инқилобига берган сиёсий баҳоси эди. Ўз навбатида Чўлпон янги ниятлар ва режалар оламида нафас олиб, ўзида янги куч ва файрат уйғона бошлаганини ҳис этди. «Ўзбек ёшларина» шеърини ёзив, унда Феврал инқилобини буюк француз инқилобига қиёс қиласди:

Франциянинг ихтилоли неча йиллар тортилди,
Қанча виждан эгалари қора пулга сотилди.
Қанча жонлар талаб бўлди, конга қонлар тўкилди,
Қанча тўғри қаҳрамонлар «кофирилар» деб сўкилди.
Курашдилар азаматлар, хурриятни олдилар,
Францияни саодатли тўғри йўлга солдилар.
Сиз-да шундан ибрат олинг, қилинг ишга эҳтимом,
Ўлим кутган дўстингиздан сизга салом, эҳтиром¹.

¹ «Нажот» газетаси, 1917 йил 18 июн.

1917 йил Феврал инқилоби Чүлпон назаридагы, Романовлар сулоласининг икки юз йиллик тарихига нуқта күйибгина қолмай, Туркистонда чирик феодал ҳаёт тарзини ўзgartириб юбориши, ўлкада янги иқтисодий муносабатларга йўл очиши, бинобарин, халқнинг мушкул аҳволини яхшилаши мумкин эди. Шунинг учун ҳам жадидлар фавқулодда бир ҳолатда фаоллашиб, янги сиёсий-ижтимоий фаолият дастурини ишлаб чиқиши. Сўнгги йилларда жадидлар сафида пайдо бўлган фаоллашиб жараёнини айрим сиёсатшунослар бошқача талқин қилишмоқда. Маълумки, Россия Муваққат ҳукумати раиси А.Ф.Керенский бир вақтлар Тошкентда яшаб жадидлар билан яхши алоқада бўлган. Айниқса, 1916 йил қўзғолони шафқатсизларча бостирилиб, маҳаллий аҳоли бошида зулм қамчиси ўйнаганида А.Ф.Керенский адолатпарвар давлат арбоби сифатида Давлат Думаси минбаридан туриб, жабрдийда халқ вакилларини химоя қилган.

Муваққат ҳукумат бошлиғида Туркистонга мустақиллик бериш ҳукуқи асло бўлмаган. Қолаверса, касби юрист бўлган Керенскийнинг туркий халқларга ўз эрки билан мустақиллик бериши хусусида фикр юритиш ноўрин. Шунинг учун ҳам Мунавварқори Абдурашидхонов «ҳақ берилмас, олинур» шиори билан чиқди. Агар жадидлар Керенскийга умид боғлаганларида бундай шиор билан кураш майдонига чиқмаган бўлишарди.

Маълумки, большевиклар Туркистонда ҳокимиятни қўлга олишлари билан ўтмишда бўлганидек маҳаллий халқнинг ҳақ-ҳукуқларини оёқости қилишди, энг аввало, бошқариш идораларига яқин йўлатишимади. Октябр тўнтаришининг дастлабки кунларидан бошлабоқ мустамлакачилик сиёсатини давом эттириш ниятида эканликларини асло яширишмаган. 1917 йилда Петербургдан Тошкентга етиб келган Мустафо Чўқаев Туркистон Ишчи ва солдат шўроларининг съездидаги катнашади. Мана, унинг шу ҳақдаги хотираси: «Залга кирган чоғимда мен танимайдиган бир рус минбарда эди. У кишининг қайраб-қайраб, такрорлаб сўзлаган сўзларидан қуйидагилар хотирामда: «Инқилобни рус инқилобчилари, рус ишчилари, рус солдатлари амалга оширдилар. Шунинг учун Туркистонда ҳам идора, ҳокимият биз, русларни кидир. Ерлилар, биз нима берсак, шу билан қаноатланышлари керак». Бу сўзларни сўйлаган Қўқон мактаби муаллимларидан, халқчи социалистлар группасига мансуб Некора исмли шахс эди. Қурултойда катнашган рус

кишиларининг қайси фирмага мансуб бўлганлигига карамай, хаммаси Некоранинг очиқ сўзлаб юборган фикрини дастаклаб, факат «инқилобчи» назокати сабаб очиқласига сўзлаб юборишдан тортиниб турганликлари сезилди ва кўринди¹.

Мустафо Чўқаевнинг хотираларига яна мурожаат қилалими: «Тошкентда чиқаётган русча «Туркестанский курьер» газетасининг 1917 йил 5 сентябр нусхасида (**сонида – Р.Ш.**): «Эски режим замонида рус тўпларига тушган вазифа энди Ишчи ва солдатлар шўроси зиммасидадир. Инқилобчи ишчи, солдат ва крестьян расман эски рус сарбози (аскари) ўрнини тутади», деб ёзган эди.

Анча кейинроқ большевикларнинг «миллатларни кутказиш» инқилобидан сўнг большевик фирмажи вакили, юз фоиз ленинчи Георгий Сафаров: «Феврал инқилоби давридан бошлаб рус муҳожири Туркистон қишлоқ ва овулларини ўз чўнтағи каби кавлай ола бошлади», шаклида исботлайди². Кўрамизки, хотираларда Г.Сафаров сингари ленинчи миссионерлар ҳам Ўрта Осиёда кимлар гегемонлик қиласетгани, демак, бошқаларга – маҳаллий халқ ва унинг илгор вакилларига нисбатан тазиик ўтказаётгани ҳақида аниқ тасаввур беришмоқда.

Гап шундаки, биринчидан, мустамлака занжири билан кишанланган Туркистон ахолиси ва унинг раҳнамолари ўлқадаги бошқа миллат вакилларини сиқиб чиқаришни хаёлларига ҳам келтиришмаган. Зотан, Туркистон Мухторият ҳукумати таркибиға қозоқ, яхудий ва бошқа миллат вакиллари қатори русларнинг ҳам киритилиши масаланинг моҳиятини намойиш этиб турибди. Иккинчидан, большевиклар Туркистонда 1917 йил ноябридагина пайдо бўлиб қолишишмаган. Улар 3—4 мартаёқ, Ишчи ва солдат депутатлари шўроларини тузиб, кўп ўтмай, уларни бирлаштириб, сиёсий жиҳатдан шаклланиб улгуришган эди. Учинчидан, улар билан чор ҳукумати амалдорлари ва оқ гвардиячилар ўртасида муайян жарлик бор эди. Нихоят, тўртинчидан, Туркистон Мухторияти эълон қилингандан сўнг большевиклар бу ҳукуматга қарши теварак-атрофдаги ҳарбий кучларни йиғиб, уларни Кўконга ташлашди.

¹ Мустафо Чўқай ўели. Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Т.,Faфур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992, 23-бет.

² Ўша рисола, 36-бет.

Феврал инқилоби натижасида Романовлар сулоласи таҳтдан ағдарилиб, Мувакқат хукумат тузилди. Зеро, хукумат номиёқ, унинг узоқ умр кўрмаслигини англатади. Шунинг учун ҳам Туркистонда мавжуд бўлган икки куч – жадидлар ва большевиклар вазиятни ўз фойдаларига ҳал этиш йўлини излашади. Тажриба ва уюшиш қўпроқ большевиклар ихтиёрида эди. Улар 1917 йил мартининг сўнгти кунларида Туркистон ишчи ва солдат депутатларининг 75 та шўросини тузишли. Демак, большевиклар сиёсий жиҳатдан ўлкани ўз қўлларига олиш, «социалистик инқилоб» ни амалга ошириш йўлида дастлабки муваффақиятли қадамни ташлашган. Тахминан худди шу вақтда жадидлар ҳам фаол ҳаракатни бошлаб юборишли. «Улар ўлка туб халқларининг тараққиёти ва мустақиллиги тўғрисидаги ўз foяларини ўлкадаги демократик инқилоб билан боғлаб, ўзлари эълон килган принципларни амалга оширишга фаол киришишли. Авж олиб бораётган демократик жараёнларда туб халқлар сиёсий манфаатларининг устуворлигини ҳимоя қилиш февралнинг дастлабки кунлариданоқ сиёсий майдонда улар фаолиятининг асосий йўналишини белгилаб берди»¹.

Жадидлар фаоллик билан бошлаган сиёсий ҳаракат тарихида 14 март унутилмас бир сана ҳисобланади. Шу куни Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида кўп минг қишилик йиғилиш ўтказилиб, унда татар ва қозоқ аъзоларидан иборат 61 қишилик янги сиёсий ташкилот тузилади ва бу ташкилотга Мунавварқори Абдурашидхоновнинг ташаббуси билан «Шўрои Ислом» номи берилади. Ташкилотнинг 15 қишидан иборат бошқарувига Абдувоҳидқори Абдурауфқориев, Мунавваркори Абдурашидхонов, Каттахўжа Бобоҳўжаев, Мулла Ризо Охунд Йўлдошхўжаев, Абдусамиқори Ҳидоятбоев, Убайдулла Ҳўжаев ва бошқалар киради. Ушбу ташкилотга мусулмон урф-одатлари ва анъаналари, биринчи навбатда ислом динига эътиқод қўйған шахслар асос солғанлигини англатиб турибди. Ишчи ва солдат депутатлари шўросидан улар миллий ва диний платформага эга эканликлари билан ажралишли.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., «Шарқ», 2000, 22—23-бетлар.

«Ўзбекистоннинг янги тарихи»да «Шўрои Ислом»нинг ташкилий тузилиши, мақсад ва вазифалари бугунги кун нуқтаи назаридан ҳаққоний ёритилган: «Бошқарувнинг янги мажлислиридан бирида қабул қилинган мувакқат Низомда «Шўрои Ислом»нинг асосий мақсади: Туркистон мусулмонлари орасида замонамизга ҳамоҳанг бўлган сиёсий, илмий ва ижтимоий ислоҳот гояларини тарқатишдан; Туркистон мусулмонларини фоя ва мақсадлар бирлиги асосида жипслаштиришга оид ишларни кучайтиришдан; янги хукуматнинг принциплари ва мақсадларини қўллаб-қувватлаш борасида ҳалққа даъватдан; хорижий мамлакатларда давлат ҳокимииятининг шакллари тўғрисида ахолини хабардор қилиб туришдан ва Таъсис мажлисига тайёргарлик кўришдан иборат, деб кўрсатилган.

Ана шу мақсадга мувофиқ Низомда «Шўрои Ислом»нинг ташкилий тузилмаси, аъзолиги, вазифаси ва молияси батафсил ишлаб чиқилган. Ахолининг умумий йиғилишларида кўпчилик овоз билан сайланган, шунингдек, турли қўмиталардан, жамиятлардан, иттифоқлардан ва партиялардан сайланган делегатлар асосида «Шўрои Ислом»нинг умумий йиғилишини ташкил этиш кўзда тутилган. Низомга мувофиқ Туркистоннинг барча шаҳарлари ва қишлоқларида «Шўрои Ислом» ташкилотини тузиш зарур, деб ҳисобланди. Хужжатда булар Тошкент «Шўрои Ислом»нинг кичик бўлимлари деб аталди. Низомга асосан Тошкент «Шўрои Ислом» ташкилоти марказ ҳисобланиб, унинг қарори бўлимлар учун мажбурий эди¹.

Шундай қилиб, «Шўрои Ислом» Ишчи ва солдат депутатлари шўросининг иш тажрибасидан андоза олган ҳолда ишга киришиб, дастлаб Ўш, Андижон, Фарғона (Скобелев), Туркистон, Марида, сўнгра апрел ойининг охирига қадар Наманган, Кўкон, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда кичик бўлимларини тузди.

Аввало шуни айтиш зарурки, «Шўрои Ислом»нинг сиёсий дастури куртак ёзиши билан ислом динига мансуб кучлар иккига ажralиб, «Шўрои Ислом»дан ташқари ва унга қарши ўлароқ «Шўрои Уламо» жамияти тузилди. Бу жамият ўзининг асосий файрат ва шижаотини «Шўрои Ислом»га қарши қаратди. Ўлкада турли сиёсий партиялар наайдо бўлди.

¹ Ўша китоб, 24—25-бетлар.

Масалан, Заки Валидий эсерлар, Мустафо Чўкаев кадетлар, Санжар Исфандиёров социал-демократлар, Шерали Лапин эса монархистлар партиясига аъзо бўлиб киришиди. Уларга маҳаллий зиёлилар ҳам эргашган. Ана шу тарзда Туркистоннинг сиёсий саҳнасида уч хил куч пайдо бўлди. Булар қўйидагилардир:

— **Туркистон шўролари** — булар инқилобий демократиянинг хоҳиш-иродасини ифодаловчи европалик ишчи ва солдатларнинг органлари бўлиб, жамиятга таъсир ўтказиш учун реал кучга эга эди. Шу боисдан ҳам улар Мувакқат ҳукумат давлат муассасалари фаолияти устидан назорат қилиш хуқуқига эга бўлишини даъво қилишарди.

— **Ижроия қўмиталар** — шўроларга нисбатан аҳолининг анча кенг ижтимоий миллий гурухлари намояндадари бўлиб, булар таркиби турли партиялар — меньшевиклар, эсерлар, шўролар, жамоат ташкилотлари, шу жумладан, миллий ташкилотлар ўз вакилларини делегат қилиб юборган эдилар, улар барча демократик ташкилотларни бирлаштирувчилар сифатида иш кўрдилар ва жойларда Мувакқат ҳукумат органлари ролини ўйнашга даъво қилишган.

— **«Шўрои Ислом» жамияти** — бу ташкилий жиҳатдан таркиб топиш пайтидаёқ мусулмон аҳолининг ваколатли органлари сифатида дарҳол расмийлашиб, шу аҳолининг хоҳиш-иродасини ифода этди ва унинг манфатларини ҳимоя қилди¹.

Ана шу уч гурух атрофида марказлашган ташкилот, ушма, жамият ва партиялар 1917 йил апрелида ўз қурултойини ўтказиб, Туркистоннинг янги давлат тузуми бўйича ўз дастурларини ишлаб чиқди.

ДАВЛАТ ТУЗУМИ НИМАГА АСОСЛАНАДИ?

1917 йил 7—15 апрелда Ишчи ва солдат депутатлари шўроларининг I Туркистон ўлка съезди бўлиб ўтди. 263 делегат қатнашган съезд Россияда кучли марказий орган бўлган демократик республика тузиш зарурлигини ёклаб чиқди. 9—16 апрелда Туркистон ўлкаси ижроия қўмиталарининг съезди ўтказилиб, унда иштирок этган 171 делегатдан 99 нафари европалик ва 72 нафари шу ерлик аҳоли вакиллари эди. Россиядаги давлатчиликнинг келгусидаги

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи, 26-бет.

шакллари атрофида бўлиб ўтган мунозарада ҳар хил фикрлар билдирилди. Жумладан, «Россиядаги барча ҳалкларга ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуки»ни берувчи федератив республика тузиш foяси кенг муҳокама этилди. Федератив республика тарафдорларининг бир қисми муҳторият бериш тўғрисидаги масалани ҳалкларнинг маданий ва сиёсий савиясини ҳисобга олган ҳолда ҳал этишни лозим, деб топди. Шу муносабат билан Туркистон ҳалкларига кейинчалик муҳториятдан фойдаланиш имконияти берилиши мумкинлигини англашди. Федератив тузум тарафдорларининг иккинчи қисми эса муҳторият миллий эмас, аксинча худудий бўлиши кераклиги хусусидаги фикрни илгари сурди.

«Умуман, деб баҳо берилади «Ўзбекистоннинг янги тарихи» китобида, бу фикрнинг мазмуни қандай бўлишидан қатъи назар, уларнинг ҳаммаси асл моҳияти билан ўлканнинг кўп миллионли аҳолиси манфаатларига менсимай қарашдан, унинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига беписандлик билан муносабатда бўлишдан иборат эди. Съездда сўзга чиқсан миллий демократия раҳбарлари буни алам билан таъкидладилар. Маҳмудхўжа Беҳбудий ўлка ҳалқи манфаатларини ҳимоя қилиб, энг қадимий тарих ва маданият соҳиби бўлган (уларнинг ютуқлари бутун инсониятнинг маданият ҳазинасига кирган), дунёга таникли олимларни, ҳуқуқшуносларни, юксак меъморчилик намуналари ни берган, ўз турмуш тарзига, юксак дехқончилик, боғдорчилик, ҳунармандчилик маданиятига эга бўлган ана шу ҳалклар тўғрисида фаҳр билан гапириб, ҳалқнинг ҳозирги аҳволи учун, унинг жаҳолатпарастлиги ва нодонлиги учун айбни чоризмга юклади.

Муҳокама қилинган масала юзасидан қабул қилинган қарорда съезд озчиликнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, баъзи ҳолларда тўла федеративлик бериш йўли билан давлатнинг айрим вилоятларига кенг муҳторият бериш принциплари асосида Россияда демократик республика ўрнатиш бирмунча мувофиқ эканини тан олди. Яъни съезд ўзининг ноаниқ, мужмал ва бетайин таърифида миллий муҳториятдан кўра кўпроқ худудий муҳториятни ёқлаб фикр билдириди.

Жадидлар 1917 йил февралидан кейин факат «Шўрои Уламо» туфайлигина ажralиб кетишмади, балки шу вактда пайдо бўлган «йигирмага яқин» ташкилот ва партияларга аъзо бўлиб, ягона сиёсий кучни ташкил этиш ўrniga, кези келганда, ўз маслакдошларига ҳам қарши курашишди.

Кисман шундай келишмовчилик ва ички зиддият жадидларнинг 1917 йил феврал-октябр ойларида пайдо бўлган тарихий имкониятни бой беришларига сабабчи бўлди. Иккинчидан, зикр этилган съезднинг 1917 йили Тошкентда чоп этилган қайдномаси ва кўчирмада айтиб ўтилган «миллий мухторият» ва «худудий мухторият» атамаларига эътибор берсак, ҳаммаси равшанлашади. Бу – Туркистон Мухторият ҳукуматининг Кўконда «худудий мухторият» шаклида барпо этилишидир. Тахминимизга кўра, мухторият ташаббускорлари ўз мухолифларининг сиёсий ғоялари билан яхши танишибгина қолмай, улардаги айrim «рационал мағиз»ни олишга ва улардан фойдаланишга ҳам интилишган.

Маълумки, шўролар тузуми даврида жами давлат идораларининг раҳбарлик ҳақ-хукуклари коммунистик партия томонидан тортиб олинди. Ҳолбуки, ҳар қандай давлат тизими кичик ҳокимият идораларидан бошланади. Шунинг учун ҳам Феврал инқилобидан кейин Туркистонда сиёсий-ижтимоий ислоҳотларни ўтказиш масаласи кун тартибига қўйилганда шаҳарларнинг ўзини ўзи идора қилиши ислоҳот ўтказиш учун мухим аҳамиятга эга эди. Н.Т.Маллицкий худди Ѣшу масалада маъруза билан чиқиб, шаҳар ўзини ўзи идора этиши бўйича янги бир таклифни киритди. Бу таклифга биноан, шаҳар ўзини ўзи идора этадиган икки мустақил органдан иборат бўлиши, уларнинг бири европалик, иккинчиси эса туб аҳолининг ҳақ-хукукларини ҳимоя қилиши лозим эди. Маллицкийнинг бу лойиҳаси европалик аҳоли кам сонли бўлгани учун яқин келажақда маҳаллий аҳоли томонидан тазиик остига олиниши мумкин, шунинг учун ҳам, унинг назарида, биринчи навбатда, кам сонли европаликларнинг ҳақ-хукукларини ҳимоя қилувчи ҳокимият органининг бўлиши шарт эди. Ушбу лойиҳа муҳокамада эътирозларга сабабчи бўлди. Сўзга чиққан нотиклар шаҳарнинг ўзини ўзи идора қилиш бирлигини ҳимоя қилиб, Туркистон ўлкасида яшаётган барча милллат ва элатларнинг ҳокимият органида мутаносиблик принципи асосида ўз вакиллари бўлишини тўғри, деб тогишиди. «Маҳаллий демократия вакиллари, айникса, муросасиз йўл тутдилар. Аҳмад Заки Валидий Тўғон бу лойиҳани русларни маҳаллий аҳолидан ажратиб қўйиш, мустамлакачилик сиёсатини давом эттириш йўли, деб таърифлади. Беҳбудий шаҳарнинг ягона ўзини-ўзи идора қилишини ташкил этишини ёқлаб гапириб, уни аҳолининг маданий жихатдан анча ривожланган

қисмининг кам ривожланган қисмига таъсирини кучайтирувчи орган, деб билди»¹.

Заки Валидий ўз хотираларида ушбу тарихий воқеага ойдинлик киритиб, шундай маълумотни берган: «Улар шаҳар идорасининг рус қисмини бир томонга, маҳаллий халқ қисмини иккинчи томонга ажратиб, муниципалитет тузиб, бутун идорани рус муниципалитетига ўтказмокқа йифидилар. Туркистоннинг умумий вакилот мажлисига асосан рус муниципалитет вакилларини сайлаш, жойлар сонини камайтириш, хотин-қизларни сайлов хукуқидан маҳрум қилиш фикрида эдилар. 13 апрел йифилишида бу масала Маллицкий тарафидан катта маъруза ҳолида тушунтирилиб, олдиндан тайёрланган қарор ҳам ўқилгач, мен ўзим тайёрлаб келган режа ва қарорларни тавсия этдим Бу руслар учун кутилмаган иш бўлди. Чунки мен русларнинг Туркистонда муниципалитет ва земство тузишга бағишлиб, кейинги бир неча йил мобайнода эълон қилган барча нашрларини синчилаб ўрганган эдим. Мен 14 апрелдаги йифилишга бу китобларни ҳам олиб келдим. «Бутун Россияяда вакиллар ва бошқарма идора масалалари қандай мезондан чиқиб ҳал этилса, Туркистонда ҳам шундай бўлажак. Туркистонликларнинг кўпчиликни ташкил қилишидан қўрқиш ярамайди. Сайловда ерли аёллар ҳам рус аёллари каби катнашади, бу ерда хеч қандай чеклаш ва ҳадиксираш бўлиши керак эмас», дедим».

Маллицкий билимдон сиёsatчи бўлгани учун ҳам ўз фикрларини етарли даражада асослаб, ҳатто йифилишида иштирок этган бирдан-бир ўзбек юристи Тошпўлатбек Норбўтабеков билан Мустафо Чўқаевни ўз тарафига оғдириб олади. Улар, Валидийнинг гувоҳлик беришича, «ўлка вакиллари мажлисида ишлайдиган кўзга кўринган кишиларимиз ҳозирча йўқ, табиий биз идорада озчиликни ташкил қиласиз, русча ўқиганлар кўпайса, ўлка идораларида ҳам ўрнимиз кўпайиб боради», деб ўзларига таскин беришади. «Лекин, деб давом этади Валидий, Бехбудий билан мен Туркистон парламентида фақат русча сўзлаш тўғри эмас, турк ва рус тилларининг хуқуqlари тенг бўлиши керак, деб чиқдик». Хуллас, Валидий русларнинг Туркистонда олиб борган сиёsatлари инглиз мустамлакачиларининг Ҳиндистонда олиб борган сиёsatидан мутлақо фарқ қилмаганини асослаб берди. На-

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи, 29-бет.

тижада вазият Беҳбудий билан Валидий фойдасига ҳал бўлди. Съезд кўпчилик ўз-ўзини идора қилиш ягона тизимини ёқлаб овоз берди. Маҳаллий аҳоли вакилларининг съездда ўз қараашларини асослаб, ҳимоя қилганлари Туркистондаги турли сиёсий кучларни бироз сергаклантиргани билан вужудга келаётган янги сиёсий вазиятнинг асл моҳиятини очиб ташлади.

Мувакқат ҳукуматнинг 1917 йил 6 мартағи умумхалқ мурожаатномаси асосида Туркистон ўлкасини барпо этиш, ўлкани идора қилиш соҳасида вужудга келадиган масалаларни «ўша жойнинг ўзида» ҳал қилиш ва мустахкам тартиб ўрнатиш мақсадида 1917 йил 7 апрелда Туркистон қўмитасининг 9 кишидан иборат таркиби тасдиқланди. Қўмитасининг биринчи таркибига маҳаллий аҳолига мансуб 4 киши киритилди. Булар: I – III чакириқ Давлат Думаси аъзоси А.Букейхонов, II чакириқ Давлат Думаси аъзоси М.Тинишибоев, III чакириқ Давлат Думаси аъзоси С.Максудов ва генерал-майор А.Давлетшин эди. Мувакқат ҳукумат уларни Туркистон қўмитаси таркибига киритиб, маҳаллий аҳоли манфаатини кўзлаётгани ва шу йўналишда фаолият олиб бормокчи бўлганини англатди. Аммо бу шахсларнинг аксари Туркистондаги шароитни яхши билмайдиган кишилар бўлгани учун ўлкада содир бўлаётган воқеалар ривожига таъсир ўтказа олишмасди.

Туркистон қўмитасининг Н.Н.Шчепкин раислигидаги биринчи таркиби маҳаллий вазиятни баҳоламаган ҳолда айрим йўриқномалар чиқарса-да, ўлкани идора қилишга оид ўз вазифаларини белгилаб олишда қийналди. Туркистон ўлкаси ижроия қўмиталари делегатларининг 1917 йил ўрталарида бўлиб ўтган қурултойида Маҳмудхўжа Беҳбудий делегат Ельпатьевскийнинг нутқига жавобан бундай деган эди: «Йўриқномаларни ким чиқаради (нашр этади)? Бизми ё Туркистон қўмитаси? Демократик асослар йўқ бўлиб кетди, биз нима учун бу ерга тўпландик ва жойларга нима билан қайтиб борамиз? Буни тушуниб бўлмайди. Туркистон қўмитасининг аъзолари бизнинг ҳаётимизни билмаганлари ҳолда идора қилиш учун йўриқномалар чиқарармишлар»¹.

Мувакқат ҳукумат томонидан тузилган Туркистон қўмитаси маҳаллий халқнинг ишонч ва умидини оклолмади: қўмита билан маҳаллий жамоат ташкилотлари ўртасида

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб, 30—31-бетлар.

зиддият пайдо бўлиб, кундан-кунга кучайиб борди. Феврал инқилобидан кейинги вазиятни тушуниш учун 1917 йилнинг 16—21 апрелида Бутунтуркистон мусулмонлари курултойида сўзга чикқан Туркистон ўлка ижроия қўмитаси аъзоси Крепснинг нутқини эслаш кифоя: «Мусулмонлар! Сиз бутун ер юзидағи мусулмонларнинг хури бўлдингиз!.. Эски хукумат сиз билан сўйлашганда бола ила сўйлашгандек сўйлашар эди. Сизни ҳамиша бир ёш боладек кўруб ўқсutar эди. Ҳозирги хукумат ўзининг азиз фарзандидек кўруб, сафир бола эмас, кабир киши ила, қул эмас, озод киши или сўйлашгандек сўйлашур. Ҳам шундай муомила қилур»¹.

Давлат Думаси аъзоси кадет Н.Шчепкин эса ушбу қурултойда бундай шакаргуфторлик қилган: «Мен аминманки, агар ҳаракат қилинса, оз замон ичида Туркистон бўстонга айланадир. Биласизми, Туркистон вилояти Русиянинг брилянти (гавхари, кимматбаҳоси)дур. Мен китобларда ўқуғонман, илгари замонда бу мамлакат шундай обод бўлғон эканки, мушук бир тарафидан том-батом юруб, иккинчи тарафига келар экан. Иншоолло озгина ҳаракат ила Туркистонни шундай обод қилмоқ мумкиндур»².

«Шўрои Ислом» ташкилоти ташаббуси билан ўтказилган қурултой ишида маҳаллий аҳоли вакилларидан 150 нафар делегат иштирок этди. Курултой раёсати таркибига Мунавварқори Абдурашидхонов, Убайдулла Ҳўжаев, Мустафо Чўқаев, Тошпўлатбек Норбеков, Аҳмад Заки Валидий Тўғон, Шерали Лапин ва бошқалар кирди. Кун тартибиға куйидаги масалалар қўйилди:

- Муваққат хукуматга муносабат;
- Россиядаги идора қилиш усули тўғрисида;
- Таъсис мажлисига тайёргарлик кўриш;
- Туркистондаги маҳаллий фуқаролар муассасалари;
- Туркистонда дин ва шариат муассасалари;
- Туркистонда барча мусулмонларга раҳбарлик қилувчи ислом диний бошқарувини тузиш тўғрисида;
- Урушга муносабат, жабха ортида хизмат қилувчилар ҳақидаги масала;
- «Шўрои Ислом»ни ўлка миқёсида бирлаштириш масаласи;

¹ «Нажот» газетаси, 1917 йил 21 апрел.

² Ўша ерда.

— «Шўрои Ислом»нинг ижроия қўмиталарга муносабати ва бошқалар.

Таниқли публицист Мирмуҳсин Шермуҳамедов «Турон» газетасининг 1917 йил 25 апрел сонида эълон қилинган мақоласида курултой минбаридан туриб айтилган сўзларни келтиради. Унинг берган маълумотига кўра, курултой қатнашчиларидан Қори Сомеъ, Фарид Тугусев, Заки Валидий, Маҳмудхўжа Беҳбудий каби обрў-эътиборли кишилар сўзлаб, «ҳозирги берилган хурриятдан фойдаланиб, ўзимизга афтонўмия олуб қолишимиз керак! Ҳозирги вақтни қўлимиздан берсак, иккинчи вақт афтонўмия оламиз деб, кўб талофатлар берурмиз, кўб қонлар тўкурмиз», дейишган.

Демак, улар Н.Шчепкин каби кимсаларнинг ниятларини англаб, курултой аҳлини тўғри йўлга бошламоқчи бўладилар. Афсуски, айримлар ана шундай вазиятда мустамлакачиларни қувватлаб чиқиши. Татаристон «Шўрои Ислом» ташкилотининг вакили сифатида қурултойда қатнашган Кабир Бакир («Вақт» газетаси таҳририяти аъзоси) сўзга чиқиб, «Туркистонга автономия бериш эрта, ҳозирча демократик республика учун ҳаракат қилишимиз керак, автономия олиб, тажрибасизлигимиз орқасида ҳалокатга учрамайлик», деган. Унинг фикрича, Туркистонга автономия берилган тақдирда ҳам ўлканинг сиёсий-ижтимоий жиҳатдан идора қила оладиган маҳаллий кадрлар ҳали етишиб чиқмаган ва уларнинг яқин вақт ичидаги етишиб чиқиши муаммо деб баҳолаган. Хуллас, курултой қатнашчилари муҳторият масаласида, бир томондан, мустамлакачилар, иккинчи томондан, Кабир Бакир сингари қурултой меҳмонлари сочган шубҳа-гумон туфайли ягона фикрга кела олишмади. Қурултой Туркистоннинг идора усули қандай бўлишини ҳал этиш учун 9 кишидан иборат ҳайъат сайлаш билан кифояланди. Кейинчалик бу ҳайъатга яна тўрт киши киритилиб, аъзолар сони 13 нафарга етказилди. Ушбу ҳайъат 1917 йилнинг сентябрига қадар иш олиб борди.

Съезд кун тартибидаги масалалар кўп бўлишига қарамай, Россиядаги бошқарувнинг келгусидаги шакли ва Туркистон мусулмонларининг ташкилий жиҳатдан бирлашуви муаммоси дикқат-марказида турди. Съезд мувакқат хукуматга ишонч билдириб, унинг дастурини маъқуллади, шунингдек, барча вилоятларга, шу жумладан Туркистонга ҳам муҳторият бериш шарти билан Россияда федератив

демократик республикани барпо этиш тоясини яқдиллик билан құллаб-қувватлади.

Модомики, биз XX асрнинг биринчи чорагида Туркистондаги ижтимоий ҳәётда мұхым рол ўйнаётган жадидчиликнинг сиёсий ва ижтимоий асосларини ўрганишни үз олдимизга мақсад қилиб қўйған эканмиз, бу нарсанинг сиёсий кураш жараённан туғилиб, шаклланиб борганини таъкидлашимиз лозим. Афсуски, шу давр бошқа шоҳидларидан бошқа хотиралар қолмагани учун яна Заки Валидийнинг бу борадаги фикрларини келтиришни лозим топамиз. Негаки, 1917 йилда, айниқса, Феврал инқилобидан кейин давлат курилиши масаласи жадидларни жиддий қизиқтирган. Уларнинг факат демократик давлат эмас, балки федератив демократик давлат тоясига келишлари мавжуд тарихий вазиятнинг барча жиҳатларини ҳисобга олганликларидан шаҳодат беради.

Валидий шундай маълумотни келтиради: «Давлат идораси ва идорани ташкил қилиш масалалари бўйича маърузачи мен бўлдим, федерация тоясини ҳар томонлама ёқлаб, тарихий далиллар билан исбот этдим. Маҳмудхўжа Бехбудий ва қозоқ муҳандис Муҳаммаджон Тинишбоев ҳам шу тояни ёқлади. Ерли зиёлиларга кадетларнинг таъсири кучли бўлди. Шу жиҳатдан федерация ва Туркистонда бир парламент, бир «земство» фикрини қабул қиласликка ҳаракат қилдилар. Конгрессга келган вакилларнинг юздан тўксони русча билмас эди. Садри Мақсудийбек ва татарлар номидан гапирган Кабир Бакир, бир савдогар ва қандайдир бошқа бир кишилар федерацияга қарши чиқиб, «факат демократик Россия жумхурияти» фикрини қатъий олға сурдилар. Бу орада Мунавварқори, Убайдулла Хўжаев каби зиёлилар аввал федерация фикрига қўшилмадилар, буни хаёл бўлса керак, деб ўйладилар. Бу масала ўша дамда Маҳмудхўжа Бехбудий ва қўконлик Обиджон Маҳмудовнинг иккиланмасдан мен томонда бўлишлари туфайли ҳал этилди»¹.

Сиёсий онгги ва ҳуқуқий билимлари етарли даражага эришмаган кишилар орасида үз вақтида Давлат Думасига мусулмонларнинг вакили сифатида кирган Садри Мақсудий (Мақсудов) ва ҳатто Мунавварқори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев ҳам бор эди. Бу ҳол уларнинг федерализм тоясини англаб етишмагани сабабли эмас, балки

¹Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Хотиралар. 48-бет.

Россия империясидаги вазиятнинг ола-чипор бўлганлиги билан ҳам изохланади. Чунончи, Туркистоннинг 1917—1918 йиллардаги иқтисодий ахволи, ижтимоий-маданий шароит, халқнинг пешқадам кишилари назарида, кўпроқ демократик республика тузумини тақозо этган. Аммо Россиядаги демократик республиканинг хукуқий асослари Туркистонга зарур бўлган мухториятни бериши амри маҳол эди. Шунинг учун ҳам инглизларнинг Ҳиндистондаги идора услулини батафсил ўрганиб чиқкан Заки Валидий федератив демократик республика фояси учун изчил кураш олиб борди. Қурултойнинг сўнгги кунида Туркистон ўлка мусулмонлар шўросини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Ўлка мусулмон щўросига Мустафо Чўқаев раис, Заки Валидий бош котиб этиб сайланди. Марказий щўронинг Тошкент бўлимига Мунавварқори Абдурашидхонов раис этиб тайинланди. Марказий щўронинг органи сифатида «Кенгаш» газетаси чиқа бошлади. Ўлка мусулмонлар шўроси шу пайтгача тарқоқ ҳолда яшаб келган, бир-бири билан ўзаро боғланмаган мусулмон жамиятлари, қўмиталари ва иттифоқларини бирлаштиришни назарда тутди. Шу мақсадда щўронинг 1917 йил 12 июн куни бўлиб ўтган йиғилишида Низом қабул қилинди ва бу Низомга мувофиқ «Шўрои Ислом», «Равнак ул-ислом», «Мирваж ул-ислом», «Муаллимлар жамияти», «Талабалар жамияти» сингари жамоат ташкилотлари ички зиддиятлари ва фарқларига қарамай, мусулмон депутатлари вилоят, уезд ва шаҳар шўроларига бирлашишлари, айни пайтда уларнинг ҳаммаси биргаликда мусулмон депутатлари Туркистон Марказий Шўросига бўйсуниши лозим эди.

Бугунтуркистон мусулмонлари I қурултойининг ўткалиши ҳамда Туркистон ўлка мусулмонлари щўросининг тузилиши мухторият масаласини кун тартибига қўйиш имконини берди. Бинобарин, халқнинг турли табақаларида мухторият масаласи баҳс ва муҳокама боиси бўлиб хизмат этди. Кези келганда айтиш жоизки, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Мухторият ёки автономия» номли саҳна асари бор. Муаллиф «Ўзбек совет адабиёти»нинг асосчиси деб юритилган даврда таникли ҳамзашунос олимлар бу асарнинг яратилиш тарихи ва фоявий мазмунини мутлақо ўзгача талқин этиб келишди. Айрим хотираларга кўра, Ҳамза Қўқоннинг Фиштқўприк маҳалласида жойлашган Маҳмуд тарашанинг меҳмонхонасида саҳна ясаб, гўё ушбу асарини

намойиш этган. Таникли театршунос Мамажон Раҳмонов шу хусусда бундай ёзган: «Қўқон мухторияти»нинг расво-сини чиқарган бу спектаклнинг овозаси ҳалқ ўртасида тез тарқалган. Бундан фазабланган мухториятнинг ҳарбий но-зири Эргаш кўрбоши Ҳамзани тутиб қамашга буйруқ бер-ган ва уни қидира бошлаганлар. Ҳамза ўртоқларининг ёр-дами билан Бешарикқа қочиб, у ердан Тошкентга келади. Бу ерда ҳам қўлга тушиш хавфи бор бўлганидан Туркистон шахрига бориб, қочқинликда юришга мажбур бўлади¹. Ҳудди шу фикр бошқа ҳамзашуносларнинг тадқиқотлари-да ҳам айнан такрорланади.

Бу мутлақо нотўғри бўлиб, у Туркистон Мухторият хуку-мати шўро тарихчилари томонидан кораланган даврга мос-ланган ва тарихий далилларга хилоф равишда тўқилган. Гап щундаки, Туркистон Мухторияти 1917 йил октябрининг сўнгти кунларида Кўқонда эълон қилинганида, Ҳамза, чин-дан ҳам, Туркистонда бўлган. Аммо ўз шеъри билан мухто-риятга олқиши сўзларини йўллаган. Пьесада тасвир этилган воқеа эса, Ҳамзанинг эътирофига кўра, «Туркистонда хур-рият бўлуви муносабати ила ёшлар ва уламолар орасида ихтилоф ўлароқ уламолар(нинг) айрилиб кетувлари, руҳо-ний мажлисин тасвиридир»². Ушбу пьесада бой афандининг уйига тўпланган уламоларнинг демократик республика ва автономия моҳиятини мутлақо билмаганлари ҳолда бу сиё-сий-ижтимоий ҳодисаларга қарши бўлганлари, шариатда бўлмагани учун уларни рад этишлари кулги остига олина-ди. Масалан, автономия билан автомобилнинг фарқига бор-майдиган бир уламо бундай дейди: «У ҳафтаниомияси ҳам бутун фалокат ахир, янги келган вақтда отлар ҳуркиб, ипин узуб, аробалар олиб қочуб, неча одамларни босиб ўлди-майдими?»³

«Шўрои Ислом» аъзолари ва умуман марказий шўро аъзолари ана щундай савияга эга бўлган уламолар билан курашда мухторият гоясини шакллантириб, уни рўёбга чи-қариш йўлида фаолият юритишган. Мухторият тушунчаси ва гояси нафакат дин ахллари, балки ҳалқ оммасини ўз ор-тидан эргаштириш даъвоси билан чиқкан кишилар учун

¹М. Раҳмонов. Ҳамза ва ўзбек театри. Т., 1959, 125-бет.

² Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Учинчи жилд. Т., Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 52-бет.

³ Ўша асар, 60-бет.

ҳам янги эди. Шунинг учун 1917 йил майида Москвага йиғилган Бутунрессия мусулмонлари 1-курултойи делегатлари орасида ҳам бу масала жиддий баҳсларга сабаб бўлди. Натижада қурултой раҳбарларининг бу борада ягона фикр ва холосага келишлари мураккаблашди. Мухторият хусусидаги муросасиз баҳс ва торгишувлар қурултойни икки соҳилга ажратиб юборди. Биринчи соҳилни «федералистлар», иккинчини «унитаристлар» сиёсий гурухлари эгаллаб олишди. Агар Туркистон, Қозоғистон, Крим ва Кавказдан келган делегатлар федератив республика тарафдори сифатида федерализм тоғасини олға суришган бўлишса, Волгабўйи ва Ички Руся мусулмонлари республика тарафдори сифатида унитаризм тоғасига мойиллик билдиришди. Яъни бу икки гурухнинг ҳар бири ўз ўлкаларидаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий шароитдан келиб чиқсан ҳолда мухторият тоғасига ёндашишди. Ички кураш ва майда низоларга қарамай, қурултой, умуман, демократик руҳдаги қарорни қабул қилишга эришди. Бу ҳол Туркистонда кечётган воқеалар ривожига ижобий таъсир ўтказди.

1917 йил 12—14 июнда Скобелев (Фарғона) шаҳрида бўлиб ўтган вилоят қурулгойида турли мусулмон ташкилотларидан 137 киши иштирок этди. Унда Туркистон федералистларининг «Турк адами марказияти» деб номланган партияси тузилди. Қабул қилинган дастурий хужжатда «Турк адами марказияти» партияси Туркистон, Қозоғистон, Бошкirdiston va Кавказ учун миллий-худудий мухторият, Волгабўйи ва Крим татарлари, шунингдек, Ички Руся мусулмонлари учун эса миллий-маданий мухториятни талаб этади, деб ёзилди. «Дастурда ёзилишича, мухтор жумхуриятлар парламенти ва маҳаллий ўз-ӯзини бошқарув ташкилотига сайловлар умумий асосда, яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Миллатнинг 20 ёшга етган барча аъзолари, қайси жинс, синф ёки динга мансублигидан қатъи назар, тенг сайлов ҳукуқига эга бўлиб, ўзлари ҳам сайланана оладилар. Мусулмон аёлларининг сайловдаги иштироқи эса, «шариат қонун-қоидалари асосида ўтиши лозим», дейилади¹.

Курултойнинг дастурий хужжатларида мухториятга эришган ўлкалар ўз-ӯзини бошқарувда, молия, шариат, маданият, адлия ва ҳалқ маорифи масалаларида мустақил

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб, 34-бет.

бўлмоқлари керак, фикри олға сурилди. Унга кўра, ҳар бир республика ўз навбатида вилоят ва уездларга бўлинниб, уларга «маҳаллий ўз-ўзини бошқарув хукуқи» берилиши, Йчки Россия мусулмонларига эса тегишли масалаларни ҳал этиш бўйича «умумий миллий-маданий уюшмани ташкил этиш хукуқи» берилиши лозим эди. Курултой ишига йўналиш бериб турган федералистлар дин масаласида ҳам аниқ мавқени эгаллашди. Уларнинг фикрига кўра, бу масалада «Махкамай шария» ташкилотининг тузилиши зарур. Вилоятларда ўз бошқармаларига, қишлоқларда эса қуий бўлинмалар—қозихоналарга эга бўлган бу ташкилот аҳоли ўртасида диний масала бўйича юзага чиқсан муаммони ҳал этиши мумкин. Дастурий хужжатда фуқароларнинг ҳақ-хукуклари ҳам четлаб ўтилмаган: «Жумхуриятнинг бутун аҳолиси, дини ва миллиатидаги фарқидан қатъи назар, қонун олдида бир хил жавобгардир». Шунингдек, дастурда: «Виждан эркинлигига кафолат берилиб, хеч кимса ўзининг эътиқоди учун таъқиб қилинмайди», бунинг устига, «хукумат тарафидан бирор-бир дин ёки мазҳаб оқими бошқалари олдида алоҳида мавкега эга эмас»¹, деб қайд этилади.

Туркистон федералистлари қурултой қарорларида сўз ва матбуот, йиғилишлар, уюшма ва жамиятлар тузиш эркинлиги, шунингдек, шахс дахлсизлиги тўғрисидаги фикр ва қарашларини ҳам аниқ ифодалашга эришдилар. Шунга кўра, бирор шахс тегишли идора буйруғи билан хибсга олинса, унга 24 соат ичida айбнома, албатта, эълон қилиниши лозим. Ушбу хужжатларда паспорт тартибини бекор қилиш ва ҳар бир фуқаронинг мамлакат ичida, ундан ташқарида ҳам эркин харакат қилишига руҳсат берилиши лозим, деб ёзилди.

Кўрамизки, федералистлар қурултойга катта тайёргарлик билан келишган. Шунинг учун ҳам улар ҳаётнинг тури мухим масалалари бўйича қарашларини аниқ дастур ҳолига келтиришган. Масалан, ер масаласида улар барча давлат мулкларини мусодара қилиб, аҳолига ижара учун бериш ёки сотишни таклиф қилади. Туркистонда катта ер эгалиги йўқлиги учун улар, федералистларнинг фикрига кўра, мулкдорларнинг ўз қўлида қолади. Федералистлар ер сиёсатига оид қарашларни бу билан ифодалаб қолмай, айни пайтда «баъзи бир воқеалар туфайли» зўрлаб тортиб олин-

¹ Ўша китоб, 35-бет.

ерларни ўз эгаларига қайтариб беришни ҳам лозим топишиади. Ана шу тарзда федералистлар ишчиларнинг ҳақ-хукуқлари, аёллар ва болалар меҳнатини ҳимоя қилиш, шунингдек, саломатлик учун заарли бўлган ишлаб чиқариш соҳасидаги иш соатларини тартибга солиш, мактаб ва маориф масаласи ҳамда фуқароларнинг билим олиш хукуқи ва бошқа ижтимоий муҳим масалалар бўйича ўз қарашларини изчил бир тизим тарзида шакллантириб, уларни курултойнинг дастурий ҳужжатига асос қилиб олишиади.

«Мухтор жумҳуриятнинг қонуний тизимини дастур муаллифлари қуидаги ёритадилар: суд ва юстиция (адлия) ташкилотлари бирор кимсанинг аралашувидан ҳоли бўлиб, фақат шариат ва қонунга бўйсунмоғи даркор. Яъни суд томонидан ҳукм чиқарилгунга қадар айбланувчини ҳеч ким жазога торта олмайди. Ҳокимиятнинг ижрочи ташкилотлари судьяларнинг тайинланиши, жойини ўзгартириш ёки бўшатиш, шунингдек, уларнинг ишларига аралашишлари мумкин эмас. Жазо тизими парламент томонидан ишлаб чиқилган асосий қонунлар негизида белгиланиши керак. Суд ишлари, қонун ҳимояси, албатта, адвокат иштирокида олиб борилиши лозим»¹. Қўрамизки, курултой қарорлари асосида федералистларнинг Туркистоннинг келажаги билан боғлиқ ғоялари ётади. Кўп ўтмай, 1917 йил августда «Шўрои Ислом»нинг «Кенгаш» газетасида Мухторият дастурининг лойихаси эълон қилинди.

Ушбу дастур билан танишишдан аввал, яна бир масалага эътиборни қаратиш лозим. Гап шундаки, Туркистон шу даврда Умумrossия мусулмонлари оламининг бир қисми эди. Ички Россиядаги мусулмонлар, Крим ва Кавказ мусулмонлари Туркистон мусулмонларидан муайян масалаларда фарқланган бўлса-да, улар олдида 1917 йил феврал инқиlobидан кейин турган мақсад ва вазифа муштарак эди. Шунинг учун ҳам Умумrossия мусулмонлари курултойида Туркистон мусулмонларининг вакиллари иштирок этганидек, Туркистон мусулмонлари курултойида ҳам Ички Россия мусулмонларининг вакиллари қатнашиш хукуқига эга бўлишган. Ана шундай йиғилиш ва учрашувларда турли баҳс ва ҳатто келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлган ва бу табиийдир. Аммо Туркистон мусулмонлари шундай курултой ва учрашувлар, баҳс-мунозараларда муайян тажриба тўплашиб, уларнинг сиёсий ва ижтимоий дунёқарашига янгича қараш-

¹ Ўша китоб, 36-бет.

лар кириб келди. Улар Туркистон Мухторият ҳукумати бар-по этилган тақдирда қайси сиёсий, ижтимоий, иктисолий, маданий, диний ва ташкилий масалаларни биринчи навбатда ечишлари лозимлигини аниклаб олишди. Шу маънода уларнинг 1917 йил 21—31 июнда Қозонда бўлиб ўтган Умум-россия мусулмонлари II қурултойида иштирок этиб, қабул қилинган ҳужжатлар билан танишишлари ҳам фойдали бўлди, деб ўйлаймиз. Қурултойда қабул қилинган асосий ҳужжат — «Миллий-маданий мухториятнинг асослари»дир. «Эл» газетасининг 1917 йил 12 май сонида эълон қилинган ушбу «Асослар»дан куйидаги парчани келтирамиз:

«Миллий-маданий мухториятнинг асослари

I

1. Ҳукумат бизнинг динимиз ва тилимизга оид ишларимизга, таълим, тарбия ва бошқа маданиятга боғлиқ ишларимизга ҳеч бир турли қотишмайдур. Миллий ишларимизни идора этув учун керак бўлғон муассасаларни ясов, оларни не равишда ташкил этув, оларнинг иқтидорларини таҳдид этув, турли муассасаи миллиялар орасиндаги муносабатларини тайин этув — булар ҳар бири Дохилий Ру-сиядаги мусулмон турк-татарларнинг кўлинда, ўз ихтиёриндадир.

2. Русия ҳукумати мусулмонлар тарафиндан ясалған миллий муассасаларнинг ҳар қаюсин, яъни марказларинда, ви-лоятлариндагиларинда, расмий ҳуқуқли муассасалар этуб та-нур. Ул муассасалар оларға муқобил мамлакатдаги бошқа умумий идора муассасалари билан бир даражада ҳуқуқли-дир.

Тил ҳуқуқи

3. Бизнинг туркий тили Русияда рус тили билан бир даражада ҳуқуқли саналур. Бу эса бизнинг тилимизнинг:

- а) бутун мактабларда,
- б) маҳкамаларда,
- в) идора ишларида истеъмол этилуви билан вужудга чиғор»¹.

¹ Қаранг: «Жамият ва бошқарув» журнали, 1997, 2-сон, 16-бет.

Юқорида келтирилган ҳужжатнинг «Миллий-маданий мухториятнинг асослари» деб номланиши Умумrossия мусулмонларининг мухторият учун курашишдан аввал масалани чукур илмий асосда ўрганиб чиқишганини қўрсатади. Умумrossия мусулмонларининг I ва II қурултойларида катнашган Убайдулла Ҳўжаев сингари ўзбек жадидларининг бундай ҳужжатлардан андоза олмасликлари, уларни Туркистон халқларининг шарт-шароитлари билан боғлиқ масалалардан келиб чиқсан ҳолда таҳrir этмасликлари ва янги моддалар билан бойитмасликлари мумкин эмас эди. Биз Туркистон мусулмонлари деганимизда шу вақтда ўлканинг сиёсий ҳаётида катта мавқени эгаллаган жадидларни кўпроқ назарда тутамиз. Аммо юқорида айтиб ўтганимиздек, 1917 йил мартаидан бошлаб Туркистонда турли-туман фирмалар, уюшмалар, жамиятлар майдонга келиб, улар ҳам Туркистоннинг яқин келажакдаги усули идораси хусусида ўз таклифлари билан чиқишган эди. Хусусан, «Шўрои Уламо» жамиятининг консерватив қисми «Мусулмонобод» гоясини кўтариб чиқди. 30-йилларда қатафон қилинган аксар ватандошларимиз ҳам, тергов ҳужжатларида айтилишича, немис фашистлари Иккинчи жаҳон уруший илларида фалаба қозонган тақдирда Ўзбекистонни СССРдан ажратиб олиб, унинг тасарруфида Мусулмонободни барпо этишни орзу килишган.

«Турк адами марказияти» (федералист) фирмаси мағомномасининг тўққиз бўлими орасида биз учун энг муҳими – «Давлат ва мухторият ташкилоти» деб аталган 1-бўлимидир. Гарчанд, биз юқорида бўлимнинг айрим моддаларини шарҳлаб ўтишга ҳаракат қилган бўлсак-да, уни қўйида яхлит ҳолда келтириш Туркистон федералистларининг келажакдаги миллий давлат тузумини қандай тасаввур этганларини яққол гавдалантиради.

«I. Давлат ва мухторият ташкилоти

Фирқанинг мақсади: 1. Русияда маҳаллий ва миллий марказият (федерасия) асоси узра халқ жумхурияти ташкил этмақдур.

2. Фирқа Туркистон, Қирғизистон, Қоғқоз ва Бошқирдистон қитъалари (ўлкалари) учун ва бошқа миллий ва маҳаллий мухторият, Идилбўйи ила Крим тоторлари учун

ва бошқа, Русияда яшайдургон түрк қавмлари (халқлари) учун миллий мухторият талаб қиладур.

Кайд: Бошқа мусулмон ватандошлар ҳам ўзлариға мухторият талаб қылсалар, фирмә онларға ҳам ҳар жиҳатдан ёрдам берадур.

3. Мухторият қитъаларда очиладургон мажлиси мабъусонға (депутаттар палатасы), махаллий идораларга ва бошқа бутун ташкилотта сайланадурғон аъзолар умумий, баробар, ёштурун ва бевосита сайлов усули ила сайланадур.

4. Миллатнинг йигирма ёшига етуб, ахлият пайдо қилғон ҳар бир фарди: эр бўлсун, хотун бўлсун – синф, дин ва мазҳаб айирмасиға бокмасдан сайламак ва сайланмак ҳаки на моликдур.

Кайд: Мусулмон хотинларнинг сайловга иштироклари доираи шаръия дохилинда (шариат доирасида) бўлур.

5. Юқорида мазкур барча мухториятли қитъалар марказий хукумат ила ватан мудофааси, пул чиқармок, бож ва хорижий хукуматлар ила муносабатда бўлмоқ хусусларида алоқа ва иртиботини (боғликликни) муҳофаза қилур.

6. Мухториятли қитъалар дохилий масалалар (идорай, молий, шаръий, маданий, адлий ва маориф ишлари)да мустақилдур.

7. Ҳар бир мухториятли қитъанинг марказида қонун ясайдурғон бир мажлиси мабъусон ва ул қонунни ижро қиладурғон бир ҳайъати вукало (вакиллар ҳайъати) бўлур.

8. Ҳар бир мухториятли қитъалар маҳаллий ишларда кенг имтиёз ва хукукларга молик вилоят (область), санжоқ (уезд) ва ноҳия (участка)ларга бўлинур.

9. Ҳар бир мухториятли қитъанинг расмий тили аксар халқнинг сўйлағон тили ва шеваси бўлмоқ ила баробар вилоят ва санжоқларда ерли халқнинг сўйлашадурған тил ва шевалари истеъмол қилинур.

10. Ҳар бир мухториятли қитъаларда ватан муҳофазаси учун халқ милитсияси ташкил қилинуб, ҳозирги ташкилоти аскария (ҳарбий ташкилотлар) усули битирилур¹.

Демак, Туркистон федералистлари партияси ўз олдига, биринчидан, халқ жумхуриятини, яъни халқнинг ўзи идора

¹ «Фан ва турмуш» журнали, 1990, 7-сон, 6—7-бетлар.

этадиган республика тузумини барпо этиш вазифасини күйишган эди. Бу давлат тузуми тарихий шароит тақозоси билан миллий ва маҳаллий мухторият шаклида бўлиши лозим эди. Иккинчидан, халқ жумхураниятинг бош органи депутатлар палатаси бўлиши назарда тутилган. Депутатлар палатасига ҳам, маҳаллий идоралар ва бошқа ташкилотларга ҳам йигирма ёшга етган эр ва хотинлар (шариат қонун-коидаларига риоя этган ҳолда) яширин ва бевосита сайлов усули билан сайланиши ҳамда сайловда иштирок этишлари мумкин. Учинчидан, бу ҳукумат: а) ватан мудофааси билан ўгулланиши; б) пул чиқариши; в) бож масалалари билан машғул бўлиши ва хорижий давлатлар билан алоқа ўрнатиши мумкин. Тўртингчидан, бу ҳукумат маъмурий, молиявий, диний, маданий, адлиявий ва маориф ишларини мустақил бошқариш ҳукукига эга. Бешинчидан, ҳукумат қонун чиқарувчи орган – депутатлар палатаси билан бирга қонунни ижро этувчи орган – вакиллар ҳайъати томонидан идора этилади. Олтинчидан, маҳаллий идоралар вилоят, шаҳар (санжок) ва туманлардан ташкил топади ҳамда бу бўлинмалар маҳаллий ишларни ҳал этишда кенг имтиёз ва ҳукуклар билан кафолатланади. Етгинчидан, аксар халқ сўзлашадиган тил давлат тили мақомига эга бўлади, вилоят ва шаҳарлар аҳолисига эса маҳаллий шевада сўзлашув ҳукуки берилади. Ниҳоят, саккизинчидан, ўлкадаги чор ҳокимиятнинг ҳарбий ташкилотлари тугатилиб, улар ўрнига халқ милицияси ташкил этилади, ватан мудофааси ва жамоат тартиби масалалари билан халқ милицияси шуфулланади.

1917 йил Феврал ва Октябр воқеаларидан кейин жунбишга келган миллий озодлик ҳаракатининг ilk қалдироғчлари ўзларига ана шундай сиёсий вазифани дастур қилиб олишган. «Турк адами марказияти» партиясидан кейин сиёсий саҳнада кўринган бошқа ташкилот, жамият ва уюшмалар ҳам асосан ана шу дастурга таянган ҳолда фаолият олиб боришиди. Ўйлаймизки, агар XX асрнинг 20-йиллари арафасида қардош халқларнинг ҳурриятсевар зиёлилари иштирокида тузилган бу дастур амалга ошганида Туркистонда ўша йилларда ёқ сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан даврнинг энг илфор ғояларини ўзида мужассамлантирган давлат тузуми майдонга келган бўларди.

Юқорида тавсиф этилган Туркистон федералистлари талқини ва тасаввуридаги давлат тузумини қуйидаги шаклга тушириш мумкин:

«Мухториятли қитъа»нинг давлат макомига эришуви-даги энг муҳим омиллардан бири, шубхасиз, тилдир. Турикстон чор хокимияти томонидан забт этилиши билан туб аҳоли тили кундан-кунга ўз қимматини йўқотиб борди. Тўри, ҳалқининг тарихида шундай даврлар кечганки, масалан, Навоийгача бўлган ва шоир яшаган даврда муайян давраларда чунончи, (сарой аҳли, адабиёт ва санъат намояндалари орасида) туркий тилга нисбатан форс тилининг обрў-эътибори юқори бўлган. Ҳатто Хусайнний (Хусайн Бойқаро), Амирӣ (Амир Умархон) ва Феруз (Муҳаммад Раҳимхон) ҳукмдор бўлган даврларда давлатнинг расмий ҳужжатлари асосан форс тилида юритилиб, адлияга оид баъзи бир ҳужжатлар (никоҳ, талоқ ва ҳ.к.) эса араб тилида расмийлаштирилган. Туркистон чоризм томонидан босиб олингач, давлат ишлари рус тилида олиб борилди. Большевиклар тарих саҳнасига чиққанларидан кейин гўё бу адолатсизликни бартараф этишмоқчи бўлишди. 1918 йилнинг апрел ойида бўлиб ўтган Туркистон шўроларининг V курултойида ўлкага автономия макоми берилиши билан бирга

маҳаллий халқ тилини рус тили билан бир қаторда давлат тили сифатида эътироф этиш масаласи қайд этилди. Шу муносабат билан «Улуғ Туркистон» газетасида «Туркистон мусулмонлари учун давлат лисони» мақоласи эълон қилиниб, унда, жумладан, бундай сўзлар ёзилди:

«Кўпдан тугул Тошкентда бўлғон большевик коммунистлар курултойида мазкур партияning бошликларидан Таболиннинг таклифи бўйича Туркистон жумхуриятинда яшаган мусулмонларнинг она тилларини рус тили қаторинда давлат лисони этуб танилғон ва бундан сўнг маҳаллий халқ тилини расмий (давлат) лисони этуб эълон қилурға қарор берилган эди»¹. Мазкур қарорлар асосида давлат тили тўғрисидаги декретнинг лойиҳаси тайёрлана бошланди. «Улуғ Туркистон» газетасининг хабарига кўра, «ушбу хусусда лойиҳа ҳозирлаб киритмак учун уч кишидан иборат бир комиссия сайлонғон эди (комиссия аъзолариндан бириси рус бўлуб, колғон иккиси мусулмон Бўлабоев ва Шарафиддинов афандилардан иборатдур)»². Ҳаволада эслатилган шахс таникли шарқшунос Н.С.Ликошиндир. Нил Сергеевич Ликошиннинг таржимаи ҳолида бу ҳақда куйидаги маълумот мавжуд: «МИК, деб ёзган эди у, менга ўлкада давлат тилини жорий этиш тўғрисидаги декретни ишлаб чиқиши топширди. Комиссияда муҳокама қилингач, мен В.Н.Кучербоев билан биргаликда декрет матнини ишлаб чиқдим»³.

Дарвоҷе, декрет лойиҳаси маҳсус комиссия мажлислирида кенг муҳокама этилиб, турли баҳс ва мунозараларга сабабчи бўлди. «Улуғ Туркистон» газетаси 1918 йил сонларида декрет муҳокама этилган комиссия мажлислиридан бири ҳақида бундай хисоботни берган: «Ушбу комиссиянинг ташаббуси билан 22 июляда Миллий ишлар комиссариати маҳкамасида кенгаш мажлиси ясалди. Мажлисда миллий ишлар комиссари Тошхўжа, хорижий ишлар комиссари Крилов, халқ дорилфунунининг ректори Попов, этнография мутахассисларидан Цветков, Н.С.Ликошин, мусулмон жамоат ходимларидан Махмудхўжа Беҳбуний ва Кабир Бакир афандилар ҳамда комиссия аъзолари бор эдилар.

¹ «Улуғ Туркистон» газетаси, 1918 йил 17 май.

² Ўша жойда.

³ Қаранг: Б.В. Лупин. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Т., «Фан», 1965, с. 208.

«Туркистон мусулмонлари учун қаю тил давлат лисони саналурға тейиш?» масъаласи музокарага қўйилди. Бу саволга қарши Н.С. Ликошин Туркистон мусулмонлари орасинда бунга қадар энг маъруф бўлуб келган бир лисон – Тошкентда сўйлашадиган ўзбек тили бўлғонлигин сўйлади:

— Бунга қадар расмий қофазлар кўбрек ўзбек тилинда ёзилиб келдилар. Бу тилни қозоклар-да, туркманлар-да англаб келдилар. Биноан алайх, агар бу лисон давлат лисони эълон этилса, ҳар ким буни англаяжак, — деди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий:

— Туркистон ўлкасиндаги халқнинг кўбраги ўзбек, қирғиз-қозоқ ҳам туркман халқлариндан иборат. Бошқалар бўлса-да, оз. Биноан алайх, ўзбек (сартия) учун ўзбек тили, қирғиз-қозоклар учун қозоқ тили, Туркманистон учун туркман тили (баъзи шевалари) расмий тил саналурға тейиш,— деди.

Кабир Бакир:

— Бир Туркистондафина тутул, бутун Россияда бўлғон мусулмонлар ўзларининг тилларини туркий тил, деб биладилар... Шунликдан Туркистон мусулмонлари учун давлат лисони бўлғон тил туркий тили, деб эълон этилурға тейиш, — деди.

Хозирундан комиссар Тошхўжа, Н.С.Ликошин афандилар ҳам бу фикрни тақвия қилдилар. Бошқалар-да шуни муносиб кўрганликларини англатдилар. Факат этнография олимлариндан Цветковгина буни муносиб кўрмади. Ул: қозокларнинг тиллари ҳеч бир вақтнда турк тили аталурға ярамаганлигини, балки мўнгул тилина дохил бўлурға тейишлигини баён этди...

Шундан сўнг бу масъалани ҳал қилмоқ учун қирғиз-қозоқ ва ўзбек халқлариндан бир неча вакил ила қозоқ этнографиясино вақиф Абубакр Афанди Диваев ва бошқа бир неча зотларни даъват этуб, иккинчи мажлис ясарға қарор берилди¹.

Хуллас, узоқ давом этган мунозара ва музокаралардан кейин 1918 йил 9 августда Туркистон жумхурияти Марказий Ижроия Кўмитаси давлат тили ҳақида маҳсус буйруқ кабул қиласиди. Марказий Ижроия Кўмитаси ва Халқ Комиссарлар Совети бу буйруққа асосланган ҳолда давлат

¹ «Улуғ Туркистон» газетаси, 1918 йил 27 июл.

тили ҳақидаги низомни тасдиқлайды. Ушбу низомнинг мазмун-моҳияти куйидаги сўзларда ифодаланган: «Россия Советлари Федерациясинда яшовчи айрум халқларнинг ўз ёзмишларин ўzlари ҳал қилув ҳуқуқларин ҳам умуминсоният тараққийсина қўшилур учун бошда ўzlарининг она тилларинда ва сўнгра чет тилларда ўкув ҳуқуқларин эътироф этгани ҳолда Туркистон жумхуриятининг Марказ қўмитаси турмушни маданий йўлға солув йўлиндағи вужудга чиқорув учун керакли бўлғон ҳаммаchorаларни ўз устина ола.

Жумхуриятнинг Марказ қўмитаси мамлакатда яшовчи ҳар бир миллатга, керак ул сон жихатидан нақадаргина оз бўлмасин, ўзининг она тили или фойдаланурға ихтиёр бера. Лекин шунинг или баробар Марказ қўмита халқнинг кўпчилигин бир овозга жойни олурлиқ бир умумий тил ўrnashdururғa мажбурдир»¹.

Маҳаллий халқ тилини давлат тили даражасига кўтариш кун тартибига маҳсус масала қилиб қўйилган пайтда маҳаллий халқ тилининг ўзи қандай тил эканлиги мавҳум ва ноаниқ эди. Гарчанд, Беҳбудий: «Туркистон ўлкасиндаги халқнинг кўбраги ўзбек, қирғиз-қозоқ ҳам туркман халқлариндан иборат Биноан алайҳ, ўзбек (сартия) учун ўзбек тили, қирғиз-қозоқлар учун қозоқ тили, Туркманистон учун туркман тили расмий тил саналурға тейиш», деб Туркистондаги ўзбеклар истиқомат қилаётган ўлкада ўзбек тилининг давлат тили, деб эълон қилиниши лозим деб топган бўлсада, мажлис аҳли унинг эмас, балки Кабир Бакирнинг «туркий тили» давлат тили сифатида эътироф этилиши мумкинлигини ёқлаб овоз берди. Бу ўша вақтда кучга тўлган пантуркистик фояларнинг тантанасигина бўлиб қолмай, айни пайтда ўзбек тили ҳақидаги илмий тасаввурнинг шаклланмагани ва кенг қанот ёзмаганининг оқибати ҳам эди.

Туркистон федералистларининг маромномаси «Турк адами марказияти» ташкилоти ташкил этилган 1917 йили Тошкентда Гуломҳасан Орифхонов босмахонасида нашр этилган. Бинобарин, бу маромномада ўз ифодасини топган давлат қурилиши масалалари, шу жумладан, давлат тили тўғрисидаги фикрлар ҳам Кабир Бакир ва унинг маслакдошларидан бирмунча вақт олдин ишлаб чиқилган. Йишонч ва фахр туйфуси билан айтиш мумкинки, мамлакатимизда

¹ «Улуғ Туркистон» газетаси, 1918 йил 27 август.

XX асрнинг 80—90-йилларида ўзбек тилининг давлат тили мақомига эришиши йўлида олиб борилган муросасиз ҳаракатни шўро давлатининг тонгидаёқ миллий федералистларимиз бошлаб беришганди.

Зулм остида яшаган халқларнинг диний эътиқоди давлат аҳамиятига молик масалалар жумласига киради. Мустамлака Туркистон аҳолисининг Ислом дини олдидаги ҳуқук ва мажбуриятлари маҳсус ташкилот томонидан назорат этиб келинган. «Маҳкамаи шаръия» («Шариат маҳкамаси») деб аталган бу ташкилот Октябр тўнтариши арафасида муайян бир камчиликлар билан бўлса-да, изчил фаолият кўрсатган. Шунинг учун ҳам маромнома муаллифлари келажакда ҳам шу ташкилотнинг сақланиб қолиши, вилоятларда шўъбалари бўлиши, шахар, кишлоқ ва овулларда эса унинг вазифасини қозихоналар бажаришини маъқул топишган. Бу — маромномадаги диний масалаларга бағишлиланган қисмнинг 1-моддасидир. Унинг 2-моддасига биноан Россия тасаруфида яшаган барча мусулмонларни қавм ва мазҳабига кўра ажратмасдан диний масалаларни ҳал этиш учун сайланган «бир шайх ул-ислом таҳти раёсатин»да, яъни ислом шайхи бошчилигидаги кенгаш қошида хайъати диния (диний ҳайъат) тузиш ва бу хайъатда мусулмон ўлкасидағи барча миллатларнинг вакиллари бўлишини таъминлаш тўғри топилган. 3-моддага кўра эса, диний ҳайъатга вакилларни сайлаш пайтида улар мансуб бўлган миллат ё элатнинг нуфузи эътиборга олиниши, вакиллар сони уларнинг сонига қараб белгиланиши лозим.

Демак, маромномага кўра, диний масала қўйидаги схемадаги муассасалар фаолияти давомида ҳал этилиб борилади: маромноманинг 5-бўлими фуқароларнинг ҳуқуқларига бағишлиланган. Булар қўйидагилардан иборат:

1. Ҳар бир фуқаро қайси дин ва мазҳабга мансуб эканлигидан қатъи назар, қонун олдида баробардир.
2. Ҳеч бир кимса дини, мазҳаби ва эътиқоди учун таъкиб этилмайди; виждан эркинлиги кафолатланади.
3. Дин ва мазҳабларнинг бирортасига ҳукумат томонидан афзаллик ва имтиёз берилмайди.
4. Ҳар бир фуқаро эркин фикрлаш ва ўз фикрини ифодалаш ҳамда матбуот орқали эълон қилиш ҳуқуқига эга.
5. Фуқаролар хоҳ ўз уйларида, хоҳ бошқа жойларда истаган масалалари юзасидан фикрлашиш, баҳслашиш ва бир хулосага келишлари учун йиғилиш ўтказишлари мумкин.

6. Фуқаролар бирор жамият ёки иттифоқ тузишда тўла эркинликка эга, бунинг учун давлат идораларидан рухсат олиш шарт эмас.

7. Шахс эркинлиги ва оила дахлсизлиги давлат томонидан ҳимоя этилиб, тегишли маҳкаманинг қарори-сиз бирор кишининг уйига кириб тинтуб ўтказиш та-қиқланади.

8. Ҳибсга олинган хар бир киши 24 соат ичидаги тегишли маҳкамага топширилиши лозим.

9. Паспорт тизими тутатилиб, ҳар бир киши хоҳ мамлакат ичкирасида, хоҳ хорижда бўлсин, хоҳлаган ерига ҳеч кимдан сўрамай бориш ҳукукига эга.

10. Юқорида баён қилинган барча ҳукуқлар қонунлаштирилиб, «мудофаа ва муҳофазаи маҳкамай олия»лар — олий мудофаа ва тартибот идораларига ижро ҳамда назорат учун юборилади.

Кўрамизки, фундаменталистлар ўзлари яшаётган даврдаги энг илфор давлатларнинг демократик тажрибалари ва қонунларини чукур ўрганишиб, шу асосда ўз ватанлари ҳамда миллий шароитлари учун фойдали, зарур деб ҳисоблаган инсон ҳукуқлари тизимини ишлаб чиқишган. Бу ҳукуқлар барпо этилажак давлатлардаги демократиянинг

пойдевори бўлиб хизмат қилишга умид боғлашган. Агар юқорида баён этилган фуқароларнинг ўн асосий ҳуқуқи, маромномадаги бошқа мухим масалалардек, шу пайтгача бўлган ўзбек давлатчилиги тарихида бирор-бир ҳужжат шаклида ифодаланмаганини эътиборга олсак, фундаменталистлар – XX аср бошларидағи жадид маърифатпарварларининг мухтор ўзбек давлатини қуришга жиддий тайёргарлик билан киришганлари ойдек равшан бўлади.

Давлат фақат сиёsat-ижтимоиёт эмас, айни пайтда иқтисодиёт ва молия тизими ҳам яхши йўлга қўйилган идора органидир. Маромнома муаллифлари бу масалани батафсил ўрганишгани боис уни ҳужжатларда мукаммал ёритишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйишмаган. Улар масаланинг икки мухим қиррасигагина эътибор беришган, холос. Биринчидан, мавжуд барча солиқларни бекор қилиш, фақат: а) ер-сув, б) тижорат (савдо-сотик) ва в) бошқа шаръий йўллардан (шариат йўли билан) келадиган даромад солиғини сақлаб қолиш. Бу солиқнинг микдори даромаднинг ортиши ва камайишига қараб ўзгариб бориши мумкин. Иккинчидан, ҳунармандлик ва деҳқончилик учун зарур бўлган асбоб ва ускуналар, шунингдек, аҳоли томонидан ишлатиладиган энг зарурий нарсаларнинг кўп ҳамда арzon бўлишлиги учун бож солиғини қисқартириш.

Иқтисодиёт ва молия масалалари бўйича кўзда тутилган бу икки тадбир аҳолининг моддий ахволини яхшилашга қаратилганлиги билан эътиборлидир. Умуман, федералистлар келажакда, биринчи навбатда, мустамлака шароитида эзилган ва хўрланган ҳалқ ҳаётини яхшилашга қодир бўлган давлат тизимини яратишни ўз олдиларига асосий мақсад қилиб қўйишган. Уларнинг бу хайрли мақсади маромноманинг ер масаласига бағишлиган бўлимларида ҳам яққол кўзга ташланиб туради. Ер масаласи, Farb мамлакатларидан фарқли ўларок, Шарқда foят мухим ва бирламчи масала бўлиб келган. Зоро, Farb, асосан, саноат қитъаси бўлса, Шарқ қишлоқ хўжалиги қитъасидир. Қадимдан ҳалклар ўзларининг яшаш жойлари учун ерли-сувли ва экинбоп масканларни танлаб, кўчиб юрганларининг боиси ҳам шунда. Инсоният жамиятининг муайян тараққиёт босқичида қишлоқ хўжалигининг равнақ топиши билан ер масаласи ҳаёт-матотга айланган.

Чор ҳокимиятининг Туркистонни босиб олишдан мақсади фақат ўз худудларини кенгайтириш, ер ости бойлик-

лари – олтин, нефт ва бошқа қимматбаҳо маъдан бойлик-ларини эгаллашгина эмас, балки айни пайтда пахта, буғдой, шоли етиширилаётган майдонларни эгаллаш ҳам эди. Ўрта Осиё босиб олингач, мустамлакачилар ўз мақсадига эришибгина қолмай, маҳаллий аҳоли ихтиёрида бўлган экин-боп ерларни ҳам тортиб олиб, бу ерларни Ички Россиядан кўчириб келтирилган мужикларга бўлиб берди. Айни пайтда энг серунум ерлар чор амалдорлари ва баёнлари ўртасида тақсимланди. Зулм ўтказиш сиёсатининг ана шу даҳшатли кўринишлари меҳнаткаш ҳалқ ҳаётининг издан чиқишига олиб келди. Ер-сувидан, аникроғи яшаш манбаидан маҳрум бўлган қишлоқ аҳолиси шаҳарга иш қидириб кета бошлади. Уларнинг иш топа олмаган қисми, большевиклар ифодаси билан айтганда, люмпен пролетариатга – қашшоқларга, тиланчиларга айланди. Агар тарихий шароитнинг ана шу муҳим томонини эътиборга олган ҳолда федералистларнинг ер масаласидаги қарашларини кузатсан, бу қарашлар ўз даври учун нихоятда муҳим ва инқиlobий аҳамиятга молик эканлиги аён бўлади.

Демак, маромноманинг ер масаласидаги биринчи ва асосий моддаси кўйидагидир:

1. Чор ҳокимиятига қарашли, шунингдек, подшонинг шахсан ўзига қарашли хусусий ва князларга қарашли маҳсус ерларнинг барчасини бадалсиз (ҳақ тўламай) мусодара қилиб, етиширилган ҳосилнинг лозим миқдорини сотиш ёки ижарага бериш шарти билан дехқончилик орқасида кун кўраётган маҳаллий ҳалққа тақсимлаб берилади.

Маромнома факат Туркистон тасарруфида ташкил этилажак муҳтор давлат тузилмасига оид бўлмагани учун муаллифлар муайян худудлардаги маҳаллий шароитдан келиб чиқкан ҳолда айрим масалаларга истисно тарзида аниқлик киритишни лозим деб топишган. Ер масаласига оид кўйидаги моддалар шундай характерга эга.

2. Туркистон ўлкасидан бошқа бутун Русия вилоятлари ўзларига мос қонунни қабул қилиш ҳуқуқига эга, аммо Туркистонда ҳаддан зиёд хусусий мулкка молик бойлар, пайчиклар, ижаракилар кўп бўлмагани учун хусусий мулк бу ерда ҳозирча ўз эгалари ихтиёрида қолади.

3. Мингтепадаги Дукчи эшон қўзголонига ўхшаш воқеалар туфайли жамоат қўлидан зўравонлик билан тортиб олинган ва бошқаларга тақсим қилиб берилган ер ва киш-

локларни аввалги эгаларига қайтариб беришга ҳаракат қилинади.

4. Хукумат ёки жамоат ихтиёридаги мусодара қилинган вакфларнинг барчасини вакфномага мувофиқ аслига қайтариш учун тегишли тадбирларга ҳозирданоқ киришилади.

Маромноманинг ер масаласига бағишиланган бўлими-даги барча моддалар мустамлакачилик асоратларини туга-тишга қаратилганлиги билан мухим аҳамиятга молик. Мустамлакачилик, аввало, ўзгалар ерини тортиб олишга асос-ланган сиёsat бўлгани учун мустамлакачиликка қарши мустақиллик учун, мухтор давлат тузиш учун кураш бой берилган ерларни қайтариб олишдан бошланиши табийи ва қонунийдир.

Маромноманинг ишчилар масаласига бағишиланган 7-қисми беш моддадан иборат. Бу моддаларда ишчилар хуку-кини ҳимоя қилиш билан боғлик мухим масалалар ўртага ташланган. Масалан, сармоядорлар билан ишчилар ораси-да чиқадиган, бирон-бир қонун ёки қоидада кўзда тутил-маган низонинг ҳар икки тараф вакилларидан иборат ту-зилган ҳайъат томонидан ҳал этилиши ёхуд ишчи хотин-қизлар ва болаларнинг сиҳатларига зарарли ишлардан барча ишчиларнинг қонун билан ҳимояланиши лозимлиги ва бошқа ҳолатлар қайд этилган.

Ҳар бир жамият учун фоят мухим масалалардан бири адлия масаласидир. Айниқса, янги типдаги давлатнинг на-фақат келажаги, балки шаклланиш даври ҳам адлия ишларининг яхши йўлга қўйилишига боғлик. Шунинг учун ҳам маромномада бу ижтимоий мухим масалага алоҳида эъти-бор берилган. Ушбу қисм олти моддадан иборат бўлиб, улар кўйидагилардир:

1. Адлия масаласи фақат маҳкамаларнинг қонунлари ва шароитга тобе бўлиб, турли кучлар ва шахсларнинг арала-шувидан холи бўлиши лозим.

2. Тегишли маҳкамаларнинг қарори қонуний кучга эга бўлмай (тасдиқланмай) туриб, ҳеч ким жазоланмайди.

3. Ҳайъати ижроия тарафидан ҳакамларнинг тайинла-ниши, бўшатилиши ва қайта тикланишига, шунингдек, маҳ-камадаги ишларнинг боришига бирор баҳона билан арала-шувига йўл қўйилмайди.

4. Жазолар Конституцияда кўзда тутилган, яъни депу-татлар палатаси томонидан тасдиқланган қонунга муво-фиқ белгиланади.

5. Тергов вақтида айбдорга оқловчи (адвокат)дан фойдаланиш ҳуқуки берилади.

6. Жиноят ишлари билан шуғулланувчи маҳкамалар иккига ажралиб, уларнинг бири бошланғич маҳкамадирки, ҳакамлари халқ ва жамоат тарафидан сайланади; иккинчи маҳкама эса бошланғич маҳкамада кўрилган ишларни ажрим этади.

Маромноманинг сўнгги, 9-қисми маориф ишларига бағишиланган. Ўн беш моддадан иборат бу бўлимда маориф ишлари Адами марказиятда қабул қилинган қонун ва қоидалар асосида ташкил этилиши қайд этилган. Бу маърифий бўлимда фундаменталистларнинг ҳуқуқий-демократик жамият тузиш ўйлидаги уринишларидан дарак берувчи моддалар ҳам борки, уларни куйида қайд этамиз:

— бошланғич ва тўлиқсиз ўрта мактабларда дарслар муҳтор вилоятдаги қўччиликни ташкил этган ахоли тилида олиб борилади;

— тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактабларда рус тили ҳамда туркий халқлар тилининг дарс сифатида ўргатилиши шартдир;

— олий мактабларда барча туркларнинг умумий адабий тили ва шеваси бўйича дарс берилади;

— агар озчиликни ташкил этган миллатлардан қирқ бола ийғилса, улар учун бошланғич мактаблар очилиши ва дарслар шу миллатлар тилида олиб борилиши мумкин;

— агар болалар сони етарли бўлса, озчиликни ташкил этган миллатлар учун тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар ҳам очилиши ҳамда дарслар бу мактабларда шу аҳолининг тилида олиб борилиши мумкин.

Кўрамизки, бу ташкилот XX асрнинг даҳшатли 20-йиллари арафасида бугунги ўзбек давлатчилигининг асосий тамойиллари билан уйғун бўлган ва ўз даври учун ғоят илгор давлат тузумини барпо этиш режасини ишлаб чиқкан. Гарчанд, бу режа амалга ошмаган ва ўша вақтда амалга ошиши амри маҳол бўлса-да, маърифий ҳаракат сифатида майдонга чиқкан жадидчилик оқими вакилларининг 1917 йилга келиб, давлат ва жамият курилиши масалаларида ҳам ўз даврига нисбатан илгор эканлигидан шаҳодат беради. Эътиборлиси шундаки, фундаменталистлар муҳтор ҳукуматнинг сиёсий ва ҳуқуқий асосларини яратища халқ манфаатидан келиб чиқиб, халқ манфаатини ўзларининг таянч нукталарига айлантирибгина қолмай, бу давлат тизимини халқ билан бирга, унинг иштирокида барпо этиш-

ни ҳам назарда тутишган. Шунинг учун улар маромномани бундай сўзлар билан якунлади: «Маромномада баён қилинган жумла мақсадларға етишмак учун фирмә аввалан жаноби ҳақфа ва сониян (**иккинчидан — Р.Ш.**) тамоми меҳнаткаш ва миллатпарвар ватандошларга суюлиб ва такя қилур»¹.

Бу сўзлар шунчаки обрў-эътибор қозониш ва ҳалқ омасига яхши кўриниш учун айтилмаган. Буни мазкур маромнома билан бирга эълон қилинган фирмә (ташкилот) низомининг куйидаги 1-моддасидан ҳам билса бўлади. Бу модда эса қуйидагичадир: «Турк адами марказияти фирмасининг мақсади Русияда мухторияти маҳаллий ва миллий асоси узра жумхурият авом (**ҳалқ жумхурияти — Р.Ш.**) ташкил этмақдир»².

Маромнома жадид маърифатпарварларининг давлат тузуми тўғрисидаги карашлари хусусида етарли даражада тасаввур беради. У Туркистон мусулмонларининг III ўлка қурултойи томонидан 1917 йил 27 ноябрда Қўқон шахрида эълон қилинган Туркистон Мухторият ҳукуматининг давлат тизимига асос бўлиши керак эди. Мухторият эълон этилганидан кейин бўлиб ўтган қурутгой иштирокчилари Умумтуркистон таъсис мажлисини чакиришга қарор қилишади. Ана шу таъсис мажлисида Туркистон мухториятининг давлат тузуми қонуний асосда белгиланиши кутилганди. Таъсис мажлиси чакирилгунга қадар Туркистон Мухторият ҳукумати Туркистон Мувакқат шўроси ва Туркистон ҳалқ бошқаруви ихтиёрида фаолият юргизиши зарур эди. Аммо ҳукумат раҳбарлари ўз давлат тизимларининг асосий йўналишини қонуний йўл билан мустаҳкамлашга улгуришмади.

Дастурнинг ҳаётга тадбиқ этиш ва этилмаслиги борасида тарихий адабиётда турлича қарашлар мавжуд. Ҳатто ўша вактда федералистлар фоя-мақсадларининг рўёбга чиқишига қаршилик кўрсатувчи кучлар Туркистоннинг ўзида ҳам йўқ эмас эди. «Туркистонда миллий-худудий мухторият эълон қилинса, деб ёзади адабиётшунос олим Бойбўта Дўстқораев, А. Цаликов огоҳлантирганидек, ҳокимиятни хон, бек, бой, уламолар реакцион қисмининг эгаллаб олишлари хавфи сақланиб қолмоқда эди. Бундан туркис-

¹ «Фан ва турмуш» журнали, 1990, 7-сон, 8-бет.

² Ўша жойда.

тонлик айрим зиёлилар, жадидлар ҳам хавфсирагандилар. Туркистанда консерватив кучга айланиб қолган уламолар ва уларнинг ҳаммаслаклари мавжудлигини эътибордан соқит қилиб бўлмайди¹.

Б.Дўстқораев бу сўзлардан кейин уламолар тарихда фақат салбий рол йўнабгина қолмай, ижобий ишларни ҳам амалга оширганларини унутмаслик лозим, деб билади. Аммо шунга қарамай, Туркистан тақдири ҳал этилаётган бир пайтда уларнинг яхши ниятии жадидлар ишига тўғанок бўлганикларини ҳам ёддан чиқармаслик зарур. Қолаверса, таникли публицист Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг «Туркистаннинг усули идораси ҳақинда» сарлавҳали мақоласидаги уламолар ҳақида айтилган кўйидаги сўзларни асоссиз, деб бўлмайди: «Ўзининг шахсий манфаати учун диний ва миллий ҳукукларимизни оёқ остина олиб тобтағон провақатор уламолар ила буржуаз золим бойлардир. Яхши билингларки, агарда Туркистан ўзига мустақил идора бўлса, муътакассуф, ул вақт Туркистанда маданият, фунун ва маориф мутлақо емирилур. Чунки, «Алҳамдуиллоҳ, энди мусулмонобод бўлади», деб иш бошинда турувчи ақл-ли бошлар қисқа киом кийганларни, соқол қирғонларни, чоч, мик (мийик, мўйлов – Б.Д.) қисқартмағонларни, янги усулда ўқиғонларни, русча сўзлаша билғанларни «Булар биткофир, буларнинг жазоси зиндан ё ўлим» деб, миллатнинг энг суюклу азиз болаларин қоронғу зиндан ёки дор оғочларинда бирма-бир йўқ қилуб, ёшларнинг томирин куригувлари бик маълум. Буларнинг курғон плонлари ҳозирданоқ шул»².

Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг бу сўзлари, биринчидан, уламоларнинг XX аср бошларидағи Туркистаннинг ижтимоий ҳаётида ўйнаган роллари ҳақида аниқ тасаввур берса, иккинчидан, жадидларнинг ўз тараққийпарвар ғояларини ҳалқ оммаси ўртасида катта обрў-эътибор қозонган, уни ўз ортидан етаклаган уламолар билан курашда ҳимоя қилғанлари ва ҳатто олға сурғанларидан далолат беради. Яқин ўтмишдан шу нарса маълумки, «Шўрои уламо» жа-

¹ Б. Дўстқораев. Туркистаннинг усули идораси қандай бўлмоғи керак эди? (Иккинчи мақола.) «Давлат ва жамият бошқаруви» журнали, 1998, 1-сон, 66-бет.

² «Шўро» журналининг 1917 йил 12-сонида эълон қилинган бу кўчирма Б. Дўстқораев мақоласидан олинди.

мияти Туркистон Мухторият хукумати ғалаба қозонган тақдирда шариат қонун-қоидаларига асосланган демократик республика барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ва шу йўлда жадидлар билан ҳар қандай курашга тайёр эди. «Лекин, деб ёзади Бойбўта Дўстқораев, большевиклар билан тўқнашилиб, фожиа бошлангач, уламолар урушнинг учинчи кунида Эргашни оқ кийизга солиб хон кўтардилар. Жадидлар европача кийимларини ечиб, салла-чопон кийишиб, уламолар орқасидан судралишга мажбур бўлдилар...».

Тадқиқотчи бу сўнгги сўзларни иқтибос тарзида келтирган бўлиб, уларнинг «Худосизлар» журналида (1928 йил, 9—10 кўшма сон, 40-бет) эълон қилинган мақола муаллифи исми-шарифи Фиёсов бўлган бир тарихчига мансублигини айтган. «Туркистон мухториятининг қонли фожиалар билан тугашида, деб давом этади у, уламоларнинг хонликни қайта тиклашга бўлган уринишлари ҳам муайян дараҷада сабаб бўлди. Хонлик тузумига қайтиш, бунинг устига Эргашнинг оломон кўринишидаги аскарларига умид боғлаш — булар мухториятчиларни муқаррар ҳалокатга олиб борувчи омиллар эди».

XX асрнинг 10-йилларида Туркистонда икки сиёсий куч—жадидлар ва қадимлар, яъни уламолар харакат қилиб, уларнинг бири демократик республика усулидаги давлат тузумини барпо этмоқчи, иккинчиси эса хонликни қайта тикламоқчи бўлганини таъкидлаш жоиз. Агар XIX аср ўрталарида келиб хонлик тузуми туфайли оғир иқтисодий ва маданий аҳволга тушилгани, давлат тузумининг чириб битганини эътиборга олсак, жадидларнинг сиёсий ва маданий майдондаги ракиблари — уламоларнинг тарихнинг бурилиш нуқтасида нотўри позицияни эгаллаганлари ва тарихий тараққиётга тўғон бўлиб қолганлари маълум бўлади. Ана шу тарихий жараён жадид маърифатчиларининг янги жамиятни яратиш йўлида олиб борган фаолиятлари буюк жасорат ва донишмандлик намунаси сифатида баҳоланиши мумкин. Заки Валидийнинг ўзбек тилида эълон қилинган «Бўлингани бўри ер» хотира асарида қандайдир «жадид тараққийпарварлари партияси»нинг 19 банддан иборат дастури хақида сўзлаб, бу банд(модда)ларнинг куйидаги қисқача мазмунини келтиради:

«1. Ўз миллий маданиятига эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшаш ҳаётнинг асоси бўлмоғи керак. Бу эса барча миллатларнинг орзусидир. Мақсадимиз Туркистонни мустақил қилиб, миллий хукумат тузишдан иборат. Миллат тил, дин, маданият, адабиёт, урф-одатлар бирлигига асосланади.

2. Озод Туркистонда давлат тузилиши ва идораси жумхурият шаклида бўлиб, ҳокимият асосини демократия йўли билан сайланган миллат мажлиси ёки вилоят ва шаҳарларда вилоят ҳамда шаҳар мажлислари (земство) ташкил қиласди.

3. Марказий ҳукумат аъзолари миллат мажлисининг розилиги билан Жумхурият раиси (Президент) томонидан, вилоятлардаги бошлиқлар эса марказий ҳукумат тарафидан тайинланажак. Вилоят ва шаҳар идора мажлислари нинг раислари шу мажлиснинг ўзида сайланиб қўйилажак. Миллат мажлиси, Жумхурият раиси, вилоят мажлисларини сайлаш тартиби мустакил Туркистоннинг биринчи қурултойи томонидан белгиланажак.

4. Туркистонда турк бўлмаган озчилик ҳам маданий ҳукуқлардан фойдаланажак. Туркий халқлар Туркистон маданиятини кучли равишда яшнатиш учун яқдиллик билан фаоллик курсатишлари керак.

5. Туркистон миллий ҳукумати Туркистон миллий аскарига таянажак; ҳарбий хизмат мажбурий.

6. Ички осойишталикни сақлаш учун вилоят идоралари жойларда полиция ташкил қиласди ва бу уюшма мамлакатнинг миллий муҳофаза уюшмаларига боғлиқ бўлажак.

7. Мамлакатда виждон эркинлиги тўла таъминланажак. Диний ибодат ва урф-одатларни эркин равишда бошқариш давлат йўли билан таъминланажак. Мамлакатда бошқа дин миссионерларининг иш олиб боришларига рухсат берилмайди.

8. Матбуот ва нашриёт хуррияти ҳамда шахс эркинлиги давлатнинг асосий қонунлари тарафидан таъмин этилажак.

9. Мамлакатнинг асосий солиғи кишимга қараб олинажак. Меросдан ҳам солик олинажак. Туркистонда эски замонлардан қолган ҳар хил олик-соликлар бекор қилинажак.

10. Ер масаласида ер остига ер юзи бойликлари, ўрмонлар, ҳавзалар давлат мулкига ўтиши негиз ҳисобланади. Ер дехқонларга (кишлоқ дехқонларига) хусусий мулк қилиб берилажак.

11. Алоҳида шахслар ўзаро келишиб, ер ва сув олди-сотдиси масаласини ҳал этмаяжак. Бундай иш давлат йўли билан бошқарилажак. Ерга эгалик ҳукуки маҳаллий шароитларга қараб қонун асосида белгиланажак.

12. Туркистоннинг озодлиги иқтисодий мустақиллик асосидагина амалга оширилур. Шунинг учун Туркистон бошқа күшни давлатлар билан иқтисодий муносабатларнинг замонавий тузилиши асосида оёққа туриб, тобора ривожланиб боришини таъмин қилишга ҳаракат қилинажак.

13. Туркистонда ер масаласининг асоси сувдир. Шунинг учун миллатнинг барча кучи халқни сув билан таъминлаб, турмушини яхшилашга сарфланажак. Сув идораси ишлари ни тартибга солишга катта аҳамият берилажак.

14. Туркистонда қозоқ, қирғиз, туркман халқларидаги энг муҳим масала – кўчманчи қавмларнинг ўтроқ ҳаётга ўтишидир. Бу масала катта дарёлар бўйлаб сугориш иншоотларини қуриш йўли билан ҳал этилажак. Туркистонда туркий халқлардан ҳамда мусулмонлардан бошқа кўчманчилар қабул қилинмаяжак.

15. Туркистонда ишчилар масаласи шу мамлакатдаги миллий саноатнинг ўсишига боғлик. Ишсизларнинг иш шарт-шароитлари, иш соати, болалар ва аёлларнинг иш шарт-шароитлари, сувурта ва бошқа масалалар илгор мамлакатлардаги усусларда тартибга солинажак.

16. Адлия масаласида тўла мустақиллик ва ҳар ким учун тенг ҳукуклилик. Дини ва дунёкараши қандай бўлишидан қатыназар, ҳар бир киши ҳозирги замон қонунлари химояси билан таъмин этилажак.

17. Маориф соҳасида бепул бошланғич таълим олиш имкониятлари яратилажак. Мамлакатнинг ўз фуқаролари, давлат манфаатларига қарши келмаган ҳолда хусусий мактаблар очишга ҳукукли.

18. Туркистонда, энг аввало, ҳунар мактаблари йўлга кўйилажак. Оврупога ўқувчилар юборишга аҳамият берилажак.

19. Қадимий маданият ўчофи бўлган Туркистонда асрлар мобайнода юзага келган маданият ёдгорликлари химоя остига олинажак. Улар миллий маданиятнинг ўсишига хизмат этажак»¹.

«Хотирадар»да тарихий хужжат сифатида такдим этилган бу дастур, бизнингча, «Турк адами марказият» фирмаси маромномасининг эркин талқинидан бошқа нарса эмас. Шунинг учун ҳам бу «Хотирадар»даги «жадид тараққий-парварлари партияси» сўзларини «Турк адами марказияти»—

¹Аҳмад Заки Валидий. Булинганни бўри ер. Т., «Адолат», 1997, 112—113-бетлар.

федералистлар партияси, деб ўқишимиз түғри бўлади. Заки Валидий юқорида келтирилган дастурга изоҳ бериб, бундай ёзган: «Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Туркистонда кела-жакда биринчиси радикал миллий ва иккинчиси социалистик бўлган икки партияли тизим идораси фикри чет мам-лакатлар таъсири билан изоҳланмайди. 1921 йилда Туркис-тондаги қавм ва қабилаларнинг бошликлари ва зиёлилари узоқ маслаҳатлашиб, турли жойлардаги кўп турли шартларни ҳисобга олганларидан сўнг, юқоридагига ўхшаш, икки партияни ва Алаш Ўрдадек учинчи бир партияни тузиш керак, деган фикрга келдилар. Англиядаги ёки Америкадаги икки партияли тартиботдан Туркистон раҳбарлари хабар-дор эмас эдилар»¹.

Шуни айтиш керакки, 1917—1918 йилларда Туркистон-да бир неча партиялар фаолият кўрсатган. Маҳаллий зиё-лилар бу партияларнинг аниқ сиёсий қиёфаси ва мақсади ҳақида етарли тасаввурга эга бўлмаганлари учун бирлари эсерлар, иккинчилари кадетлар, учинчилари эса комму-нистлар (большевиклар) партиясига аъзо бўлиб киришган. Айни пайтда маҳаллий зиёлилар Заки Валидий сингари Марказий Россиядан келган зиёлилар таъсирида янги мил-лий партиялар тузиб, қисқа умр кўрган партияларда ўз фаолиятларини давом эттиришганлар.

«Хивадаги миллий ҳукумат, деб ёзган эди Заки Валидий, уларнинг айрим вакиллари яширин равишда Бухорога кел-дилар. Улар билан учрашиб, сўзлашилди. Қозоклар масла-ҳатларнинг узоққа чўзилишидан, ёш Бухоро ҳукумати ар-бобларининг иккиланишларидан норози бўлдилар. Ниҳоят, маслаҳатлар оқибатида Ўзбекистонда социалистик бўлма-ган ва динга таянувчи жадидлар фирмаси, социалистик «Эрк» партияси, қозокларнинг «Алаш Ўрда» фирмасидан иборат уч партия бирлашиб, етти банддан иборат мен тайёрлаб бер-ган «умум платформа»ни қабул этдик. Бу бандлар моҳияти куйидагилардан иборат эди:

1) миллий мустақиллик; 2) демократик жумхурият; 3) миллий аскарлик (армия); 4) иқтисодий идора, темир йўллар қуриш, каналлар қазиш Туркистоннинг асл муста-қиллиги манфаатларига мос тушмоғи лозим; 5) маорифни тамоман бугунги кун камолотига кўтариш ҳамда Оврупо маданиятига Россия воситачилигисиз ҳам ошно қилиш чо-

¹ Уша китоб, 113—114-бетлар.

раларини қидириш; 6) мактаблар ва мамлакатнинг табиий бойлигидан фойдаланиш, умуман миллий масалаларни мамлакатда яшаётган миллатларнинг сонига қараб ҳал қилиш; 7) динга тўла хуррият бериб, дин билан дунё ишларини бир-бираига аралаштирмаслик.

Қозоқлар Диншенни вакил қилиб қолдириб, юртларига қайтгандан кейин «Жадид» ва «Эрк» партияларининг алоҳида-алоҳида дастурлари кўриб чиқилди. Умуман, мамлакатда бири либерал, иккинчиси социалист бўлган икки партия тартиботи тузилиб, умумий дастур асосида уларни бирлаштирувчи бошқарув мезони қабул қилинди. Бундай қарор ҳаммага маъқул тушди...»¹.

«Эрк» партиясининг дастури, Заки Валидийнинг ёзишича, 27 банд (модда)дан иборат бўлиб, Бухородаги кенгаш жараёнида бу дастур қисқартирилиб, 9 банд (модда)га келтирилган. Бу банд (модда)лар куйидагилардир:

«1. Иқтисодий соҳада: ерни, сувни, ер ости бойликлари, катта арикларни давлат ихтиёрига бериб, қишлоқни уммалаштириш – социализмни амалга оширишнинг асоси қилиб олинажак.

2. Саноати юқори даражада тараққий этган мамлакатлардаги сингари Туркистондаги ички ташкилотлардан ташкилий ишларда режали равишда фойдаланилажак, ишчиларга Туркистондаги дехқонларнинг уюшиш хуқуқлари турушунирилажак.

3. Туркистон мустамлакачилар қўлидан қутқарилиб, мустақил идора этилишига эришилажак. Бу эса ўлкада синфий табақаланишнинг ўсиши учун шароит яратиб, дехқонларнинг ўз хуқуқларини ҳимоя қила олиш даражасигача ривожланишига имкон беради.

4. Озод Туркистонда дехқонлар синфи ва ислоҳотнинг бошқа тарафдорлари тўсиксиз фаолият кўрсатувини тъмин этувчи демократик тартибот ўрнатилажак ва у демократик бошқарув йўли бўлиб хизмат қилажак. Туркистон парламенти, вилоят ва шаҳар советлари умумий сайлов асосида шаклланади.

5. Давлатни идора қилишни ва социализм қуришни ташкил этиш учун миллий қўшинлар тузилажак.

6. Туркистонда миллий ва бошқа озчиликни ташкил этувчилар масалалари халқ хоҳишига биноан маҳсус бўлимларда ҳал этилажак.

¹ Ўша китоб, 105—106-бетлар.

7. Маориф ишлари маҳаллий аҳолининг жойлардаги идоралари қўлида мужассамланажак. Хозирги бутун давлат муасасалари, алоқа тизими, темир йўл, почта ва телеграф, қишлоқ хўжалиги ҳамда саноат корхоналари миллий ҳукумат қўлига топширилажак. Маданият соҳасида четдан келганлар (яни руслар) таъсиридан холи бўлган кучли миллий маданиятни юзага келтиришни уюштириш иши бошланажак. Мактаблар, айниқса, хунар мактаблари, болаларни таълимга жалб этиш маърифатнинг асосини ташкил этажак.

8. Дин ишлари дунё ва давлат ишларидан тамоман айрилажак.

9. Келажакда Туркистон социалистлари эзилган синфлар манфаатларини ҳимоя қилиш билан бир қаторда мазлум ҳалқлар ҳукуқлари учун қурашиш тамойилларини асосий мезон қилиб олган байналмилатчилар сафига қўшилажак¹.

Афсуски, на Заки Валидийнинг бизга маълум хотиралирида, на маҳаллий тарихчиларнинг асарларида «Эрк» партиясининг фаолиятига, шу жумладан, партия дастуридаги давлат ва жамият курилишига оид бирор аниқ маълумотни учратмаймиз. Бу ҳол, шунингдек, юкорида келтирилган 9 банд (модда)лик дастур «Эрк» партиясининг XX аср 20-йилларидағи Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий хаётида «Турк адами марказияти» фирмаси (ташкилоти)дек сезиларли ролни ўйнамаганидан дарак беради. Гарчанд, «Турк адами марказияти»нинг ижтимоий-сиёсий умри узоқ давом этмаган бўлса-да, Туркистонда бу фирмә (ташкилот)дан кейин майдонга келган сиёсий ташкилотлар унинг маромномаси (дастури)да белгиланган тадбирларни амалга оширишни ўз олдиларига асосий вазифа қилиб қўйишган. Умуман, туркистонлик жадидлар «Турк адами марказияти» фирмаси (ташкилоти)нинг маромномаси(дастури)-ни ишлаш жараёнида ўзларининг сиёсий ва ҳукукий қарашларини шакллантириш, ривожлантириш ва дастур (тизим) дарражасига келтириш имкониятига эришдиларки, бу уларнинг ижтимоий-илмий тафаккури муайян босқичга қўтарилганидан, ҳалқ оммасига сиёсий ва ижтимоий раҳбарликни амалга оширишлари мумкин бўлганидан шаҳодат беради.

Жадид маърифатпарварларининг давлат тузуми ҳақидаги қарашларини ифодаловчи ҳужжатлардан яна бири Фитрат томонидан 1917 йили тузилган «Ислоҳотлар лойиҳаси»dir. У «Ёшли бухороликлар» партияси Марказий Қўми-

¹ Ўша китоб, 110—111-бетлар.

тасида мұхокама этилган ва муайян тузатишлар билан ижро учун қабул қилингандың булиши мүмкін. Фитрат қомусий олим булишига қарамай, чамаси, Бухородаги тарихий шароитдан ва «Ёш бухороликлар» партиясининг халқ үртасида әгаллаган мавқеидан келиб чиққан ҳолда бу «лойиха»да мамлакатни идора этишнинг монархия (амирлик) шаклини ўзgartириш масаласини күн тартибига қўймаган. У, асосан, икки мақсадни кўзда тутганки, бу хужжатта жамоатчилик эътиборини биринчи бўлиб қаратган тарих фанлари доктори М. Ҳасанов «Фитратнинг «Ислоҳотлар лойихаси» мақоласида бундай ёзади: «Бухорода ҳукуқ асосига қурилган давлатчиликни жорий қилиш ўрта асрдан қолган Шарқ деспотизмини европача маърифатли монархия билан алмаштириш ҳамда Бухоро меҳнаткашлар оммасининг фаровонлиги ва маданийлигини ошириш негизида Бухорони иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан мустаҳкамлашдан иборат эди»¹.

Олимнинг бу сўзларига таянган ҳолда айтишимиз мумкинки, Фитрат «Ислоҳотлар лойихаси»да, биринчидан, Бухорода ҳукуқ асосига қурилган давлат тизимини барпо этишни «Ёш бухороликлар» партиясининг асосий вазифаси, деб билган. Иккинчидан, унинг тушунчаси ва тасаввуридаги ҳукукий давлат, бир томондан, Шарқ деспотизмига асосланган амирликдан фарқли ўларок, Европа русумидаги маърифатли монархияга ўтиш, иккинчи томондан, Бухоро худудида яшовчи халқ оммасининг фаровонлиги ва маданий даражасини ошириш негизида Бухоро давлатини иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан мустаҳкамлашни лозим, деб ҳисоблаган.

Бугунги кунда Фитратнинг Европача маърифатли монархия тарафдори бўлганлиги кўпчиликка эриш туюлиши мүмкин. Агар XX асрнинг 10-йилларида Бухорода ҳукм сурған диний фанатизм ва аҳолининг умумий савиясини эътиборга олсақ, мавжуд вазиятда дастлаб давлат тепасида маърифатли, аммо қаттиққўл ва иродали кишининг булиши тўғридир. Биз Фитратга парламентар республиканинг барпо этилишига қарши бўлган шахс деб эмас, балки Бухорода бундай давлат тизимининг барпо этилиши учун етарли шарт-шароитлар йўқлигини эътиборга олган сиёсий арбоб, деб қаращимиз адолатдан бўлади.

Заки Валидий «Хотиралар»ида Туркистон Миллий бирлигининг тузилиши ва унинг конгресс (қурултой)лари тўғрисида кўпгина фикрлар билдирилган. Туркистондаги мил-

¹ «Ҳаёт ва иқтисод» журнали, 1992, 11-сон, 21-бет.

лий мустақиллик учун кураш тарихидан шу нарса маълумки, ўша даврнинг ижтимоий ҳаётида «Миллий иттиҳод» ташкilotи муҳим рол ўйнаган. «Миллий иттиҳод» дегани — «Миллий бирлиқ» деганидир. Аммо Заки Валидий «Хотирилар»идаги Туркистон Миллий бирлиги «Миллий иттиҳод» ташкilotидан мутлақо бошқа жамоат муассасасидир. Тадқиқотчи мазкур ташкilot хусусида сўзлар экан, уни партия деб атайди ва бу партия дастури ҳамда платформаси ишлаб чиқилгани ҳақида маълумот беради. Унинг қайд этишига кўра, 1920 йил 30 июл куни Бухорода бўлиб ўтган йиғилишда Туркистон Миллий бирлиги «умумий қўмита»си раиси этиб Заки Валидийнинг ўзи сайланади. Марказий Қўмита таркиби шаклнаниб, ўша йилнинг 25 августида Миллий бирликнинг 1-курултойи бўлиб ўтади. Янги ташкил этилган қўмитага Ўрта Осиё Миллий мусулмон жамиятлари федерацияси номи берилиб, низоми ва муҳри тасдиқланади. Ушбу ташкilotнинг гарчанд, Туркистон, кейинчалик эса хорижда ҳам бир неча курултойлари ўтказилганига қарамай, унинг сиёсий дастури (ёхуд низоми) бизга маълум эмас. Заки Валидий ҳам бу ҳақда тайнли маълумот бермайди.

Дарвоқе, Заки Валидий Самарқандда бўлиб ўтган 6-курултойда жамиятнинг янги низоми, шунингдек, байроғи ҳақида маълумот бериб, бундай ёзган: «Самарқанд конгресси йиғилишларида жамиятнинг 24 банддан иборат низоми қабул қилинди ва Туркистон байроғи тасдиқланди. Байроқни тайёрлаган комиссияда мен, Мунавварқори, Жонузоқ ўғли ва яна бир киши иштирок этдик. Байроққа асос қилиб салжуқийлар ва қораҳонийларнинг XI асрдаги турк олими Маҳмуд Кошфарий асарида тасвирлаб берилган байроғи олинди. Алвон рангдаги бу миллий байроқни Темур ва унинг ўғиллари замонида ёзилган қўлёзма асарлардаги миниатюраларга суюниб ишлатдик.

Ҳозирги кунда бу рангдаги турк байроғининг асл намунасини 1449 йилда темурий Шоҳруҳ замонида ёзилган китобда кўриш мумкин. Бу қўлёзма Йстанбулда, Тўпқопи саройида 781 рақами остида сақланади. Байроққа 5 қизил, 4 оқ йўл чизилган, чети кўк тасма билан ҳошияланган. Биз бу байроқ қабул қилинган кунни (6 сентябр) миллий байрам деб эълон қилишга қарор қилдик. Шу тариқа миллатимизнинг руслар зўравонлигига қарши, Туркистоннинг кўпгина жойларида авж олаётган озодлик учун кураш байроғи қабул қилинди¹.

¹ Аҳмад Заки Валидий. Бўлингани бўри ер. Т., «Адолат», 122-бет.

Энг мұхими шундаки, жадид маърифатпарварлари мухтор ёки мустақил давлатнинг идора усули, бошқарув тизими ҳақида баҳс юритишганда, XX аср бошларидағи илфор Европа мамлакатларининг ижтимоий-сиёсий тизимини яхши үрганиб, улардаги энг халқчил, энг замонавий тояларни танлаган ҳолда шу тояларга асосланған ҳуқуқий-демократик жамиятни барпо этиш йўлида фаолият олиб боришиган. Уларнинг янгича идора усулига оид фикрлари ва шу йўналишдаги фаолиятларини кузатиш жадид маърифатпарварларининг XX аср бошларида Туркистон халқларининг мустақиллик учун олиб борган курашини ташкил этиб, келажакда барпо этилажак ҳуқуқий-демократик давлат тизимини ишлаб чиқишиган 20-йиллар арафасида миллий истиклол байроғини таъсис этиб, Туркистон халқларини шу байроқ остида бирлаштира бошлашган. Бу уларнинг тарихий хизматлари ва тарихий жасоратларидир.

Хуллас, «жадидларнинг давлат тўғрисидаги қарашлари ўша пайтдаги Русияда мавжуд сиёсий-ижтимоий ва инклибий ахвол билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Улар мазлум халқларнинг Русиядан бутунлай мустақил бўлиб чиқиб кетишиларини ҳали кун тартибига қўёлмаган эдилар. Бу қонуний ҳол эди, албатта. Чунки Русиядек кудратли империя чангалидан аста-секинлик билан, оқилона сиёsat юргизиш орқали бутунлай мустақилликка эришиш мумкинлигини улар яхши англаганлар»¹. Адабиётшунос Б. Дўстқораев, тўғри қайд этганидек, жадид маърифатпарварларининг давлат тўғрисидаги сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг ҳаётга тадбиқ этилмай қолишига сабаб шундаки, большевиклар отни илгарироқ қамчилаб, Туркистондаги ҳокимиятни ўз қўлларига олишга эрищди. «Маълумки, большевиклар, деб ёзади олим, муваққат ҳукumatни куролли куч билан ағдариб, ҳокимиятни эгаллаб олишгач, Таъсис мажлисининг ўтказилишига йўл бермадилар. Таъсис мажлиси бўлганда гина ҳалқ вакиллари Русияда қандай тузум, усули идора бўлишини қонуний белгиларди. Большевиклар эса қонуниз ҳолда ҳокимиятни босиб олдилар»².

Жадид маърифатпарварларининг давлат қурилиши ҳақидаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин республикамизда янги ўзбек давлатчилигига

¹ «Давлат ва жамият бошқаруви» журнали, 1998, 1-сон, 67-бет.

² Ўша жойда.

пойдевор қўйиш ва унинг сиёсий-хукуқий асосларини белгилаш масаласи кун тартибидан ўрин олганида жадидларнинг бўлди. Мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституциясини яратишда муҳим манба бўлиб хизмат қилди. Зеро, жадидларнинг Туркистон Мухторият хукуматини ташкил этишга хизмат қилган маромномаларида илғор Европа давлатларининг тажрибалари билан бирга ҳалқларнинг миллий манфаатлари, орзу ва умидлари тўла ҳисобга олинган эди. Шунинг учун ҳам мустамлакачилик йилларида мамлакатимиз мустақиллиги учун курашган аждодларимиз, шу жумладан, жадид маърифатпарварларининг янги типдаги давлат ва жамиятни куриш йўлида олиб борган фаолиятларига тўғри баҳо бериш, уларнинг мурракаб тарихий жараёнда эришган ижобий тажрибаларини ўрганиш, йўл қўйилган хато ва камчиликлардан сабоқ чиқариш ота-боболаримиз орзу килган ҳалқпарвар ва ҳақпарвар давлатни, адолатли жамиятни барпо этишга киришган ҳозирги авлоднинг муқаддас бурчидир.

«Жадидчиликнинг феномени шундаки, — деб ёзади профессор Д.А. Алимова, — кейинги уч аср ичida бу оқим биринчи бўлиб миллий давлатчилик куришга уринди, ягона мустақил Туркистон учун курашди ва миллий мустақиллик foясига асос солди, уйкудаги Шарқни уйғонишга ва ҳаракатланишга, озодлик, миллий фурур, ўз буюк аждодлари, бой маданияти ва, умуман, мустамлака тузумининг тазиики остида унутилган барча қадриятларини хотирлашга ундади. Жадидлар таълимоти — ўз замонасининг ҳақиқий таълимоти эди. Чунки у нафакат тараққийпарвар шахслар, балки фикрловчи ёшларни, шунингдек, барча тараққийпарвар зиёлиларни ўз кетидан эргаштира олди. Уларнинг фаолияти ва дастури келлажак учун намуна бўлди. Жадидлар томонидан жамиятда пишиб етилган ижтимоий вазифаларни эволюцион-ислоҳотчилик тамойиллари асосида ҳал этиш ишлаб чиқилганлиги, уларнинг формацион-институционал ўзгартиришларни, мустамлака тузумни тубдан йўқотишнинг максимал даражада самарали йўлларини танлай билганликлари, шубҳасиз, уларнинг тарихий хизматларидир. Жадидларнинг концептуал фоялари ҳозирги ўзгаришлар амалиётининг маънавий даракчиси, бугунги кундаги стратегия ва кенг қамровли ислоҳотлар курсининг генетик асоси бўлиб хизмат қилди»¹.

¹ Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т., «Университет», 1999, 42-бет.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

- И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка таҳдид, баркарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.
- И.А. Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-жилд, Т., «Ўзбекистон» 1999.
- Ж. Тошқулов. Ўзбекистон халқлари сиёсий-хуқуқий фикрлари тарихидан. Т., «Ўзбекистон», 1996.
- Х. Зиёев. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши қураш. Т., «Шарқ», 1998.
- Ш. Ризаев. Жадид драмаси. Т., «Шарқ», 1997.
- Ахмад Заки Валидий Тӯғон. Бўлингани бўри ер (хотиралар). Т., «Адолат», 1997.
- Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд. Т., «Маънавият», 2000.
- Абдурауф Фитрат. Чин севиш. Т., F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.
- Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Т., «Маънавият», 2000.
- Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар, Т., «Маънавият», 1997.
- Д.Алимова, Д. Рашидова. Маҳмудходжа Беҳбудий и его исторические воззрения. Т., «Маънавият», 1998.
- Жадидчилик: Ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун қураш. Т., «Университет», 1999.
- Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т., «Шарқ», 2001.
- Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун қураш сахифаларидан. Т., «Фан», 1996.
- Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Т., F.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., «Шарқ», 2000.
- М. Раҳмонов. Ҳамза ва ўзбек театри. Т., 1959.
- Б.В. Лунин. Средняя Азия в деревовлюционном и советском востоковедении. Т., «Фан», 1965.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
ИСТИБДОД МЕВАЛАРИ	5
ХХ АСР БЎСАҒАСИДА	13
ҲУДУДЛАР ОША.....	30
БАҲСЛАР ГИРДОБИДА	36
ИСТИҚЛОЛ САРЧАШМАЛАРИ	48
ЗАКИ ВАЛИДИЙ ТЎФОН ВА ТУРКИСТОН.....	57
МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ – ЯНГИЛИК ЖАРЧИСИ	67
«МУНОЗАРА» ВА «ХИНД САЙЁХИ БАЁНОТИ»НИНГ АҲАМИЯТИ	80
«ОЛИМИ ЗАМОНИЙ»	108
ЖАДИДЧИЛИК ВА ОИЛА	113
ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ МАСАЛАЛАР ВА СИЁСИЙ КУРАШ	123
ДАВЛАТ ТУЗУМИ НИМАГА АСОСЛАНАДИ?	135
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР	174

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi